

1978/1971 1/1 1/100

monografieën volkstelling 1971

1

enkele facetten van de huisvestingssituatie in nederland

w. van der windt

instituut voor stedenbouwkundig onderzoek – technische hogeschool delft

centraal bureau
voor de
statistiek

stichting interuniversitair
instituut voor sociaal-
wetenschappelijk
onderzoek

monografieën volkstelling 1971

centraal bureau voor de statistiek

voorborg:
prinses beatrixlaan 428
2270 AZ voorburg
telefoon: 070-694341

heerlen:
kloosterweg 1
6401 CZ heerlen
telefoon: 045-736666

stichting interuniversitair instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek

amsterdam:
o.z. achterburgwal 128
1012 DT amsterdam
telefoon: 020-240075

Kengetal: VTM/1971-1

Key figure: VTM/1971-1

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

COPYRIGHT RESERVED

Het herdrukken van de inhoud van deze publikatie is niet toegestaan, noch geheel, noch gedeeltelijk, noch in de oorspronkelijke, noch in bewerkte vorm, tenzij met schriftelijke machtiging van de Directeur-Generaal van de Statistiek.
Het gebruiken van de inhoud van deze publikatie als toelichting of bewijsvoering in een artikel, een boekbespreking of een boek is toegestaan, mits de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld.

Verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage en de boekhandel.

Obtainable from the Staatsuitgeverij, the Hague and from booksellers.

Prijs: f 22,50 (incl. B.T.W.)

Price: f 22,50 (Tax on value added incl.)

Bestelnummer: 840-071-01

Quotenr.: 840-071-01

Ten geleide

De opkomst ná de Tweede Wereldoorlog van nationale en regionale planningsinstituten in ons land heeft ertoe geleid, dat de uitkomsten van periodieke Volkstellingen in toenemende mate van betekenis zijn geworden voor het toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Te denken valt hierbij met name aan het beleidsvoorbereidend onderzoek op de terreinen van ruimtelijke ordening, sociaal-economische en sociaal-culturele planning.

Daarentegen heeft tot voor een tiental jaren het gebruik van Volkstellingsuitkomsten voor meer algemene sociaal-wetenschappelijke onderzoeksdoeleinden een overwegend incidenteel karakter gedragen. Dit is wellicht mede het gevolg geweest van het ontbreken van een direct samenwerkingsverband tussen de universitaire onderzoekcentra en het CBS. Weliswaar zijn reeds ter gelegenheid van de Volkstelling 1960 plannen beraamd om te komen tot een meer intensief gebruik van Volkstellingsuitkomsten door de beoefenaren van de sociale wetenschappen, doch door gebrek aan mankracht en middelen konden deze niet worden verwezenlijkt.

Teneinde in deze situatie verandering te brengen heeft in het kader van de voorbereidingsfase van de Volkstelling annex woningtelling 1971 hierover beraad plaats gehad tussen het CBS en vertegenwoordigers van de sociale wetenschappen. Dit heeft ertoe geleid, dat vanaf het begin de sociaal-wetenschappelijke onderzoeksinstituten zijn betrokken bij de opzet van het op basis van de uitkomsten van deze telling samen te stellen tabellenprogramma. Als resultaat van dit overleg is in 1968 door het SISWO een publikatie uitgegeven, waarin de adviezen van de bij het overleg betrokkenen zijn gebundeld. Deze publikatie is verschenen onder de titel: «De Volkstelling 1970. Aanpassingsdesiderata in het perspectief van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek».

Nadat door bijzondere omstandigheden de tellingsdatum was verschoven naar het jaar 1971 hebben vervolgens het CBS en SISWO gezamenlijk het initiatief genomen om met inschakeling van daarin geïnteresseerde universitaire onderzoeksinstituten een reeks Volkstellingsmonografieën te bewerkstelligen. Deze monografieën zijn bedoeld om in aanvulling op de gebruikelijke presentatie door het CBS dieper in te gaan op Volkstellingsuitkomsten, daarbij eventueel complementair gebruik makend van andere informatiebronnen.

Bij de opzet van deze reeks kon worden aangesloten op een al eerder voorgenomen samenhangende serie publikaties over gezinssociologische onderwerpen. De voor sociaal onderzoek in Nederland ongebruikelijk grote schaal van het nagestreefde geheel vergde een goede organisatorische voorbereiding, nadrukkelijke en continue aandacht voor de coördinatie en omvangrijke financiële steun.

Voor de organisatie, coördinatie en administratie kon een centraal punt worden gevonden bij SISWO, waar drs. C. J. M. Corver met de projectleiding werd belast. Nadat reeds in een vroeger stadium subsidiëring van de gezinssociologische monografieën werd verkregen van de Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, van Sociale Zaken en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, werd in 1971 financiering van de gehele reeks verkregen uit de zo geheten «beleidsruimte», een overheidsfonds voor onderzoek onder verantwoordelijkheid van het Interdepartementaal Overleg Wetenschapsbeleid (IOW). Naast de aldus genoten steun van regeringszijde (ruim vier miljoen gulden) was ook de bijdrage van de participerende onder-

zoekinstellingen aanzienlijk in de vorm van de beschikbaarstelling van onderzoekstijd en faciliteiten. Van de zijde van het CBS is een team van medewerkers van de Hoofdafdeling Algemene Tellingen betrokken geweest bij het verstrekken van statistisch-inhoudelijke adviezen aan de auteurs, terwijl de Hoofdafdeling Centrale Bewerking technische ondersteuning heeft verleend bij het ontwikkelen van een standaard tabelleerprogramma. Daarnaast is door het CBS een belangrijke bijdrage verleend in de kosten van de publicatie van de monografieën.

De voorliggende publicatie is er een uit een reeks van achttien. De reeks is niet zonder aanzienlijke vertraging voltooid. De oorzaken liggen in belangrijke mate bij moeilijkheden ondervonden bij de verzameling van de gegevens van de Volkstelling 1971 en de bewerking daarvan. De resultaten van het geheel blijven desondanks van belang voor wetenschap en beleid. Voor de grote energie en het doorzettingsvermogen waarmee in de loop der jaren aan het onderzoek is gewerkt, zijn het CBS en SISWO de diverse betrokkenen erkentelijk.

De auteur van het rapport draagt de verantwoordelijkheid voor de wetenschappelijke analyse en de op de basis daarvan getrokken conclusies. Voor de cijfers als zodanig is het CBS verantwoordelijk.

Een tweetal commissies hebben de voortgang en afronding van het hele project begeleid. Allereerst de door de Minister van Wetenschapsbeleid ingestelde Interdepartementale Begeleidingscommissie. Daarnaast opereerde voor de gezinssociologische monografieën de Begeleidingscommissie Gezins-sociologische Censusmonografieën onder voorzitterschap van prof. dr. G. A. Kooy. Deze commissie had in het bijzonder tot taak de onderlinge afstemming van deze monografieën tot een coherent geheel te bewerkstelligen.

Zijn de vele inspanningen van alle betrokkenen gerechtvaardigd door het eindresultaat? Deze vraag is thans niet te beantwoorden. In reacties die daarover een meer gefundeerd oordeel mogelijk maken, zijn ondergetekenden sterk geïnteresseerd. Intussen hopen wij op een veelvuldig en intensief gebruik van deze monografie.

Prof. dr. P. Thoenes,
Voorzitter Interdepartementale Begeleidingscommissie

Dr. J. G. M. Sterk,
Directeur-Secretaris SISWO

Prof. dr. W. Begeer,
Directeur-Generaal van de Statistiek

Monografieën Volkstelling 1971

1. Huisvestings situatie in Nederland	W. van der Windt	verschenen
2. Geboorte-intervallen	B. W. Frijling R. Zandanel	3e kwartaal 1978
3. Gescheiden en verweduwden	A. Olde Daalhuis	3e kwartaal 1978
4. Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners	C. de Hoog	3e kwartaal 1978
5. Laagstgeklasseerden in Nederland	A. A. M. Fiselier H. L. P. R. Kraft	4e kwartaal 1978
6. Een sociaal-demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland	G. A. B. Frinking F. W. A. van Poppel	4e kwartaal 1978
7. Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland	A. B. Berends A. C. Boelmans-Kleinjan	4e kwartaal 1978
8. Vergrijzing	Th. A. M. Vis	4e kwartaal 1978
9. Ontwikkelingsfasen van het gezin	L. Th. van Leeuwen	1e kwartaal 1979
10. Positie van jongeren t.o.v. het ouderlijk gezin	L. H. Boerma	1e kwartaal 1979
11. Huishoudensamenstelling en samenlevingsvormen	M. J. J. M. Malmberg C. M. van 't Klooster-van Wingerden	1e kwartaal 1979
12. Onderwijs in Nederland	J. M. Vliegen	1e kwartaal 1979
13. Kerkelijke gezindten	M. M. J. van Hemert	4e kwartaal 1978
14. Groelende en kwijnende plattelandskernen	J. P. Groot H. Schotanus	4e kwartaal 1978
15. Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheidsgraad en bevolkingsgroei	R. E. van Engelsdorp Gastelaars W. J. M. Ostendorf Th. M. Guffens E. Latten	1e kwartaal 1979
16. Regionale arbeidsmarkten	F. Schuurmans	1e kwartaal 1979
17. Opleiding, beroepen- en werkgelegenheidsstructuur	G. J. M. Conen	1e kwartaal 1979
18. Huishouden, huwelijk en gezin	C. J. M. Corver A. M. van der Heiden C. de Hoog L. Th. van Leeuwen	1e kwartaal 1979

Voorwoord

Aan deze censusmonografie is een interimrapport voorafgegaan, geschreven door dr. J. den Draak. Ik ben hem veel dank verschuldigd voor dit voorbereidende werk. Bovendien heeft hij gezorgd voor een stimulerende begeleiding bij de totstandkoming van deze censusmonografie.

Tevens wil ik de medewerkers van het Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek van de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft dankzeggen voor de 15 maanden waarin ik bij hen gastvrij onderdak vond om dit rapport te schrijven. Zij hebben met hun opbouwende kritiek ten aanzien van de inhoud van de monografie in belangrijke mate bijgedragen aan de rapportage zoals die er nu ligt. Voor het uiteindelijk resultaat blijf ik natuurlijk zelf verantwoordelijk.

Willem van der Windt, Utrecht 1978

INHOUD

	Summary	XVII
1.	De opzet van de censusmonografie	1
1.1.	Inleiding	1
1.2.	De volkstelling en de daarvan gebruikte variabelen	2
1.2.1.	Sociale beroepsgroep	3
1.2.2.	Huishoudenssituatie	4
1.2.3.	Het onderlinge verband tussen deze kernvariabelen	4
1.2.4.	Overige variabelen	4
1.3.	Enkele algemene aspecten van de huisvestingssituatie	6
1.3.1.	De aard van het woonverblijf	6
1.3.2.	De wijze van huisvesting	7
1.3.3.	De woningbezetting	7
1.3.4.	De ouderdom en de outillage van de woningvoorraad	8
2.	De woonvorm	9
2.1.	Inleiding	9
2.2.	De woonvorm in de woningvoorraad	10
2.3.	Algemene tendenties in de nieuwbouw	10
2.4.	De bewoners en de woonvorm	13
2.4.1.	Voorkeuren t.a.v. de woonvorm	13
2.4.2.	De woonsatisfactie	14
2.4.3.	De woningmarkt en de woonvorm — het verhuizen	17
2.4.4.	Conclusies	19
2.5.	De woonvorm en de huishoudenssituatie	21
2.6.	De sociale beroepsgroep en de woonvorm	23
2.7.	De problematiek van de woonvorm: overheidsbeleid en suggesties van deskundigen	25
2.8.	Conclusies en aanbevelingen	28
3.	De eigendomsverhoudingen in het woningbestand	31
3.1.	Inleiding	31
3.2.	Het macro-kader	31
3.2.1.	Kort historisch overzicht van het volkshuisvestingsbeleid	31
3.2.2.	Het eigen-woningbezit in enkele andere landen; bij wijze van voorbeeld: Groot-Brittannië	33
3.2.3.	De recente toename van het eigen-woningbezit	35
3.3.	Het eigen-woningbezit ten tijde van de Volkstelling 1971	37
3.3.1.	Inleiding	37
3.3.2.	Het eigen-woningbezit naar sociale beroepsgroep en huishoudenssituatie	37
3.3.3.	Het eigen-woningbezit en de bouwperiode	41
3.3.4.	De regionale spreiding van het eigen-woningbezit	42
3.4.	Recente ontwikkelingen in het eigen-woningbezit, ofwel: wie kopen er?	45
3.5.	Voorkeuren eigen woningen-huurwoningen	51
3.6.	Wie wonen er in de woningwetwoningen?	54
3.7.	Conclusies en aanbevelingen	57

3.7.1.	Korte samenvatting van het voorafgaande	57
3.7.2.	Aanbevelingen	58
4.	Het forensisme	62
4.1.	Inleiding	62
4.2.	De omvang van het forensisme en kenmerken van de dagforensen	62
4.2.1.	Meet- en vergelijkingsproblemen	62
4.2.2.	De ontwikkeling van het forensisme	63
4.2.3.	Het autochtoon en allochtoon forensisme	64
4.2.4.	De sociale beroepsgroep van de forensen	66
4.2.5.	De huishoudenssituatie van de forensen	67
4.3.	De reistijd	68
4.3.1.	De ontwikkeling van de reistijden in het woon-werkverkeer	69
4.3.2.	De reistijden van de sociale beroepsgroepen	69
4.3.3.	De reisduur naar huishoudenssituatie	70
4.4.	Het vervoermiddel	72
4.4.1.	De ontwikkelingen in het voor woon-werkverkeer gebruikte vervoermiddel	72
4.4.2.	Vervoermiddel naar sociale beroepsgroep	74
4.4.3.	Vervoermiddel naar leeftijd	75
4.4.4.	Vervoermiddelkeuze en veranderingen daarin	75
4.5.	Regionale verschillen in reistijd	77
4.5.1.	De reistijd in het woon-werkverkeer naar urbanisatiegraad	77
4.5.2.	Het forensisme in de verschillende provincies	78
4.5.3.	De reistijd in de provincies	79
4.6.	Overheidsbeleid en reacties daarop	80
4.7.	Conclusies en aanbevelingen	82
5.	Nabeschouwing	85
5.1.	Inleiding	85
5.2.	Enkele gemeenschappelijke aspecten van de behandelde deelonderwerpen	85
5.2.1.	Achterblijvende groepen	85
5.2.2.	De huisvestingssituatie en de ruimtelijke ordening	86
5.3.	Verwachtingen betreffende de toekomstige ontwikkeling	87
5.3.1.	Veranderingen in de structuur van de sociale beroepsgroepen	87
5.3.2.	Veranderingen in de huishoudenssituatie	89
5.3.3.	Enkele consequenties voor de huisvestingssituatie	89
5.4.	Aanbevelingen met betrekking tot toekomstig onderzoek	91
6.	Samenvatting	93
Bijlagen		
1.	Statistische verantwoording	100
2.	De locatiequotiënt in 1971 van een aantal sociale beroepsgroepen	101
3.	Enkele tabellen over eigen-woningbezit en forensisme	102
Geraadpleegde literatuur		
		106

Tabellen

1.	De omvang van de sociale beroepsgroepen absoluut en in procenten van het totaal en de aard van de huisvesting in 1971 (hoofdbewoners)	2	25.	en forensengemeenten ten opzichte van het totaal aantal in die periode gerealiseerde koopwoningen (in procenten)	44
2.	De omvang van de categorieën huishoudens en alleenstaanden in 1971 (in procenten van het totaal en de aard van de huisvesting in 1971 (hoofdbewoners))	5	26.	Het percentage eigen-woningbezitters in de in 1972 en 1973 betrokken nieuwbouw naar inkomen	50
3.	De aard van het woonverblijf in 1971	6	27.	Voorkeur voor huur of eigendom van een woning in 1971 bij verhuizenden naar de nieuwbouw (in procenten)	61
4.	De wijze van huisvesting van huishoudens en alleenstaanden in 1971 (in procenten)	7	28.	Voorkeur voor huur of koop van een woning bij degenen die in 1973 naar de nieuwbouw verhuisden (in procenten)	52
5.	De gemiddelde woningbezetting in 1960, 1969 en 1975 in een aantal Europese landen	8	29.	De koopgeneigdheid in 1975 van de potentieel mobiele naar sociale beroepsgroep (in procenten)	53
6.	Ouderdom en outillage van de woningvoorraad	8	30.	De koopgeneigdheid in mediaanwaarden van de potentieel mobiele naar leeftijd (1975)	53
7.	Percentages woningen gebouwd vóór 1945 in enkele Europese landen	8	31.	De procentuele verdeling in 1971 van de sociale beroepsgroepen over de woningwetwoningen naar ouderdom	56
8.	Bouwwijze en bouwperiode van de woningvoorraad in 1971 in procenten	9	32.	Buiten de woongemeente werkzame personen, absoluut en in procenten van de werkende bevolking	63
9.	Percentage eengezinshuizen in de nieuwbouw per provincie voor de periode 1971-1976	11	33.	De invloed van het vervoermiddel op het te bereiken gebied	65
10.	Gewenst woningtype in verband met het huidige woningtype in procenten van het totaal aantal ondervraagden.	14	34.	De periode van vestiging in de huidige woongemeente van hoofden van huishoudens (def. 1947), die dagelijks forensen op één werkgemeente (in procenten)	65
11.	Percentage ondervraagden (hoofden van huishoudens en alleenstaanden) die uiterst of zeer tevreden zijn met hun woonsituatie naar een aantal kenmerken van woning en bewoner	16	35.	Forensen naar geslacht in procenten van het totaal per sociale beroepsgroep en in procenten van het totaal aantal forensen in 1960 en 1971	66
12.	Verhuismotieven van potentieel mobiele naar woningtype in procenten (1975)	18	36.	Het percentage forensen per sociale beroepsgroep voor 1960 (hoofden van huishoudens) en in 1971 (hoofden van huishoudens en alleenstaanden), tevens naar allochtoniteit	67
13.	Huishoudenssituaties en woonvorm in procenten	20	37.	Het percentage forenserende hoofden van huishoudens en alleenstaanden (def. 1947) naar huishoudenssituatie in 1971	68
14.	De ouderdom van de woning naar huishoudenscategorie, uitgedrukt in medianen	21	38.	De procentuele verdeling naar reisduur in het woon-werkverkeer voor 1960, 1971 en 1975	69
15.	Het percentage van enkele huishoudenscategorieën, dat in de grootste steden (CS gemeenten) woont en in de oude meergezinshuizen (gebouwd voor 1930) aldaar in 1971	22	39.	De reisduur naar het werk voor verschillende beroepsgroepen in 1971 (voor hoofden van huishoudens en alleenstaanden)	70
16.	De sociale beroepsgroep van hoofden van huishoudens en alleenstaanden en de bewoonde woonvorm in procenten in 1971	24	40.	De reistijd naar huishoudenssituatie voor hoofden van huishoudens en alleenstaanden (def. 1947) in 1971	71
17.	De ouderdom van de woning en de sociale beroepsgroep van hoofden van huishoudens en alleenstaanden (uitgedrukt in medianen)	25	41.	Voor- en natransport van forensen, die per trein reizen voor de heenreis in 1972	73
18.	Eigendomsverhoudingen in procenten in Groot-Brittannië	35	42.	Percentuele verdeling over de vervoermiddelen van de forensen naar sociale beroepsgroep in 1971	74
19.	Het percentage eigen-woningbezit naar sociale beroepsgroepen voor 1956, 1967 en 1971	38	43.	Reistijd in 1971 in het woon-werkverkeer naar urbanisatiegraad	77
20.	Percentage eigen-woningbezit naar huishoudenssituatie in 1971	40		De ontwikkeling van het dagforensisme per provincie voor de periode 1960-1971 (in procenten)	78
21.	De bouwperiode (in mediaanwaarden) van de eigen-woningen naar huishoudenscategorieën	42			
22.	Het percentage eigen-woningbezit in 1971 per sociale beroepsgroep in gemeenten met verschillende urbanisatiegraad	43			
23.	De verdeling van de oude en de nieuwe woningvoorraad bewoond door eigenaars-bewoners naar urbanisatiegraad in 1971	44			
24.	Het aandeel in 1971 van typen huishoudens en alleenstaanden in de na 1959 gerealiseerde koopwoningen in verstedelijkte plattelands-				

44.	Het percentage eigen-woningbezit in 1971 bij de verschillende sociale beroepsgroepen naar urbanisatiegraad	102	17.	Procentuele verdeling over de belangrijkste vervoermiddelen naar leeftijd en geslacht van de forensen in 1971	76
45.	De relatie tussen inkomen en het betrekken van een huur- of koopwoning voor de periode 1970-1975	103	18.	De reistijd van dagforensen van huis tot werk voor 1960 en 1971 naar provincie	79
46.	De eigendomsverhoudingen in procenten bij hen die in de periode 1970-1975 verhuisden naar sociale beroepsgroep	103	19.	De locatiewaarde van een aantal sociale beroepsgroepen naar urbanisatiegraad in 1971	101
47.	Doorstromingsmatrices voor eigendomsverhoudingen naar sociale beroepsgroep voor de periode 1970-1975	104			
48.	Verdeling over huur- en koopsector van de starters in de periode 1970-1975 naar sociale beroepsgroep in procenten	104			
49.	De koopgeneigdheid bij de potentieel mobiele in 1975 naar gemeentegrootte in procenten	104			
50.	De reistijd van dagforensen van huis tot werk voor 1960 en 1971 naar provincie in procenten	105			

Grafieken

1.	De gezinscyclus	3
2.	Nieuwe woningen in laagbouw, middelhoge bouw en hoogbouw in de periode 1962-1975, in percentages van de aantallen geregistreerde woningen	10
3.	De ontwikkeling van de nieuwbouw in laagbouw, middelhoge bouw en hoogbouw in verschillende gemeentecategorieën voor de periode 1971-1976	12
4.	Het percentage eigen-woningbezit in enkele westerse landen	34
5.	Het aandeel van de nieuwbouwwoningen bestemd voor bewoning door de eigenaar in percentages van het totaal aan nieuwbouwwoningen voor de periode 1964-1976	36
6.	De procentuele verdeling en de mediaanwaarde voor het eigen-woningbezit van de sociale beroepsgroepen naar bouwperiode	41
7.	De relatie tussen inkomen en het betrekken van een huur- of koopwoning voor de periode 1970-1975	46
8.	De eigendomsverhoudingen in procenten bij hen die in de periode 1970-1975 verhuisden naar sociale beroepsgroep	47
9.	De doorstroming tussen en binnen de koop- en de huursector (verhuizenden in de periode 1970-1975)	48
10.	Verdeling over de huur- en koopsector van de starters in de periode 1970-1975 naar sociale beroepsgroep	49
11.	De netto-verschuiving per sociale beroepsgroep van huur- naar koopsector uitgedrukt als percentage van alle verhuizingen (doorstromers en starters) in de periode 1970-1975 per sociale beroepsgroep	49
12.	Het percentage verhuizenden in de periode 1970-1975 naar leeftijd van het hoofd van het huishouden dat een koop- of huurwoning betrok	50
13.	De koopgeneigdheid bij de potentieel mobiele in 1975 naar gemeentegrootte	54
14.	Verdeling naar huurwaarde van de Nederlandse woningvoorraad	55
15.	Het in het woon-werkverkeer gebruikte vervoermiddel (in procenten) voor 1960, 1971 en 1975	72
16.	Het voornaamste vervoermiddel en de mediane reistijd in minuten	73

Contents

	Summary	XVII
1.	The design of the census monograph	1
1.1.	Introduction	1
1.2.	The Population Census and the variables used	2
1.2.1.	Socio-economic status	3
1.2.2.	Household situation	4
1.2.3.	Relation between these two key-variables	4
1.2.4.	Other variables	4
1.3.	Some general aspects of the housing situation	6
1.3.1.	Kind of dwelling	6
1.3.2.	Way of housing	7
1.3.3.	Average number of inhabitants per dwelling	7
1.3.4.	Period of construction and equipment of the housing stock	8
2.	The type of dwelling	9
2.1.	Introduction	9
2.2.	The type of dwelling in the housing stock	10
2.3.	General tendencies in newly-built dwellings	10
2.4.	Occupants and type of dwelling	13
2.4.1.	Preferences concerning the type of dwelling	13
2.4.2.	Satisfaction of the occupants	14
2.4.3.	Housing market and type of dwelling - moving	17
2.4.4.	Conclusions	19
2.5.	Type of dwelling and household situation	21
2.6.	Socio-economic status and type of dwelling	23
2.7.	Problems of the type of dwelling: government policy and suggestions of experts	25
2.8.	Conclusions and recommendations	28
3.	Proportions of tenure in the housing stock	31
3.1.	Introduction	31
3.2.	The macro-framework	31
3.2.1.	Historical survey of the housing policy	31
3.2.2.	Owner-occupied sector in some other countries; as an example: Great-Britain	33
3.2.3.	Recent growth of the owner-occupied sector	35
3.3.	Owner-occupied sector at the time of the Population Census 1971	37
3.3.1.	Introduction	37
3.3.2.	Owner-occupiers: socio-economic status and household situation	37
3.3.3.	Owner-occupied sector and period of construction	41
3.3.4.	Regional distribution of the owner-occupied sector	42
3.4.	Recent developments in the owner-occupied sector: which people buy a house?	45
3.5.	Preferences concerning owner occupied - rent sector	51
3.6.	Who occupy housing act dwellings?	54
3.7.	Conclusions and recommendations	57

3.7.1.	Summary	57
3.7.2.	Recommendations	58
4.	Commuting	62
4.1.	Introduction	62
4.2.	Size of commuting and characteristics of the daily-commuters	62
4.2.1.	Problems concerning measurement and comparison	62
4.2.2.	Development of commuting	63
4.2.3.	Autochthonous and allochthonous commuting	64
4.2.4.	Socio-economic status of the commuters	66
4.2.5.	Household situation of the commuters	67
4.3.	Travelling time	68
4.3.1.	Development of travelling time in the journey-to-work	69
4.3.2.	Travelling time and socio-economic status	69
4.3.3.	Travelling time and household situation	70
4.4.	Means of transport	72
4.4.1.	Development in means of transport used in journey-to-work	72
4.4.2.	Means of transport and socio-economic status	74
4.4.3.	Means of transport and age	75
4.4.4.	Choice of means of transport and changes therein	75
4.5.	Regional differences in travelling time	77
4.5.1.	Travelling time in the journey-to-work by degree of urbanization	77
4.5.2.	Commuting by province	78
4.5.3.	Travelling time by province	79
4.6.	Government policy and reactions to it	80
4.7.	Conclusions and recommendations	82
5.	Epilogue	85
5.1.	Introduction	85
5.2.	Some common aspects of the sector subjects	85
5.2.1.	Deprived groups	85
5.2.2.	Housing situation and physical planning	86
5.3.	Expectations towards future developments	87
5.3.1.	Changes in the structure of the socio-economic status of the population	87
5.3.2.	Changes in household situation	89
5.3.3.	Some consequences for the housing situation	89
5.4.	Recommendations concerning future research	91
Appendices		
1.	Statistical justification	100
2.	The location quotient of the population by socio-economic status and degree of urbanisation in 1971	101
3.	Some tables of proportions of tenure and commuting	102
Bibliography		
		106

Tables

1.	Heads of households and persons living alone: their socio-economic status in absolute figures and percentages and kind of housing in 1971	2		
2.	Households and persons living alone by category: absolute figures and percentages and kind of housing in 1971	5		
3.	Kind of dwelling in 1971	6	25.	Percentage owner-occupiers who moved to dwellings constructed in 1972 and 1973, by income
4.	Way of housing of households and persons living alone in 1971 in percentages	7	26.	Preference to rent or to buy a dwelling of people who moved into newly built dwellings in 1971, in percentages
5.	Average number of inhabitants per dwelling in some European countries in 1960, 1969 and 1975	8	27.	Preference to rent or to buy a dwelling of people who moved into newly-built dwellings in 1973
6.	Period of construction and equipment of the housing stock	8	28.	Indination of potential movers to buy by socio-economic status (in percentages), 1975
7.	Percentages of dwellings built before 1945 in some European countries	8	29.	Indination of potential movers to buy, by age (in median values), 1975
8.	Type of dwelling and period of construction of the housing stock in 1971 (percentages)	9	30.	Percentage distribution of the inhabitants of housing act dwellings by socio-economic status and period of construction, 1971
9.	Single-family houses as a percentage of newly-built dwellings by province, 1971-1976	11	31.	Persons working outside their municipality of residence, absolute and as a percentage of the economically active population
10.	Preferred type of dwelling in relation to present type of dwelling in percentages of all persons covered by the survey	14	32.	Influence of the means of transport on the area to be reached
11.	Heads of households and persons living alone who are extremely or very satisfied with their housing situations according to some characteristics of the dwelling and its occupant (percentages)	16	33.	Period of settlement in the present municipality of residence of daily commuting heads of households (definition 1947) in percentages
12.	Reasons of potential movers for moving according to type of dwelling in percentages (1975)	18	34.	Commuters by sex and socio-economic status and in percentages of the total number of commuters in 1960 and 1971
13.	Household situation and type of dwelling in percentages	20	35.	Commuters of socio-economic status in 1960 (heads of households) and in 1971 (heads of households and people living alone) and by allochthonicity (percentages).
14.	Period of construction of the dwelling by household category, expressed in medians	21	36.	Commuting heads of households and people living alone (def. 1947) by household situation in 1971 (percentages)
15.	Percentages of some household categories, who live in the largest cities and in old multi-family buildings (built before 1930) in these cities in 1971	22	37.	Percentage distribution by travelling time of the journey-to-work, 1960, 1971 and 1975
16.	Socio-economic status of heads of households and persons living alone and type of dwelling occupied in 1971 (in percentages)	24	38.	Travelling time to work by socio-economic status, 1971
17.	Period of construction of the dwelling and socio-economic status of heads of households and persons living alone (expressed in medians)	25	39.	Travelling time by household situation, 1971
18.	Proportions of tenure in Great Britain	35	40.	Means of transport used by commuters, for the outward journey before and after the journey by train, 1972
19.	Percentage of owner-occupiers by socio-economic status in 1966, 1967 and 1971	38	41.	Percentage distribution of the means of transport of commuters by socio-economic status, 1971
20.	Percentage of owner-occupiers by household situation in 1971	40	42.	Travelling time of the journey-to-work by degree of urbanization, 1971
21.	Period of construction (medians) of owner-occupied dwellings by household category	42	43.	Development of daily-commuting by province, 1960-1971 (in percentages)
22.	Percentage owner-occupiers in 1971 by socio-economic status in municipalities of different degrees of urbanization	43	44.	Percentage owner-occupiers by socio-economic status and degree of urbanization, 1971
23.	Distribution of owner-occupied sector in old and new housing stock by degree of urbanization, 1971	44	45.	Relation between income and moving to the rent or owner-occupied sector, 1970-1975
24.	Percentage share of categories of households		46.	Proportions of tenure for movers by socio-economic status, 1970-1975

47.	Flow-matrices for the proportions of tenure by socio-economic status, 1970-1975	104
48.	Distribution of new household in owner-occupied and rent sector by socio-economic status, 1970-1975	104
49.	Inclination of potential movers to buy by size of municipality, 1975	104
50.	Travelling time of daily-commuters from home to work by province, 1960 and 1971	105

Graphs

1.	The life-cycle of families	3
2.	Newly-built dwellings in low-rise, middle-high and high-rise buildings in percentages of the number of registered dwellings, 1962-1975	10
3.	Development of newly-built dwellings in low rise, middle-high and high rise buildings in different categories of municipalities, 1971-1976	12
4.	Percentages of owner-occupiers in some western countries	34
5.	Newly-built dwellings intended for owner-occupancy as a percentage of all newly built dwellings, 1964-1976	36
6.	Socio-economic status of owner-occupiers by period of construction (in percentages and medians)	41
7.	Relation between income and moving to the rent or owner-occupied sector, 1970-1975	46
8.	Proportions of tenure for movers by socio-economic status, 1970-1975	47
9.	Flows between and within the owner-occupied and the rent sector (movers in the period 1970-1975)	48
10.	Distribution of new households in owner-occupied and rent sector by socio-economic status, 1970-1975	49
11.	Net shift from rent sector to owner-occupied sector by socio-economic status as percentages of all movings by socio-economic status, 1970-1975	49
12.	Age of the heads of households of movers to the owner-occupied or rent sector (percentages), 1970-1975	50
13.	Inclination of potential movers to buy in relation to size of municipality, 1975	54
14.	Distribution of the rental value of the Dutch housing stock	55
15.	Means of transport used in the journey-to-work in 1960, 1971 and 1975	72
16.	Most important means of transport and median travelling time in minutes	73
17.	Distribution of the most important means of transport by age and sex of the commuters in 1971	76
18.	Travelling time of daily-commuters from home to work by province, 1960 and 1971	79
19.	The location quotient of the population by socio-economic status and degree of urbanization in 1971	101

Summary

Based on the results of the «1971 Population and housing census» a number of monographs have been compiled in co-operation between the Netherlands Central Bureau of Statistics and socio-scientific staff members of a number of Dutch universities. The project was co-ordinated by the Netherlands Universities' Joint Social Research Centre (SISWO) and financed by the Government from an interdepartmental fund for scientific research.

The present publication is one out of a series of 18 monographs. This monograph concerns some aspects of the housing situation. Attention will be paid to type of dwelling, the proportion of tenure and commuting.

Type of dwelling

In the last years a shift has been observed in the type of dwellings. The single-family houses are gaining. In the sector of the multi-family buildings there has been a shift from highrise buildings to middle-high rise buildings. These are mostly realized in the big cities.

The interest of the consumers, the desire for a single-family house, have a decisive effect, but in the big cities, where there is still a housing shortage, the proportion of multi-family buildings has continued to increase until recently. According to the maturing life cycle of the family, people more often live in a single-family house. As a consequence of this quite a number of families with small children are living in buildings which are unsuitable for them. The location of this category of which half in the biggest cities, gives, when they move, rise to still more suburbanization as indeed the supply of single-family houses in these cities is at a minimum.

The disentanglement of the population by household situation is illustrated by the concentration of persons living alone and incomplete families with small children in old multi-family buildings in the big cities. The group includes not only elderly people, but also young persons living alone: they have limited choice on the housing market, as a large part of them does not live independently at all. On the other hand the central location and the urban environment appeal to this category.

Important differences according to socio-economic status were found. The higher the socio-economic status, the higher the percentage of people occupying newly built single family houses. Those who belong to the lower socio-economic status and occupy a single family house, live mostly in the older districts. For the people of higher socio-economic status occupancy of new multi-family buildings is often temporary. The multi-family building functions obviously as an intermediate station on their way to the single-family house, which is often bought in a suburban environment.

The authorities aspire after creation of a competitive living environment in the cities. Both existing dwellings as well as new to build dwellings and housing environments need much attention. In this connection the problem of the desired building density becomes evident. The opinions of experts vary strongly and are sometimes diametrically opposed.

The proportions of tenure

The most important inequalities in proportions of tenure carry back to differences in socio-economic status, c.q. income. In the first fifteen years after World War Two owner-occupancy was a restricted phenomenon reserved to a small category, who could afford to live in an owner-occupied dwelling because of their high socio-economic status and income. Since

then there has been a rapid increase in the owner-occupied sector. Of the newly-built dwellings of to-day more than half has been constructed for owner-occupiers. However the owner-occupiers who increased so much in number, consist mainly of people belonging to the higher and middle socio-economic class.

For these categories the shift from the rent to the owner-occupied sector has also in recent years been far more important than for people of lower socio-economic status and those without profession. As a result the differences and also the inequality between these two groups are increasing with the years. An indication that these differences will not disappear for the time being is illustrated by the fact that starters from each socio-economic status – although they turn up more frequently in the owner-occupied sector than corresponding movers, who left a dwelling – show mutually the same big differences as observed for the movers. Moreover a growing owner-occupier sector does not guarantee a more even distribution over the socio-economic classes. Research in England and Wales has shown that the differences between the socio-economic groups also increased by removals, in spite of the fact that England and Wales have a far higher percentage of owner-occupiers than the Netherlands.

Also within the owner-occupied sector there are important differences. The employees appear proportionally overrepresented in the new dwellings of this sector. This also applies to the housing act dwelling sector and the remaining rent-sector. The other categories are more often found in the older dwellings. As regards the distribution by household situation it appears that only a very small number of persons living alone occupy new private dwellings; families with children however very often live in these dwellings. There are also spatial inequalities: the latter category is heavily over-represented in the owner-occupied sector of urbanized rural municipalities and commuting municipalities. In this type of municipalities more than half of the owner-occupied sector has been realized between 1960–1971. The suburbanization attendant upon this results in an unbalanced population structure.

Also within the housing act dwelling sector, «the social sector», an unequal distribution was found. Five to ten percent of these dwellings was inhabited by a group who does not really belong there. This is the case with 50,000 to 100,000 housing act dwellings. Most of these people live in the newest housing act dwellings, which were too expensive for those for whom this sector was originally intended. On the introduction of the individual rent subsidy this situation may have improved somewhat since 1971.

It is difficult to ascertain whether the population prefers buying or renting. The financial constellation of measures and the situation on the housing market are restricting factors, which when not explicitly brought forward, lead to the measurement of an ideal picture, which is devoid of every realism.

Those investigations which satisfy these conditions, show hardly any difference between the preference of today and the development in the last few years. This applies to socio-economic status as well as to income and age of the head of the household.

There is a discrepancy indeed as regards the preference in relation to the size of municipality and the volume of the owner-occupied sector according to size of municipality: in the (middle) large municipalities there is more demand for than (probable) supply of owner-occupied dwellings.

In the sixties there was an increase in the number of commuters and a shift in the characteristics of the commuters: they included a proportionally larger number of employees while the percentage share of the group of manual workers remained unchanged in the course of time. People with a higher socio-economic status show an increasing number of commuters. As mentioned earlier it was caused by changes in both social and spatial mobility of which the latter resulted in the suburbanization process. In spite

of the spatial mobility there is a marked decrease in median travelling time of commuting traffic. This seeming contradiction is caused by an enormous change in the means of transport used; in spite of the presumably longer distance to be covered the duration of the journey is shorter because of the use of the private car. Car-ownership leads to using it in the journey-to-work. The increase in the use of the car is less marked for those who work in their place of residence; the decrease in travelling time is for them somewhat less than for the commuters in the period 1971–1975. There is little difference in travelling time for commuting by degree of urbanization. The out-commuters and the manual workers, but a big difference in the means of transport used.

Three quarters of the higher employees take their car for the journey to work, as against only one fifth of the lowest income category of manual workers.

Amongst the lower socio-economic groups car-pooling takes place to a reasonable extent; for the higher categories this is a rather insignificant phenomenon.

We also established a correlation between age and sex and the use of public transport facilities: young and old commuters make more use of public transport; women more than men. There are important differences in travelling time for commuting by degree of urbanization. The out-commuters of the big cities contrast badly. Between the provinces the differences are not significant; there is an impression that differences between regions are more important: at least this is the evidence found from a comparison of literature about the northern part of the province of Noord-Holland and the Green Heart of the Conurbation of Holland (so-called Randstad).

1. De opzet van de censusmonografie

1.1. Inleiding

Tijdens de voorbereiding van de Volkstelling van 1971 heeft de gedachte postgevat, dat met het materiaal dat deze telling zou gaan opleveren meer te doen is dan alleen de presentatie van het grondmateriaal, zoals tot nu toe gebruikelijk was. Hiertoe is gewerkt aan een reeks censusmonografieën, waarvan deze over de huisvesting er één is. Deze censusmonografie valt in twee delen uiteen. Voorafgaand aan de bewerking van de Volkstellingsgegevens is in het kader van dit censusproject een interimrapport verschenen¹. In dit rapport zijn een aantal vragen geformuleerd die als globale probleemstelling fungeren voor dit project. Deze vragen zijn:

1. Welke situatie doet zich in 1971 met betrekking tot de huisvesting van de Nederlandse huishoudens en alleenstaanden voor? Hierbij ware te denken enerzijds aan de facetten: wijze van huisvesting, woninggrootte en -bezetting, outillage, woonvorm, eigen-woningbezit, huurniveau en forensisme, anderzijds aan de differentiatie tussen verschillende typen huishoudens (die verschillende opvattingen en wensen met betrekking tot de huisvestingssituatie hebben) en tussen verschillende sociale beroepsgroepen bij welke dit laatste eveneens het geval is, maar waarvoor de mogelijkheden om hun woonwensen te realiseren niet gelijk zijn. Ten aanzien van laatstgenoemd aspect gaat het vooral om de vraag, welke sociale categorieën, wat de huisvesting betreft, zijn achtergebleven of gedepriveerd.

2. Welke ontwikkeling heeft zich, wat de ad 1 genoemde facetten betreft, in het verleden voorgedaan, waarbij in het bijzonder ware te letten op de periode na de Tweede Wereldoorlog.

3. Is er al dan niet sprake van een discrepantie tussen de recente feitelijke situatie en het gevoerde overheidsbeleid?

4. Is er al dan niet sprake van een discrepantie tussen de recente feitelijke situatie en de opvattingen en wenselijkheden die van de zijde van «deskundigen» en bij onderzoeken onder bewoners naar voren zijn gebracht?

Een aantal opmerkingen ten aanzien van de oorspronkelijke probleemstelling is hier op zijn plaats. De lange tijd die verstreek tussen de Volkstelling van 1971 en de oplevering van de gegevens, heeft ertoe geleid dat de statistische analyse van een aantal van genoemde facetten niet meer opportuun was. Bij de hiervolgende uitwerking is alleen aandacht besteed aan de woonvorm, de eigendomsverhoudingen en het forensisme. Deze facetten van de huisvestingssituatie hebben gemeen dat zij ofwel slechts geleidelijk veranderingen ondergaan ofwel dat er weinig of geen recente gegevens over bekend zijn.

De drie gekozen deelonderwerpen omvatten dus slechts bepaalde facetten van de huisvestingssituatie. De onderlinge samenhang tussen de woonvorm, de eigendomsverhouding en het forensisme komt in het volgende door de behandeling als aparte onderwerpen als beperkt naar voren. Dit is gezien de probleemstelling en vooral door het werken met Volkstellingsgegevens wel haast onvermijdelijk. Er moet dan ook op gewezen worden dat deze facetten, behalve als elementen van de huisvestingssituatie, ook in meerdere of mindere mate een rol spelen bij de problemen rond verstedelijking, schaalvergroting, suburbanisatie, de hiermee gepaard gaande sociale segregatie, en mobiliteit; kortom de ruimtelijke-orderingsproblematiek.

Per facet zal nagegaan worden wat er over in beleidsnota's van de overheid te vinden is. De Verstedelijkingsnota staat hierbij veelal centraal. De

¹ Draak, J. den. De huisvestingssituatie in Nederland. SISWO; Amsterdam, 1974.

hiervan afgeleide nota's zoals Struktuurschema Volkshuisvesting en Struktuurschema Verkeer en Vervoer en nota's op de specifieke gebieden komen bij de deelonderwerpen naar voren.

De opzet om de deelonderwerpen elk als een geheel te behandelen heeft tot gevolg dat de conclusies en aanbevelingen per hoofdstuk hun beslag vinden. In het slothoofdstuk komen verwachtingen omtrent toekomstige ontwikkelingen aan de orde. Voornamelijk wordt hierbij aandacht besteed aan te verwachten verschuivingen binnen de sociale beroepsgroepen en de huishoudenssituatie. Deze veranderingen en de rol die deze facetten spelen binnen de ruimtelijke-orderingsproblematiek, komen ten slotte aan de orde.

1.2. De Volkstelling en de daarvan gebruikte variabelen

Om tot een snellere verwerking van de gegevens te komen, is door het CBS een steekproef getrokken uit de Volkstelling van 1971 met een fractie van 1 op 10. Voor een meer uitgebreide statistische verantwoording verwijzen we naar bijlage 1.

Bij elk facet van de huisvestingssituatie zullen we telkens twee variabelen ten tonele voeren: de sociale beroepsgroep en de huishoudenssituatie. Deze zijn gekozen om de huisvestingssituatie vanuit twee optieken te kunnen bekijken. De sociale beroepsgroep om de grensstellende invloed van de soci-

Tabel 1. De omvang van de sociale beroepsgroepen, absoluut en in procenten van het totaal, en de aard van de huisvesting in 1971 (hoofdbewoners)

Personen met beroep	Omvang van de categorie	% van totaal	In andere ruimten dan in gewone woning woonachtig	
			% per categorie	concentratie-getal
Wetenschappelijk vrije beroepen en overige zelfstandigen buiten de landbouw met 10 en meer man personeel	37 436	1,0	0,5	45
Overige zelfstandigen: ≤ 10 man personeel buiten de landbouw	289 325	7,3	1,2	109
Zelfstandigen in de landbouw	141 088	3,8	0,5	45
Employés:				
- hogere	208 414	5,6	0,2	9
- middelbare	525 104	14,2	0,6	55
- lagere	312 189	8,4	0,9	82
Arbeiders:				
- inkomen per jaar ≥ 12 000	404 126	10,9	0,8	72
- inkomen per jaar ≤ 12 000	674 495	18,3	1,1	100
Landarbeiders of dergelijke	46 411	1,3	1,3	118
Sociale groep onbekend	59 773	1,6	2,4	218
Personen zonder beroep op de teldatum en de voornaamste bron van inkomen in 1970 was:				
- uit arbeid	23 561	0,6	1,3	118
- uit vermogen	34 244	0,9	0,4	36
- pensioen, AOW/AWW, lijfrente	771 497	20,9	0,4	36
- sociale uitkering/studiebeurs	94 994	2,6	2,7	245
- onderhoud ouders/verzorgers	20 692	0,6	21,5	1955
- onderhoud voormalig echtgenoot	6 172	0,2	0,6	55
- voornaamste bron van inkomen 1970 onbekend	65 588	1,8	9,9	900
Alle hoofdbewoners	3 695 109	100,0	1,1	100

$$\text{(Concentratiegetal} = \frac{\text{aandeel categorie}}{\text{aandeel alle hoofdbewoners}} \times 100).$$

1.2.1. De sociale beroepsgroep

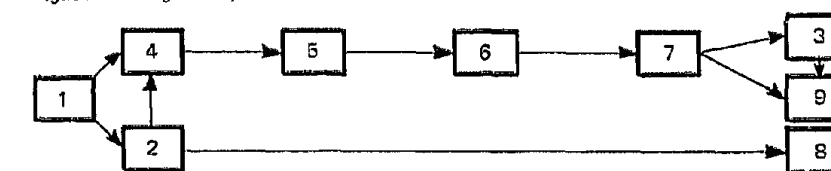
aal-economische positie na te gaan; de huishoudenssituatie om de invloed van woonwaarden en -wensen tot uitdrukking te brengen.

Als teleenheid is genomen de hoofdbewoners van woningen en andere bewoonde ruimten. De gegevens omtrent het forensisme daarentegen kennen als teleenheid alle hoofden van huishoudens en alleenstaanden volgens de definitie van de Volkstelling van 1971.

In een aantal gevallen is bovendien recenter materiaal dan de Volkstelling van 1971 gebruikt. Probleem hierbij is, evenals vaak bij vergelijkingen tussen Volkstellingen uit verschillende jaren, dat de variabelen en/of teleenheden niet geheel of geheel niet overeenkomen. Dit leidt soms tot gebrekkige vergelijkingen; echter het alternatief is dat we helemaal niets kunnen zeggen over de ontwikkelingen. In voorkomende gevallen zal een en ander de mogelijkheid geven om in globale lijnen tendenties te schetsen.

De sociale beroepsgroep is gekozen als variabele om de invloed van de sociaal-economische positie na te gaan. We denken hierbij o.a. aan het kunnen traceren van achterblijvende groepen. Inkomensverschillen spelen hierbij een belangrijke rol. De moeilijkheid van het meten van het inkomen, de geringe betrouwbaarheid daarvan en het aantal weigeringen dat het vragen naar inkomen oproept, hebben ertoe geleid dat we gebruik gemaakt hebben van de variabele sociale beroepsgroep. Deze is door het CBS samengesteld op basis van het beroep. Inkomen en opleidingsniveau zijn ingevoerd om tot

Figuur 1. De gezinscyclus

Gezinsfasen:	
Volledige gezinnen	
Jongere kinderloze gezinnen	
- echtgenote < 45 jaar (nog) kinderloos	
• korter dan 5 jaar gehuwd	1
• 5 jaar of langer gehuwd	2
- echtgenote < 45 jaar en geen kinderen meer thuis	3
Gezinnen met kinderen	
- oudste kind 0-5 jaar	4
- oudste kind 6-14 jaar	5
- oudste kind 15-20 jaar	6
- oudste kind 21 jaar of ouder	7
Oudere kinderloze gezinnen	
- echtgenote ≥ 45 jaar en kinderloos gebleven	8
- echtgenote ≥ 45 jaar en geen kinderen meer thuis	9

verfijningen te komen. Bij diegenen, die geen beroep op de teldatum uitoefenden, is gevraagd naar de voornaamste bron van inkomen in het voorafgaande jaar. In tabel 1 is de omvang van de verschillende sociale beroepsgroepen weergegeven. Bovendien zijn in deze tabel concentratiegetallen voor de bewoning van niet-gewone woningen gegeven. Hierop gaan we later in.

1.2.2. De huishoudenssituatie

De samenstelling van het huishouden is een belangrijke variabele om verschillen in opvatting en wensen omtrent het wonen weer te geven.

De samenstelling van de variabelen is als volgt: er is onderscheid gemaakt naar gezinnen, onvolledige gezinnen, niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden.

De gezinnen zijn onderverdeeld naar gezinsfase. Deze wordt bepaald door het al dan niet hebben van thuiswonende kinderen en de leeftijd van de oudste daarvan. De verschillende gezinsfasen vormen een onderdeel van de gezinscyclus (zie figuur 1).

Bij onvolledige gezinnen is er eveneens onderscheid gemaakt naar de leeftijd van het oudste kind. Niet-gezinshuishoudens bestaan uit twee of meer personen, waartussen geen echtelijke of ouder-kindrelatie bestaat (de criteria voor een gezin). Een scala van uiteenlopende samenlevingsvormen valt hieronder: het samenwonen van broers en/of zusters, homofielen, weduwnaar met huishoudster en concubinaten zonder kinderen. Burgerlijke staat en leeftijd vormen een onderverdeling bij de alleenstaanden. In tabel 2 hebben we de omvang van elk der categorieën weergegeven en tevens de aard van de huisvesting zoals bij de sociale beroepsgroep.

1.2.3. Het onderlinge verband tussen de kernvariabelen

De twee kernvariabelen zijn gekozen om de huisvestingssituatie vanuit twee gezichtspunten te kunnen bekijken. De sociale beroepsgroep dient om de invloed van de sociaal-economische positie te kunnen vaststellen; de huishoudenssituatie wordt gebruikt om de verschillen in woonwaarden en woonwensen tot uitdrukking te brengen. Deze twee variabelen zijn niet onafhankelijk van elkaar. Zo zien we bij een latere gezinsfase in de gezinscyclus een gemiddeld wat groter aandeel van hogere sociale beroepsgroepen door sociale- en inkomensstijging. Bij de laatste gezinsfasen komt een hoog percentage zonder beroep voor: pensioen, AOW en AWW zijn de belangrijkste inkomensbronnen.

We willen hier niet uitgebreid ingaan op het onderlinge verband, omdat we deze twee variabelen als twee noodzakelijke invalshoeken beschouwen. We volstaan met de opmerking dat waar het verband tussen deze variabelen verhelderend kan werken op de verklaring van bepaalde verschijnselen, we hier op in zullen gaan.

1.2.4. Overige variabelen

Er zijn nog twee variabelen die bij elk facet terugkomen: bouwperiode van de woning en urbanisatiegraad van de woongemeente. De ouderdom van de woning is ondergebracht in een viertal bouwperiodes te weten 1930 of vroeger, 1931-1949, 1950-1959 en 1960-1971.

De verdeling van de woningvoorraad over deze bouwperiodes wordt besproken in 1.3.4.

De indeling van de gemeenten naar urbanisatiegraad is gebaseerd op de typologie die het CBS ontwierp. Deze typologie is voor de situatie in 1960 vastgesteld en bijgesteld voor 1971. De hier gebruikte indeling, die minder uitgebreid is dan die van het CBS is als volgt:

Plattelandsgemeenten (A1 t/m A4): gemeenten met 20% of meer agrarische beroepsbevolking.

Verstedelijkte plattelandsgemeenten (B1 en B2): gemeenten met minder dan 20% agrarische beroepsbevolking en een grootste woonkern met minder dan 30 000 inwoners.

Forensengemeenten (B3): gemeenten met meer dan 30% overwegend allichtone woonforensen onder de mannelijke beroepsbevolking (stadsrandgemeenten, tuinsteden en -dorpen e.d.).

Tabel 2. De omvang van de categorieën huishoudens en alleenstaanden, absoluut en in procenten van het totaal, en de aard van de huisvesting in 1971 (hoofdbewoners)

	Omvang van de categorie	% van totaal	In andere ruimten dan in gewone woning woonachtig	
			% per categorie	concentratiegetal
Volledige gezinnen:				
Jongere kinderloze gezinnen				
— echtgenote ≤ 45 jaar (nog kinderloos				
• korter dan 5 jaar gehuwd	174 663	4,7	2,1	191
• 5 jaar of langer gehuwd	68 430	1,9	1,1	100
— echtgenote ≤ 45 jaar en geen kinderen meer thuis	12 284	0,3	2,2	200
Gezinnen met kinderen				
— oudste kind 0-5 jaar	487 458	13,2	1,2	109
— oudste kind 6-14 jaar	672 413	18,2	0,6	55
— oudste kind 15-20 jaar	503 259	13,6	0,4	36
— oudste kind 21 jaar of ouder	383 654	10,4	0,4	36
Oudere kinderloze gezinnen				
— echtgenote ≥ 45 jaar en kinderloos gebleven	158 575	4,3	0,6	55
— echtgenote ≥ 45 jaar en geen kinderen meer thuis	451 707	12,2	0,4	36
Onvolledige gezinnen				
— oudste kind 0-5 jaar	8 821	0,2	2,9	264
— oudste kind 6-14 jaar	27 533	0,7	1,3	118
— oudste kind 15-20 jaar	45 964	1,2	0,7	64
— oudste kind 21 jaar of ouder	112 380	3,0	0,4	36
Niet gezinshuishoudens				
— man hoofd	44 242	1,2	1,6	145
— vrouw hoofd	56 607	1,5	1,0	91
Alleenstaanden				
— ongehuwde man				
• 29 jaar of jonger	21 123	0,6	39,7	3609
• 30-64 jaar	31 558	0,9	3,7	336
• 65 jaar of ouder	9 792	0,3	2,7	245
— gehuwd of gehuwd geweest zijnde man				
• 29 jaar of jonger	2 998	0,1	8,7	791
• 30-64 jaar	27 688	0,7	1,2	427
• 65 jaar of ouder	44 274	1,2	1,2	109
— ongehuwde vrouw				
• 29 jaar of jonger	14 911	0,4	15,3	1391
• 30-64 jaar	58 279	1,6	1,3	118
• 65 jaar of ouder	28 249	0,8	0,5	45
— gehuwd of gehuwd geweest zijnde vrouw				
• 29 jaar of jonger	2 337	0,1	2,6	236
• 30-64 jaar	76 169	2,1	0,9	82
• 65 jaar of ouder	169 741	4,6	0,5	45
	3 695 109	100,0	1,1	100

$$(\text{Concentratiegetal} = \frac{\text{aandeel per categorie}}{\text{aandeel alle huishoudens en alleenstaanden}} \times 100)$$

Plattelandsstadjes en kleine steden (C1 + C2): gemeenten met een stedelijk karakter en minder dan 30 000 inwoners in de stedelijke woonkern.

Middelgrote steden (C3 + C4): gemeenten met een stedelijke woonkern met 30 000-100 000 inwoners.

Grote steden (C5): gemeenten met een stedelijke woonkern met 100 000 en meer inwoners.

1.3. Enkele algemene aspecten van de huisvestingssituatie

In deze paragraaf willen we in het kort enige aandacht schenken aan enkele kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van de huisvestingssituatie. Allereerst gaan we in op de aard van het woonverblijf. We bekijken hierbij tevens welke categorieën van de sociale beroepsgroepen en van de huishoudens en alleenstaanden in andere dan door het CBS als woning gedefinieerde ruimten wonen. Vervolgens komt de wijze van huisvesting aan bod. Welke categorieën woonden in 1971 in? Deze vraag is van belang, omdat bij de twee deelonderwerpen woonvorm en de eigendomsverhouding alleen de hoofdbewoners geteld zijn. Een kwalitatief aspect, de gemiddelde woningbezetting, zullen we vergelijken met enkele andere Europese landen. Ten slotte schenken we aandacht aan de ouderdom van de woningvoorraad.

1.3.1. De aard van het woonverblijf

Een slechts klein gedeelte, 1,1% van de woningvoorraad stond in 1971 niet als woning te boek (zie tabel 3). Het gaat hierbij om zo'n 35 000 bewoonde andere ruimten. In 1960 bedroeg dit aantal nog ruim 50 000.

Tabel 3. De aard van het woonverblijf in 1971

Aard woonverblijf	Aantal	Aandeel in woningvoorraad (in procenten)
Woningen		
Gewone woningen zonder bedrijf	3 038 841	82,2
Gewone woningen met bedrijf	253 666	6,9
Bijzondere wooneenheden voor bejaarden	68 503	1,9
voor studenten, werkende vrouwen of derg.	6 993	0,2
Boerderijen en tuinderswoningen	141 748	3,8
Overige bedrijfswoningen	145 406	3,9
Andere bewoonde ruimten		
Voor bewoning ge- of verbouwd		
• woonschip	8 028	0,2
• onbewoonbaar verklaarde woning	1 345	0,0
• barak, keet	3 327	0,1
• zomerhuis	1 937	0,1
• woonwagen (vaste standplaats)	4 286	0,1
• woonruimte in studentenhuus	9 460	0,3
• woonruimte in verzorgingstehuis voor bejaarden	511	0,0
• woonruimte in bedrijfsgebouw (hotel, gezellentehuis e.d.)	2 958	0,1
• overige ruimten	3 559	0,1
Niet voor bewoning ge- of verbouwd	4 561	0,1
Totaal	3 695 109	100,0

De niet als woning aangemerkte ruimten omvatten een breed scala woonruimten, uiteenlopend van woonschepen en barakken tot studentenhuizen en verzorgingstehuizen voor bejaarden.

Maken we onderscheid naar sociale beroepsgroep en huishoudenssituatie van de bewoners van deze woonruimten dan vallen twee zaken op. Er is een tendens dat lagere sociale beroepsgroepen vaker in niet als woningen aangemerkte ruimten wonen (tabel 1). Twee groepen zijn erg sterk oververtegenwoordigd. De categorie met als inkomensbron «onderhoud door ouders/verzorgers» en «sociale uitkering/studiebeurs» hebben zo'n hoog aandeel vanwege de bewoning van studentenhuizen. Het meest opmerkelijke in tabel 1 is dat de categorie «zonder beroep» en «voornaamste bron van inkomsten onbekend» en in mindere mate «sociale groep onbekend» zo hoog scoren. De eersten komen veel voor in niet voor bewoning ge- of verbouwde

ruimten, de laatstgenoemden zijn in alle als niet-woning aangemerkte ruimten oververtegenwoordigd. Uit tabel 2, waar de huishoudenssituatie aan bod komt, komt een zekere samenhang naar voren tussen de positie op de woningmarkt van de verschillende categorieën en de mate van concentratie in niet-woningen. Jonge alleenstaanden komen veel voor in niet-gewone woningen. Voor een belangrijk deel zijn dit studentenhuizen. Onvolledige gezinnen met het oudste kind jonger dan 6 jaar vinden eveneens relatief veel hun huisvesting in niet-gewone woningen.

In hoeverre sprake is van gedwongen bewonen van niet-woningen of van vrijwillig daarvoor kiezen, is niet duidelijk. Opvallend is wel dat lagere sociale beroepsgroepen en categorieën met een ongunstige positie op de woningmarkt hier zo geconcentreerd voorkomen.

1.3.2. De wijze van huisvesting

Bij de wijze van huisvesting is onderscheid gemaakt naar wonend in een gewone woning, inwonend al dan niet woning-zoekend en overige woonruimten. Bij de huishoudens woont over het algemeen een zeer hoog percentage in een gewone woning.

Het percentage inwonend tevens woningzoekend is vrij gering. De categorie gezinnen zonder echtpaar ofwel onvolledige gezinnen is vrij veel als secundair gezin inwonend.

Bij de alleenstaanden loopt het percentage inwonenden tevens woningzoekenden sterk uiteen: hoe jonger, des te hoger het percentage dat inwoont en tevens een woning zoekt.

Deze tabel geeft bovendien een indruk over het aandeel van de alleenstaanden dat als *hoofdbewoner* in gewone woningen woont: dit is het criterium dat geldt voor de tabellen 1 en 2 en bij de tabellen over de woonvorm en de eigendomsverhoudingen. Vooral bij de jonge alleenstaanden woont een gering percentage zelfstandig in een gewone woning.

Tabel 4. De wijze van huisvesting van huishoudens en alleenstaanden in 1971 (def. 1947) (in procenten)

Wijze van huisvesting	Huishoudens		Alleenstaanden									
	Gezinnen met echtpaar	Gezinnen zonder echtpaar	Overige huishoudens		Mannen			Vrouwen				
			man hoofd	vrouw hoofd	< 30 jr.	30-65 jr.	> 65 jr.	< 30 jr.	30-65 jr.	> 65 jr.		
Gewone woning	95	90	88	96	97	17	49	86	22	86	92	
Inwonend												
- zoekt woning	1	0	1	1	0	12	5	1	18	4	1	
- zoekt geen woning	1	2	1	1	2	42	25	10	52	8	6	
- als secundair gezin	2	7	9	-	-	-	-	-	-	-	-	
Overigen	1	1	1	2	1	29	21	3	8	2	1	
	N = 3 034 195		39 610	180 230	45 385	57 790	90 295	115 410	61 660	63 840	154 660	214 390

1.3.3. De woningbezetting

De gemiddelde woningbezetting is een - zij het grove - maatstaf om enig inzicht te krijgen in de kwalitatieve kant van de huisvestingssituatie. Het betrekkelijke belang van deze maatstaf schuilt hierin dat er niets over de grootte van de woning mee gezegd wordt. In tabel 5 is voor een aantal jaren en een aantal landen de gemiddelde woningbezetting weergegeven.

Nederland heeft een hoge gemiddelde woningbezetting. De woningnood na de Tweede Wereldoorlog en de relatief grote gezinnen zijn hier debet aan. Wel moet geconstateerd worden dat in Nederland (en de Bondsrepubliek) de gemiddelde woningbezetting het snelst daalt. Het wegwerken van de woningnood en de gezinsverdunding spelen hierbij een belangrijke rol.

Tabel 5. De gemiddelde woningbezetting in 1960, 1969 en 1975 in een aantal Europese landen

	1960	1969	1975	Index voor 1975 (1960 = 100)
Ierland	-	-	3,91	-
Nederland	4,03	3,51	3,11	77
Italië	3,60	3,17	3,06	85
Ver. Koninkrijk	3,16	2,94	2,75	87
Duitse Bondsrep.	3,42	2,89	2,61	76
België	2,91	2,73	2,57	88
Denemarken	3,10	2,77	2,51	81
Frankrijk	2,84	2,69	2,51	88

Bron: France, Holland, Belgium and Germany — a look at their housing problems and policies. In: Habitat Vol 1, 1976, no. 1, blz. 102 en De Europese Gemeenschappen en het huisvestingsbeleid in: A plus 1977, nr. 40, blz. 12.

1.3.4. De ouderdom en outillage van de woningvoorraad

In tabel 6 zijn enkele gegevens omtrent de outillage van de woningen en hun ouderdom af te lezen. Essentiële zaken als «privaat binnen de woning» en «badgelegenheid» zijn in woningen gebouwd na de Tweede Wereldoorlog gemeengoed. De centrale verwarming is zijn opmars pas na 1965 begonnen. Duidelijk is dat hoe nieuwer de woning hoe meer comfort aanwezig is.

Tabel 6. Ouderdom en outillage van de woningvoorraad

Bouwperiode	Voor 1906	1906— 1930	1931— 1944	1945— 1959	1960— 1964	1965— 1971	Alle woningen
Absolute aantallen	558 280	742 790	426 120	813 630	440 605	748 540	3 729 965
In procenten	15	20	11	22	12	20	100
Privaat buiten de woning of geen privaat ¹ (in %)	16	9	5	2	1	1	6
Zonder badgelegenheid ¹ (in %)	48	41	25	3	-	-	-
Zonder centrale verwarming ¹ (in %)	90	88	79	79	66	27	71

¹ Geldt uitsluitend bewoonde woningen.

In vergelijking met andere landen is de Nederlandse woningvoorraad betrekkelijk nieuw (tabel 7). Mag de gemiddelde woningbezetting in Nederland in vergelijking met deze landen vrij hoog zijn (zie 1.3.3), de outillage van onze totale woningvoorraad is waarschijnlijk beduidend beter, gezien het grote aandeel betrekkelijk nieuwe woningen.

Tabel 7. Percentages woningen gebouwd vóór 1945

Frankrijk	71	Luxemburg	62 ¹
Ierland	65 ¹	Ver. Koninkrijk	61
Denemarken	63	Duitse Bondsrep.	49
België	62	Nederland	45

¹ Gebouwd vóór 1949.

Bron: De Europese Gemeenschappen en het huisvestingsbeleid. In: A plus 1977, nr. 40, blz. 12.

2. De woonvorm

2.1. Inleiding

Hoewel de vaak nogal emotionele discussie van het eind van de jaren zestig en begin jaren zeventig rond de woonvorm enigszins geluwd is, blijft deze een onderwerp van belang. Het overheidsstreven om de steden aantrekkelijker te maken om te wonen — leefbare stedelijkheid — duidt hierop. De woonvorm speelt hierbij een belangrijke rol. De voorkeuren voor het eengezinshuis hebben de suburbanisatie van het wonen mede (zo sterk) doen toenemen. In dit hoofdstuk willen we nagaan hoe de bevolking tegen de verschillende woonvormen aankijkt en wie er nu in welke woonvorm wonen. Dit laatste is mogelijk dankzij de Volkstelling van 1971, waarbij voor het eerst deze gegevens op landelijke schaal voorhanden zijn.

Onder de woonvorm of bouwwijze wordt de mate van stapeling van een huis verstaan. Hier is onderscheid gemaakt naar laagbouw of wel eengezinshuis, middelhogebouw of wel meergezinshuizen, die een stapeling kennen van twee tot en met vier woningen en hoogbouw, meergezinshuizen met meer dan vier woonlagen. Daarnaast staat het begrip woningtype. In feite is dit een nadere precisering van de woonvorm: bij voorbeeld bungalow (eengezinshuis) en bovenwoning (meergezinswoning). Het accent zal in dit hoofdstuk liggen op de woonvorm; hier en daar zal ook het woningtype ter sprake komen.

We zullen eerst nagaan hoe de woningvoorraad in 1971 naar woonvorm was opgebouwd. Aandacht wordt besteed aan de tendenties die zich de afgelopen jaren voorgedaan hebben in de nieuwbouw. Vervolgens komen de voorkeuren van de bewoners aan bod, alsmede de woonsatisfactie en de rol die de woonvorm speelt binnen het woningmarktgebeuren, in de zin van verhuisgeneigdheid en de motieven die daarbij een rol spelen. Hieruit hopen we dan conclusies te trekken over de betekenis van de woonvorm voor de bewoners. Gegevens uit de Volkstelling van 1971 kunnen dan duidelijk maken of er, en in welke mate, sprake is van ongewenste woonsituaties voor zover het de woonvorm betreft en voor welke groepen dit geldt.

Tabel 8. Bouwwijze en bouwperiode van de woningvoorraad in 1971 in percentages

	Voor 1931	1931—1949	1950—1959	1960— febr. 1971	Alle bouw- perioden	N
Eengezinshuis	23,5	11,2	11,7	20,5	66,9	2 445 099
— vrijstaand	8,5	3,1	2,4	3,9	17,9	658 926
— aangebouwd	6,9	4,2	4,7	7,7	23,5	854 287
— ingebouwd	8,1	3,9	4,6	8,9	25,5	931 886
Deel van meergezinshuis	10,3	3,4	6,9	11,3	31,9	1 168 357
— souterrain	0,1	0,0	-	-	0,1	3 395
— begane grond	2,6	1,0	1,6	1,0	6,2	222 820
— 1e verdieping	4,0	1,3	2,3	2,7	10,3	377 439
— 2e verdieping	2,5	0,8	1,6	2,3	7,2	263 165
— 3e verdieping	1,1	0,3	1,0	2,1	4,5	163 009
— 4e verdieping	0,0	0,0	0,3	1,1	1,4	55 415
— 5e of hogere verdieping	0,0	0,0	0,1	2,1	2,2	83 114
Deel van bedrijfsgebouw	0,7	0,2	0,1	0,2	1,2	41 501
Alle bouwwijzen	34,5	14,8	18,7	32,0	100,0	3 655 157

2.2. De woonvorm in de woningvoorraad

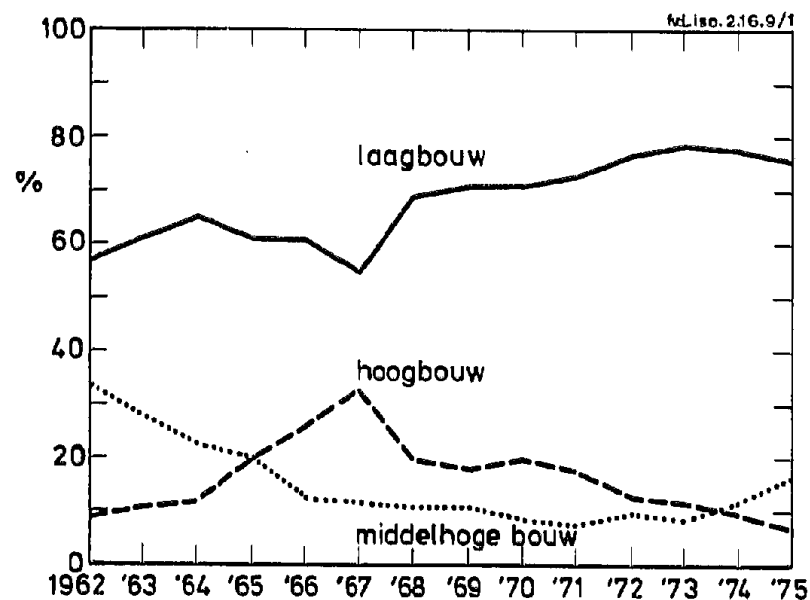
Tweederde van de Nederlandse woningvoorraad bestond in 1971 uit eengezinshuizen (tabel 8). De woningvoorraad van voor 1931 wordt gekenmerkt door een relatief hoog aandeel eengezinshuizen. Het vrijstaande eengezinshuis komt het meest voor. Ook vinden we bij de woningvoorraad uit die tijd vrij veel beneden- en bovenwoningen. In de periode 1931-1949 zien we een verschuiving naar het aan- en ingebouwde eengezinshuis. Vanaf 1950 komt het accent te liggen op de middelhoge bouw. Pas vanaf 1960 komt de hoogbouw in groten getale voor. Anderzijds zien we in die periode het ingebouwde eengezinshuis, het z.g. eengezinsrijshuis, meer op de voorgrond treden.

2.3. Algemene tendenties in de nieuwbouw

Na het globale overzicht in de vorige paragraaf, - bij Den Draak¹ is een wat uitgebreider beschouwing te vinden - willen we ingaan op de tendenties die zich de afgelopen jaren hebben voorgedaan. We grijpen terug tot 1962. Sinds dat jaar zijn gedetailleerde gegevens omtrent de nieuwbouw door de Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid verzameld. Ter gedachtenbepaling: uit de Algemene Woningtelling van 1956 bleek dat 69% van de woningvoorraad uit eengezinshuizen bestond. Tot 1969 was het aandeel eengezinshuizen in de nieuwbouw lager dan het aandeel in de totale woningvoorraad. Sindsdien zijn er naar verhouding meer eengezinshuizen in de nieuwbouw gerealiseerd dan het aandeel in de woningvoorraad. En dit in toenemende mate. Na 1973 bespeuren we een lichte teruggang.

Binnen de categorie meergezinshuizen hebben zich in de periode 1962-1975 belangrijke verschuivingen voorgedaan. In het begin van de jaren zestig werden de meeste meergezinshuizen in de middelhoge bouw gerealiseerd. Vervolgens kende de hoogbouw rond 1967 een hausse. In figuur 2 komt dit hoogtepunt enigszins overtrokken over: de wijze van registratie werd in dit jaar gewijzigd². Sindsdien is het aandeel van de hoogbouw toenemend, maar tot 1974 wel groter dan dat van de middelhoge bouw. In dat jaar constateren we een omslagpunt. De middelhoge bouw neemt gestaag toe, de hoogbouw af. Voor 1975 resulteert dit in een niet sterk uiteenlopende verdeling over meergezinshuizen met 2 en 3 woonlagen (34%), 4 en 5 woonlagen (36%) en 6 en meer woonlagen (30%).

Figuur 2. Nieuwe woningen in laagbouw, middelhoge bouw en hoogbouw in de periode 1962-1975, in percentages van de aantallen geregistreerde woningen

Bron: Kwalitatieve Woningdocumentatie
Centrale Directie van de Volkshuisvesting
en de Bouwnijverheid.

Per provincie treden er belangrijke afwijkingen op ten opzichte van het landelijk percentage eengezinshuizen in de nieuwbouw (zie tabel 9).

Tabel 9. Percentage eengezinshuizen in de nieuwbouw per provincie voor de periode 1971-1976

Provincie	Jaar					
	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Groningen	72	80	79	92	85	91
Friesland	90	87	91	89	94	96
Drenthe	91	87	93	88	87	93
Overijssel	84	88	89	81	87	89
Gelderland	81	89	84	86	79	85
Utrecht	68	71	77	86	76	80
Noord-Holland	65	63	66	59	62	66
Zuid-Holland	52	60	66	61	59	61
Zeeland	83	84	85	91	93	87
Noord-Brabant	83	83	86	86	84	85
Limburg	74	80	80	85	78	81
Landelijk	73	77	79	78	76	78

Bron: Kwalitatieve Woningdocumentatie
Centrale Directie van de Volkshuisvesting
en de Bouwnijverheid.

De beide Hollanden hebben over de periode 1971-1976 een beduidend lager aandeel eengezinshuizen. De overige provincies kennen over het algemeen een aandeel dat vrij ver boven het landelijk gemiddelde ligt. De provincies Groningen en Limburg komen bij tijd en wijle ongeveer op het gemiddelde uit. In het begin van genoemde periode kon de provincie Utrecht gerekend worden bij de twee overige Randstadprovincies; later vertoont zij echter een beeld dat overeenkomt met andere provincies.

Een van de belangrijkste verklaringen voor de verschillen tussen de provincies vinden we wanneer we de cijfers per gemeentegrootte bekijken. Het percentage eengezinshuizen loopt per gemeentegrootteklasse zeer uiteen. De toename van het aandeel eengezinshuizen zoals dat zich landelijk voordoet, zien we overal behalve in de grootste drie gemeenten optreden. Na 1973 volgt een lichte, zij het soms vertraagde, teruggang.

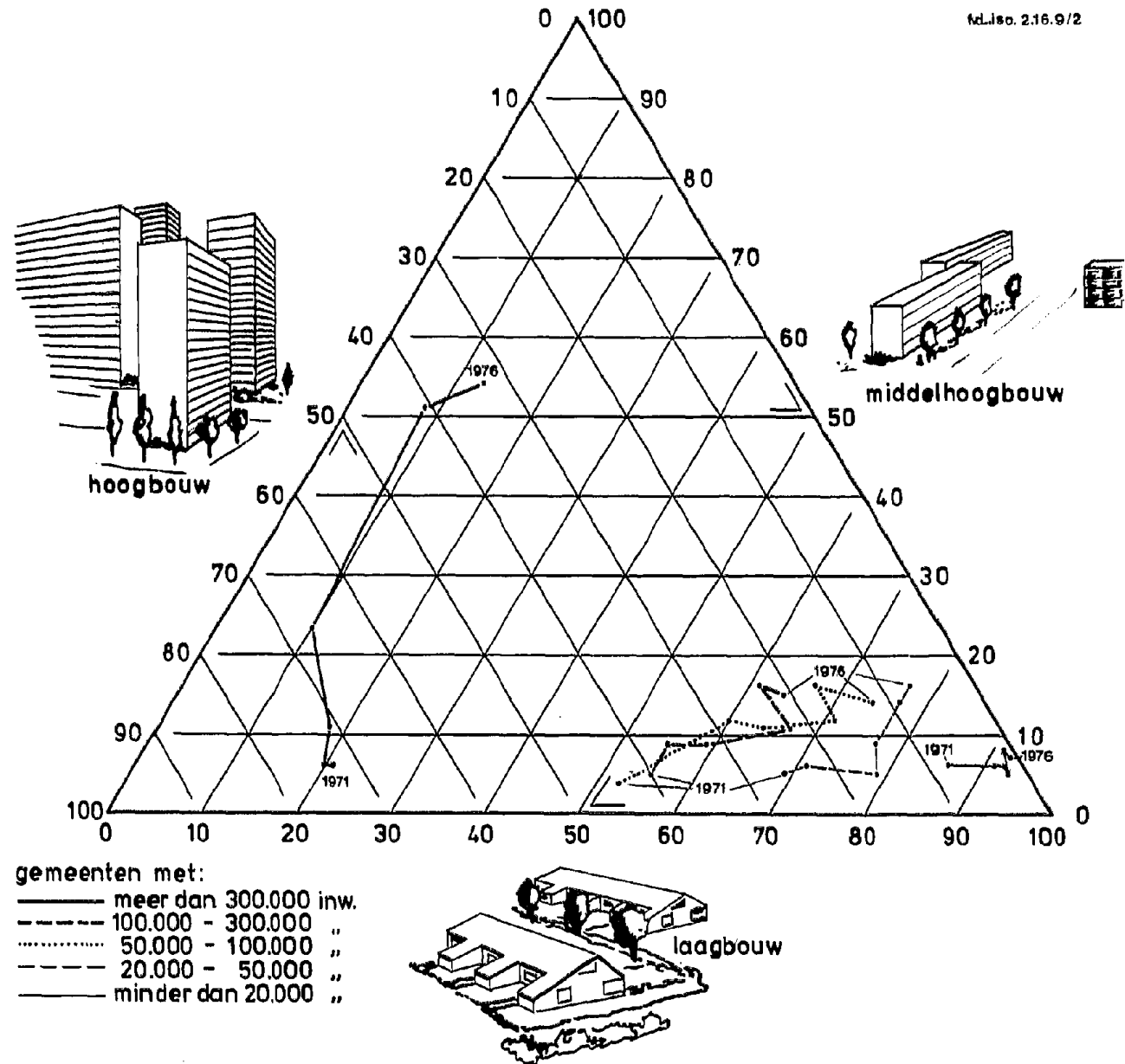
De drie grootste gemeenten, elk met meer dan 300 000 inwoners, ondergaan in de periode 1971-1975 een scherpe daling: het aandeel van eengezinshuizen in de nieuwbouw slinkt van 21% (1971) tot 8% (1975). In 1976 zien we een lichte stijging van het aandeel eengezinshuizen.

De ontwikkeling in de zeventiger jaren is voor de gemeenten van verschillende grootte waergegeven in figuur 3. In alle gemeenteklassen neemt het aandeel van de hoogbouw af. De kleinste gemeenten lopen wat dit betreft voorop. Uitzonderlijk is de sterke afnemende van de hoogbouw in de drie grootste gemeenten (meer dan 300 000 inwoners). De meergezinshuizen in middelhoge bouw nemen hier een grote vlucht.

Twee hoofdlijnen zijn uit het voorgaande te destilleren. Ten eerste, het meergezinshuis is in de nieuwbouw op zijn retour, zij het met een licht herstel in de laatste paar jaren. De beide Hollanden kennen een laag percentage eengezinshuizen, terwijl de grootste gemeenten zelfs een aanzienlijke afname laten zien, uitgezonderd in 1976. De tweede ontwikkeling is de «revival» van de middelhoge bouw ten koste van de hoogbouw.

Ontwikkelingen en vooral de omslag daarin, zoals hierboven vermeld, worden meestal veroorzaakt door een complex van factoren. Voorbeelden van studies, waarbij de omslag in de verhouding hoogbouw-laagbouw wordt geanalyseerd, zijn die van Gijswijt³ en Michelson⁴. De eerstgenoemde

Figuur 3. De ontwikkeling in de periode 1971-1976 van woningen in meergezinshuizen naar het aantal bouwlagen van het pand, waarin zij gelegen zijn, in percentages; dit voor verschillende gemeentecategorieën

Bron: Bewerking gegevens Kwelitatieve Woningbouwdocumentatie Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid.

onderzocht hoe de vaak ongewenste hoogbouw binnen het tot stand komen van bestemmingsplannen een groter aandeel verkreeg dan oorspronkelijk de bedoeling was.

Michelson beschrijft hoe de «onvermijdelijke trend», de bouw van voornamelijk hoogbouw, in Zweden en Denemarken in een luttel aantal jaren omsloeg. Hij signaleert een viertal punten die van belang zijn: de weerstand tegen de hoogbouw en de preferenties voor de laagbouw bij de consumenten; de economische achteruitgang en de daaruit volgende leegstand van

woningen; de inflatie en belastingproblematiek en de druk die de vakbonden uitoefenden.

In de Nederlandse situatie speelt vooral de woningnood van na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol. Vooral toen de woningnood niet zo snel werd opgelost als in eerste instantie werd aangenomen, nam het aandeel van de hoogbouw toe. Dit kon mede door de toenmalige stand van de techniek. Wel waren grote investeringen vereist, waardoor er langer dan men in het algemeen wenselijk achtte hoogbouw is gerealiseerd. Stedebouwkundige concepties speelden aardig in op deze verschuiving naar hoogbouw. Ideeën als «een tweede stadsmuur oprichten» en «zonder hoogbouw geen stedelijkheid» deden ruim opgeld.

In de kleinere gemeenten werd de woningnood eerder opgelost dan in de grotere. De enorme vlucht van de bouw van eengezinskoopwoningen in deze gemeenten – mogelijk door het loslaten in 1964 van de contingentering voor deze categorie – is een van de motoren achter de suburbanisatie van het wonen. Die consumenten die het zich konden veroorloven, konden hier een eengezinswoning bemachtigen. Toen in vele grotere steden de woningmarkt ruimer werd, ontstond er tijdelijk leegstand van nieuwbouwflats. Naast het wat ruimer worden van de woningmarkt zullen zeker ook de hoge huren, die deze nieuwbouwflats op moesten brengen, een rol gespeeld hebben. De hoogte van de huren maakte dat deze woningen slechts voor een kleine groep bereikbaar waren. Deze groep is financieel gezien veelal beter af wanneer ze een huis koopt (zie hoofdstuk 3). Frappant is dat in die gebieden, de grootste gemeenten, waar de vraag naar woonruimte het aanbod overtreft, een tendens is te signaleren dat het aandeel meergezinshuizen in de nieuwbouw toeneemt, terwijl landelijk een afname is te constateren (zie boven).

Na deze beknopte belichting van de achtergronden van de relatieve en ook absolute afnemering van het aantal meergezinsnieuwbouwhuizen zullen we wat uitgebreider aandacht besteden aan de voorkeuren voor en de woonsatisfactie bij de diverse woonvormen.

2.4. De bewoners en de woonvorm

In het voorafgaande is de nadruk gelegd op wat er de laatste jaren aan woonvormen tot stand is gekomen en welke factoren daarbij een rol speelden. We constateerden dat het consumentenbelang recent meer invloed heeft gekregen bij wat er gebouwd wordt. Toch is er al veel eerder onderzoek gedaan naar wat de consument, de bewoner vindt en ervaart ten aanzien van de woonvorm. In het nu volgende staan de bewoners centraal. Er is een driedeling gemaakt om het onderzoek op dit gebied te kunnen ordenen en om tot bruikbare hypothesen te komen. Achtereenvolgens komen de voorkeur, de satisfactie en het gedrag van de bewoners op de woningmarkt aan de orde. De scheiding is soms arbitrair: veel zaken zijn onderling zeer verweven.

2.4.1. Voorkeuren ten aanzien van de woonvorm

In de onderzoeken naar waardering van en voorkeur voor de woonvormen komt telkenmale het eengezinshuis als meest geprefereerde vorm uit de bus. De kwaliteit van deze onderzoeken laat echter nog wel eens te wensen over. We zullen in het kort een aantal vrij veel voorkomende problemen behandelen.

De vraagstelling blijkt een moeilijke zaak te zijn. Er wordt vaak niet duidelijk gemaakt of het gaat om de voorkeur in een ideale situatie of in de feitelijke situatie van de ondervraagde. Beperkingen in het aanbod op de woningmarkt en de financiële draagkracht maken dat wat men idealiter wenst, meestal niet verwezenlijkt kan worden. Priemus noemt deze eigenlijk gewenste situatie het ideaalbeeld. In feite zal men dat, wat binnen de gegeven omstandigheden haalbaar is, nastreven. Dit, aspiratiebeeld genaamd, is wat de meeste onderzoekers hopen te meten.

Bij een van de meest recente onderzoeken op het gebied van de voorkeur voor woonvorm en -type zien we dat de vraagstelling bij sommigen tot het

meten van het ideaalbeeld heeft geleid (tabel 10). De enorme voorkeur binnen de woonvorm laagbouw voor de bungalow wijst hierop. Dat er een mengvorm tussen aspiratie- en ideaalbeeld gemeten is, blijkt uit het feit dat bij de hogere welstandsklassen meer belangstelling is voor de bungalow. Het meest opvallende wat de inhoud van dit onderzoek betreft is, dat ouderen soms een meergezinshuis prefereren, jongeren zelden.

Tabel 10. Gewenst woningtype in verband met het huidige woningtype in % van het totaal aantal ondervraagden

Gewenst woningtype	Huidige woningtype						
	Totaal	Flat	Etagewoning	Bejaardenflat/woning	Eengezinswoning	Bungalow	Andere woning
Flat	3	2	1	-	-	-	-
Etagewoning	3	1	1	-	1	-	-
Bejaardenflat/woning	5	1	1	1	2	-	-
Eengezinswoning	56	7	9	-	38	-	2
Bungalow	22	3	3	-	13	2	1
Andere woning	11	1	1	-	6	-	3
Totaal	100	15	16	1	60	2	6

Bron: Onderzoek naar woonmilieus RPD (1974).

Iets minder dan de helft van de ondervraagden wenst een woning van het zelfde type als waarin ze nu wonen. De bekendheid met een bepaalde woonvorm en/of woningtype komt tot uitdrukking in wat men wenst. Zo bleek in ander onderzoek de voorkeur van hoogbouwbezoekers voor deze woonvorm 28% te zijn tegen 1% bij bewoners van middelhoge en laagbouw⁵.

Heeft de ondervraagde bepaalde concrete woningtypen in gedachten bij het uitspreken van voorkeuren, dan heeft dat zeker voordelen. Echter, er kleven ook nadelen aan. Het is dan niet duidelijk of de voorkeur is gebaseerd op eigenschappen inherent aan die woonvorm. Heimesen⁶ maakte hiertoe onderscheid tussen specifieke en niet-specifieke voor- en nadelen van de verschillende woonvormen. Zo zijn woningen in middelhoge bouw minder groot en comfortabel dan in de hoogbouw. Dit is een niet-specifiek nadeel. De totale geluidhinder vanuit andere woningen, die in een ongestapelde woning relatief minder is dan in een gestapelde, is wel een specifiek verschil. Bij de gepubliceerde onderzoeken, concludeert Heimesen, blijft de lezer in het ongewisse welke de invloed hiervan is op de voorkeuren.

Een ander probleem is in welke mate een voorkeur een rol speelt. Wat heeft men ervoor over om een andere voorkeur dan de huidige woning te verwezenlijken? In het onderzoek naar woonwensen aangaande de woonvorm is dit voor zover bekend nooit aan de orde gesteld. Sinds kort is er wel bij satisfactie-onderzoek aandacht aan besteed. In de volgende paragraaf komt dit aan de orde.

2.4.2. De woonsatisfactie

Onder andere om het ideaalbeeld uit te schakelen is het woonvoorkeuronderzoek later veelal geïntegreerd in het woonsatisfactie-onderzoek. Wat betreft de waarde ervan en de moeilijkheden, zowel methodisch-technisch als theoretisch, verwijzen we naar Burgers⁷, die hieraan uitgebreid aandacht besteedt. We beperken ons tot de weergave van wat in recente onderzoeken over de woonvorm naar voren wordt gebracht.

Brouwer en Tacken⁸ komen bij hun onderzoek naar het wonen in nieuwbouwwijken tot de conclusie dat niet in de eerste plaats de woonvorm doorslaggevend is voor de tevredenheid over de woning. De eigenschappen van de woning zelf, dus het type woning, zijn veel meer bepalend. Ouderen oordelen positiever over de woning, vooral bij etagebouw. Naarmate de samenstelling van het gezin en de fase waarin het verkeert anders is, varieert de waardering voor onderdelen van de woning, niet voor de woning in zijn totaliteit. Ruimte-eisen lijken hier doorslaggevend. De totale woonsituatie wordt

echter door flatbewoners beduidend minder gewaardeerd dan door laagbouwbezoekers.

Het inkomen blijkt van invloed te zijn op de waardering van de eigen woonvorm⁹. De waardering voor de hoogbouw neemt af naarmate het inkomen hoger is. Dit zou men als volgt kunnen verklaren: de hogere inkomensgroepen zien over het algemeen meer mogelijkheden om een eengezinshuis te verwerven en stellen zich daarom kritischer ten opzichte van andere woonvormen op. De lagere inkomensgroepen, zich bewust van de voor hen beperktere mogelijkheden, zullen minder kritisch (kunnen) zijn.

Bij de laagbouw constateerde men het tegenovergestelde: naarmate het inkomen stijgt, neemt het percentage respondenten toe, dat het wonen in de laagbouw «zeer prettig» of «prettig» vindt. Voor de middelhoge bouw is het beeld niet duidelijk: de laagste inkomensgroep heeft weliswaar de hoogste waardering voor deze woonvorm, maar een relatief hoge waardering treft men ook aan bij de hoogste inkomensgroep.

In het Sociaal-Cultureel rapport¹⁰ komt men tot de conclusie dat de mate van tevredenheid met de woonsituatie het best wordt verklaard door de factortype woonsituatie, die een combinatie van woningtype (ons inziens abusievelijk gebruikt: het gaat hier om woonvorm) en bouwjaar vertegenwoordigde. Primair bepaalt de woonvorm de satisfactie; in tweede instantie de ouderdom van de woning. De geringste tevredenheid werd gevonden in de oudste categorie etagewoningen. In de na-oorlogse etagewoningen is de tevredenheid groter, maar zij ligt toch duidelijk onder het niveau dat in de oudste categorie eengezinswoningen wordt gevonden. Bewoners van na-oorlogse hoogbouw woningen toonden zich extremer in hun tevredenheid: een hoog percentage zeer tevreden en een relatief hoog percentage niet zo tevreden. Als vermoeden wordt uitgesproken dat de hoogte van de verdieping en de overige kenmerken van dit soort woning (relatief veel ruimte en comfort) hierbij tegengestelde invloeden uitoefenen. Ons inziens van veel grotere invloed is een andere verklaring die genoemd wordt: afhankelijk van de categorie bewoners (bij voorbeeld met of zonder kinderen) komen deze uitersten in positieve en negatieve satisfactie tot stand.

In het Sociaal-Cultureel Rapport¹¹ wordt de Leefsituatiesurvey 1974 uitgebreider en systematischer behandeld wat betreft de woonsatisfactie. Over de woonvorm wordt opgemerkt dat deze (het hebben van een eengezinshuis) vooral een rol speelt in de totale woonsatisfactie voor gezinnen met kinderen, het bouwjaar voor de overige categorieën (tabel 11).

Ook werd onderscheid gemaakt naar minder tevreden en tevreden persoonlijkheden. Dit om algemene satisfactie, die ook te maken heeft met de woonsatisfactie enigszins uit te schakelen. Wat opvalt is, dat de etage als bouwvorm zelfs bij tevreden personen slechts voor de helft tot uiterst of zeer tevreden zijn aanleiding geeft. Zowel bij tevreden als ontevreden personen heeft de leeftijd een duidelijke invloed op de waardering voor de etage als bouwvorm. Jongeren zijn beduidend minder tevreden. Bij de overige woonvormen vinden we een minder sterke of zelfs onduidelijke invloed van de leeftijd. Het eigenaar zijn leidt bij beide groepen tot grotere tevredenheid. Eigenaar zijn mag echter niet uitsluitend als verklaring voor tevredenheid gelden. Zoals bij veel vormen van satisfactie-onderzoek, blijven er in dit geval vragen bestaan over de richting van de onderlinge verbanden. Aan het kopen van een woning gaat een zorgvuldig en vaak langdurig keuzeprocess vooraf. De waardering is in dit geval al bij voorbaat groter. Bovendien zal men de neiging hebben bewust of onbewust de aankoop achteraf te rechtvaardigen. Met andere woorden: het gevormde oordeel is mede een gevolg van een eenmaal genomen beslissing. Bij minder tevreden personen levert het eigenaar zijn wel verschillen op ten aanzien van de tevredenheid over het bewonen van een etage- respectievelijk eengezinswoning; bij tevreden persoonlijkheden treden deze verschillen niet op. Overigens moet wel als

Tabel 11. Percentage ondervraagden (hoofden van huishoudens en alleenstaanden) die uiterst of zeer tevreden zijn met hun woonsituatie naar een aantal kenmerken van woning en bewoner

		a. Minder tevreden persoonlijkheden			b. Tevreden persoonlijkheden		
		bouwworm			bouwworm		
		1	2	3	1	2	3
Bouwworm							
Etage	1	21,9			49,3		
Aanbouw	2		35,6			72,6	
Vrijstaand	3			45,4			87,3
Bouwtechnische toestand							
Slecht	1	1,3	8,0	23,3	27,8	51,0	50,0
Matig	2	16,1	25,3	26,6	42,1	59,6	77,5
Goed	3	32,5	46,7	58,6	61,9	80,3	94,8
Eigenaarschap							
Huurder	1	21,4	26,9	31,9	48,1	64,8	66,7
Eigenaar	2	41,0	50,2	48,9	83,3	83,0	92,0
Leeftijd							
<30 jaar	1	14,7	30,3	40,7	39,5	70,3	85,5
30-65 jaar	2	22,9	36,0	47,3	47,4	71,3	86,5
>65 jaar	3	30,0	43,8	38,8	70,0	82,2	92,3
Aantal respondenten		671	1294	416	343	808	315

Bron: Sociaal-Cultureel Rapport (1976, blz. 95).

kritiek op dit onderzoek opgemerkt worden dat het onderscheid tussen tevreden en minder tevreden persoonlijkheden elk theoretisch kader mist. Op louter empirische basis is men tot dit onderscheid gekomen.

Bij het tevreden zijn met de woonsituatie spelen nog meer factoren dan hierboven genoemd een rol. Zo zullen de sociale contacten die men in de directe omgeving van de woning heeft mede de tevredenheid aangaande de woonsituatie in zijn geheel beïnvloeden. Brouwer en Tacken¹² vonden in hun onderzoek bij bewoners van nieuwe stadsuitbreidingen dat in de aard en intensiteit van het contact geen verschil is tussen flatbewoners en de bewoners van eengezinswoningen. Wel leeft bij de eerste categorie duidelijker de wens naar meer contact en oordelen ze minder positief over hun onderlinge verstandhouding met andere bewoners. Dit kan betekenen, dat de flat invloed heeft op de aard van de contacten, maar, zo stellen zij vast, hun globale vraagstelling brengt dit onvoldoende tot uitdrukking. Ook kunnen de flatbewoners een andere houding tegenover contacten hebben, hoewel hierbij ter verklaring dan toch eerder gedacht moet worden aan de flat als bron van deze afwijkende instelling, dan de mogelijkheid van zelfselectie van de flatbewoners, gezien de krappe woningmarkt.

Het sociaal klimaat dat gemeten werd aan de hand van een sociaal-isolementsschaal geeft ook verschillen aan¹³. De flatbewoners blijken zich wat meer geïsoleerd te voelen dan de bewoners in de laagbouw. Hoewel de verschillen in gezinsfase en in woonduur tussen de bewoners van flats en eengezinshuizen veel verklaren, kunnen ook de specifieke verschillen van de huidige gestapelde bouw drempelverhogend werken. De vrijwel volledige afscherming van elkaar en de nogal abrupte overgang van de eigen ruimte (meestal alleen de woning) naar de gemeenschappelijke ruimte bemoeilijken het leggen van contacten. Tevens bleek dat de gemiddelde scores op de

sociaal-isolementsschaal in vijf van de zes door hen onderzochte nieuwbouwwijken significant hoger lagen dan het landelijke gemiddelde. De monofunctionaliteit van de nieuwbouwwijken is hier niet vreemd aan.

De Jonge¹⁴ maakt melding van een Belgisch onderzoek naar de waardering van en de verwachtingen over verschillende soorten woonomgevingen. Aan de hand van een aantal dia's over complexen woningen werd de mening van de ondervraagden gepeild. De Jonge trekt zelf aan de hand van de resultaten een tweetal conclusies: een groot aantal van de ondervraagden is niet alleen geneigd met een specifieke woonvorm bewoners met een bepaalde sociale status in verband te brengen, maar hun bovendien een bepaalde mentaliteit toe te kennen.

In het algemeen blijkt men aan te nemen dat in de woonvormen die men positief waardeert (vooral lage en open bebouwing) ook sympathieke mensen wonen, terwijl men veronderstelt dat in woonvormen waarvan men een afkeer heeft de mentaliteit der bewoners negatief is. Hij vergelijkt dit met het «halo» effect uit de sociale psychologie: een proces waarbij een waardering op het ene gebied als het ware overstraalt in de verwachtingen die men op het andere gebied heeft. Het oordeel over het uiterlijk van de woonvorm gaat samen met een oordeel over sociale kenmerken van de bewoners zonder dat men in feite iets van hen weet. Als conclusie hieruit trekt De Jonge dat een woning en woonomgeving die in materieel opzicht goed voldoen en daarom ook de bewoners psychisch bevredigen, tevens gunstige voorwaarden kunnen scheppen voor gewaardeerde contacten.

Welk belang hecht men aan de woonvorm? In het Geïntegreerd Milieu-onderzoek¹⁵ blijkt dat de helft van de daar ondervraagden de woonvorm als een onbelangrijke milieucomponent beschouwt. Ze komt daarmee op slechts een veertigste plaats van de vijftig componenten. In het rapport wordt het vermoeden uitgesproken dat het begrip woonvorm door een te abstracte formulering bij veel mensen niet is overgekomen. Slechts 16% van de respondenten geeft ontevredenheid te kennen over de woonvorm. Bij het meten van de hardheid van de ontevredenheid – dit geschiedde door na te gaan of de respondent bereid was om geldelijke offers te brengen om de situatie te verbeteren – kwam de woonvorm wel zeer hoog uit de bus (als derde van de vijftig milieucomponenten). De ontevredenheid ten aanzien van de woonvorm werd dan ook als zeer hard betiteld.

Hoewel de hardheidsmeting van ontevredenheid een grote stap vooruit is in het satisfactie-onderzoek, blijft het meten van woonwensen en voorkeuren toch een moeilijke zaak. We gaan dan nu ook in op het feitelijke gedrag van de bewoners ten aanzien van de woonvorm nl. het verhuizen.

2.4.3. De woningmarkt en de woonvorm – het verhuizen

Voor we ingaan op de aantallen verhuizingen zoals ze per woonvorm plaatsvinden, zullen we eerst trachten een beeld te schetsen van de invloed van de woonvorm bij de verhuismotieven. In tabel 12 zijn de verhuismotieven, die gevonden werden bij een onderzoek in 1975 in opdracht van het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten, gerubriceerd in vier groepen. De ondervraagden zijn potentieel mobiele, d.w.z. zij die op korte termijn willen verhuizen.

Naar aanleiding van tabel 12 komen we tot het volgende beeld. De bewoners van hoogbouw geven in meerderheid de woonvorm als motief om te gaan verhuizen. Bij bewoners van middelhoge bouw speelt bij twee van de vijf ondervraagden dit motief. Opvallend is dat bewoners van etagewoningen – de veelal oude meergezinswoningen – weinig de woonvorm als motief noemen. Het comfort, dat wil zeggen de kwaliteit van de woning, het te klein of te groot zijn speelt een veel grotere rol.

Plaatsen we de verschillende woonvormen en woningtypen in een volgorde zoals over het algemeen de waardering ervoor is, dan kunnen we de

Tabel 12. Verhuismotieven van potentieel mobiele naar woningtype in percentages (1975)

	Flat		Eengezinshuis			Etagewoning		Alle woningtypen
	hoogbouw	middel-hoge bouw	vrij staand	twee onder één kap	rij	begane grond	verdieping	
Comfort	22	46	76	75	55	75	66	54
Woonvorm	53	39	-	-	-	3	11	17
Koopmotieven	16	5	8	15	26	6	5	14
Vanwege buurt/woongemeente	9	10	16	10	19	16	18	15
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: Bewerking gegevens BNG.

verschuiving van het aspiratiebeeld naar het ideaalbeeld nagaan. Opge-merkt moet worden dat dit slechts globaal geldt: er zullen veel afwijkingen zijn. Bovendien zal slechts zelden iemand de hele reeks doorlopen: zeer velen komen niet verder dan de eerste woonsituatie, anderen bij voorbeeld afhankelijk van het inkomen beginnen in de meest gewaardeerde.

De over het algemeen minst gewaardeerde woonsituatie vinden we bij de etagewoningen, die meestal vrij oud zijn. Bij verhuizing geldt veelal als motief het tekort aan comfort. Men verhuist over het algemeen om een kwalitatief betere en/of grotere woning te gaan bewonen. In de nieuwere flats zal men vaak zo'n woning aantreffen. De oudere middelhoge flats vormen een tussenvorm tussen de etagewoningen en de hoogbouwflats. Het comfort en de grootte is over het algemeen geringer dan in de nieuwere hoogbouwflats. Met deze heeft de middelhoge flat gemeen dat men hieruit juist vanwege de woonvorm wenst te verhuizen. Het eengezinsrijhuis is vervolgens het streven.

Hoewel, voor velen blijft het een ideaalbeeld. Voor degenen die het eengezinsrijhuis hebben bereikt verschuift het aspiratiebeeld naar het koophuis en/of het huis met een hogere status: de twee onder één kap woning of de vrijstaande eengezinswoning.

In dit proces ook wel het «omhoog wonen» genoemd – hoewel het feitelijk vaak omlaag wonen is – spelen achtereenvolgens het comfort, de woonvorm en de eigendomsverhouding een hoofdrol. In het begin hebben de materiële kanten van het wonen de nadruk, ruimte en voorzieningen, later komt daarnaast het accent te liggen op status- en economische overwegingen.

De geneigdheid om te verhuizen is verschillend per woonvorm. Brouwer en Tacken¹⁶ vonden een significant verband tussen woonvorm en verhuigeneigdheid in een aantal nieuwbouwwijken. Per woonvorm bleken er bovendien verschillen te zijn naar leeftijdscategorieën. Zo was er geen significant verband tussen leeftijd en verhuigeneigdheid bij bewoners van eengezinswoningen, wel in de middelhoge en hoogbouw-woningen. Hoe jonger, hoe groter de verhuigeneigdheid is. De in middelhoge bouw en hoogbouw-woningen gehuisveste gezinnen met kinderen hebben veel vaker verhuisplannen dan vergelijkbare gezinnen in een eengezinshuis en zij hebben ook vaker naar een andere woning gezocht. Bij gezinnen met oudere kinderen en oudere gezinnen zonder kinderen worden de verschillen kleiner.

Brouwer en Tacken¹⁷ tonen eveneens aan dat er een significant verband bestaat tussen verhuigeneigdheid per woonvorm en het gezinsinkomen. In de hoge en middelhoge flats hebben de hogere inkomens telkens een grotere neiging om te verhuizen dan de lagere. De betere mogelijkheden voor deze groep spelen hierbij een rol. In de eengezinshuizen zijn het de huishoudens met de middeninkomens die de geringste vertrekneiging kennen. Hoewel de vertrekneiging naar verhouding gering is in deze woningen, is ze bij

de hogere inkomensgroep relatief groot: kennelijk zoekt men naar een riantere woning met een hogere status.

De grotere verhuigeneigdheid in meergezinshuizen wordt ook omgezet in feitelijk gedrag. We zien dit geïllustreerd aan de hogere mutatiegraad – grotere aantallen verhuizingen – in deze woningen. Verschillen met eengezinshuizen in de orde van grootte van een factor 3 komen in veel onderzoek naar voren¹⁸. Er wordt nogal eens gesteld dat niet de woonvorm op zich hier debet aan is, maar de bevolkingssamenstelling van de verschillende woonvormen. De mobielere bevolkingsgroepen treffen we juist in de meergezinshuizen aan. Dit blijkt uiteindelijk een drogreden te zijn. Immers wanneer we de (potentiële) mobiliteit plaatsen in het proces van het omhoog wonen, dan zien we een hogere (potentiële) mobiliteit bij die categorieën die het zich kunnen permitteren hun aspiratiebeeld in de richting van het ideaalbeeld te laten bewegen. Het zijn de jongeren met uitzicht op inkomensstijging en de hogere inkomensgroepen die te kennen geven te willen verhuizen en die dit ook kunnen effectueren. Bij de ouderen en de lagere inkomensgroepen is het aspiratiebeeld minder beweeglijk en komt meer overeen met de huidige woonsituatie. De ouderen hebben meestal een eindstation bereikt; hooguit zullen zij nog de huidige woning voor een bejaardenwoning verwisselen. De lagere inkomensgroepen hebben weinig mogelijkheden om te veranderen: zij kunnen hun aspiraties niet omzetten in een effectieve vraag en schroeven het aspiratiebeeld terug tot de huidige woonsituatie.

2.4.4. Conclusies

De resultaten van het onderzoek naar de gewenste woonvorm zijn niet geheel eenduidig. Vooral methodisch-technisch zijn er nogal wat mankementen. Toch geeft het overgrote deel van de bevolking de voorkeur aan het eengezinshuis. Bepaalde groepen hebben weinig bezwaar tegen huisvesting in meergezinshuizen. In de meeste onderzoeken worden deze groepen aangeduid via de variabelen leeftijd, gezinsfase, inkomen etc. Alleenstaanden bijvoorbeeld zouden minder prijs stellen op laagbouw dan gezinnen. Typerend is dat de laagbouw populair gesproken eengezinshuis wordt genoemd. Het proces van het «omhoog wonen» is eveneens sterk beperkt tot gezinnen. De overige categorieën, toch nog altijd een kwart van de huishoudens en de alleenstaanden, oefenen over het algemeen een geringe effectieve vraag uit.

Het gezin is de belangrijkste categorie waarvoor werd en wordt gezocht. Gezien de zwakke positie die zij op de woningmarkt hebben, zullen de overige categorieën eerder tevreden zijn met het wonen in een meergezinshuis. Naar ons idee is het ten dele misleidend om via voornoemde variabelen de voorkeur voor bepaalde woonvormen na te gaan. Dat gezinnen met kinderen liever in laagbouw wonen is een algemeen geaccepteerde zaak. Immers kleinere kinderen hebben meer ruimte nodig, vooral buitenshuis waar ze weinig gevaar lopen en de ouders een oogje in het zeil kunnen houden. Wanneer er geen kinderen zijn, is de voorkeur voor laagbouw eveneens hoog, hoewel iets minder. Waarschijnlijk zijn de mogelijkheden om een eengezinshuis te verwerven door het toewijzingsbeleid geringer en uit dit zich in een minder sterke voorkeur voor de laagbouw: het ideaalbeeld wordt aan de mogelijkheden aangepast. Dit geldt tevens voor alle niet-gezinscategorieën. Afhankelijk van het gewenste activiteitenpatroon zal men voorkeur hebben voor hoog-, middelhoge en laagbouw. Een begrip als leefstijl, hoe vaag ook en hoe moeilijk te operationaliseren, is een noodzakelijke aanvulling op de z.g. structurele variabelen als huishoudenssituatie, beroep, inkomen etc. In enkele gevallen geeft een variabele als huishoudenssituatie wel indicaties over het activiteitenpatroon van het huishouden: bijvoorbeeld in het geval van een gezin met kleine kinderen. In andere situaties kunnen we slechts in beperkte mate conclusies trekken in hoeverre er mogelijk onvrede bestaat over de woonsituatie voorzover veroorzaakt door de woonvorm. Leefstijl of activiteitenpatroon komt als variabele in de Volkstelling niet voor; we zullen dan ook huishoudenssituatie als variabele hanteren.

De tweede variabele waarover we beschikken, de sociale beroepsgroep, kan mogelijk uitsluitend geven of er bepaalde groepen achterblijven. Dit achterblijven kan slechts globaal aangegeven worden. In 2.4.3 schetsten we al dat er in zijn algemeenheid een volgorde in de waardering van de woonvorm is aan te geven. Er zijn echter legio afwijkingen.

Tabel 13. Huishoudenssituaties en woonvorm in percentages

Huishoudenssituatie	Woonvorm			
	Eengezinshuis	Meergezinshuis		
		t/m 4 woonlagen	5 en meer woonlagen	overige
Volledige gezinnen	70,1	26,7	2,0	1,2
Jongere kinderloze gezinnen echtgenote < 45 jr. (nog) kinderloos				
• korter dan 5 jr. gehuwd	51,4	39,4	8,2	1,0
• 5 jr. of langer gehuwd	58,8	36,2	3,8	1,2
echtgenote < 45 jr. geen kinderen meer thuis	55,9	39,7	3,2	1,2
Gezinnen met kinderen				
• oudste kind 0-5 jr.	65,2	30,5	3,2	1,1
• oudste kind 6-14 jr.	74,9	22,7	1,2	1,2
• oudste kind 15-20 jr.	76,9	20,9	0,9	1,3
• oudste kind 21 jr. of ouder	78,2	19,7	0,7	1,4
Oudere kinderloze gezinnen				
• echtgenote > 45 jr. kinderloos gebleven	60,2	36,3	2,3	1,2
• echtgenote > 45 jr. geen kinderen thuis	66,7	30,9	1,4	1,0
Onvolledige gezinnen	65,6	32,3	1,3	0,8
• oudste kind 0-5 jr.	39,4	55,7	4,4	0,5
• oudste kind 6-14 jr.	52,5	44,5	2,2	0,8
• oudste kind 15-20 jr.	64,1	33,3	1,5	1,1
• oudste kind 21 jr. of ouder	71,4	27,1	0,8	0,7
Niet gezinshuishoudens	62,2	33,4	3,2	1,2
• man hoofd	69,3	26,2	3,0	1,5
• vrouw hoofd	56,7	39,0	3,4	0,9
Alleenstaanden	48,5	46,1	4,3	1,1
— Ongehuwde man				
• 29 jaar of jonger	33,8	55,0	9,2	2,0
• 30-64 jaar	53,6	37,3	7,4	1,7
• 65 jaar of ouder	67,5	28,9	1,4	2,2
— Gehuwd of gehuwd geweest zijnde man				
• 29 jr. of jonger	39,2	50,9	7,7	2,2
• 30-64 jr.	48,2	45,4	4,1	2,3
• 65 jr. of ouder	62,7	34,7	1,5	1,1
— Ongehuwde vrouw				
• 29 jr. of jonger	25,9	61,4	9,6	3,1
• 30-64 jr.	33,1	54,8	10,8	1,3
• 65 jr. of ouder	48,5	47,3	3,4	0,8
— Gehuwd of gehuwd geweest zijnde vrouw				
• 29 jr. of jonger	34,4	54,0	8,5	3,1
• 30-64 jr.	47,6	48,8	2,8	0,8
• 65 jr. of ouder	51,6	45,5	2,4	0,5
Alle huishoudens en alleenstaanden	66,9	29,7	2,3	1,1

2.5. Woonvorm en huishoudenssituatie

Het verband tussen woonvorm en huishoudenssituatie is, als we ook de ouderdom van de woning erbij betrekken, als volgt (tabellen 13 en 14): Bij de achtereenvolgende categorieën van de gezinscyclus neemt eerst het percentage eengezinswoningen snel toe, terwijl de ouderdom van deze woningen vrij constant blijft. Vervolgens neemt de (mediane) ouderdom van de eengezinshuizen toe en blijft het percentage vrijwel gelijk. Dan laat de bejaardenflat zich gelden: het percentage eengezinswoningen neemt af en dat van de meergezinshuizen toe.

Het proces van het «omhoog wonen» is hier onmiskenbaar aanwezig. Bij de reeks jongere gezinnen (met kinderen) zijn de verschillen het grootst: we vinden hier ook de hoogste verhuismobiliteit. Vervolgens neemt de mobiliteit af en treedt een stabielere situatie op.¹⁹ De drie overige gezinscategorieën vallen buiten dit patroon. De jongere gezinnen zonder kinderen en langer

Tabel 14. De ouderdom van de woning naar huishoudenscategorie uitgedrukt in medianen (1 = gebouwd voor 1930, 2 = gebouwd 1930-1949, 3 = gebouwd 1950-1959, 4 = gebouwd 1960 en later)

Huishoudenscategorie	Eengezins- huis	Meergezins- huis
Volledige gezinnen	2,63	2,97
— Jongere kinderloze gezinnen		
• echtgenote < 45 jr. (nog) kinderloos korter dan 5 jr. gehuwd	3,51	3,63
• 5 jr. of langer gehuwd	3,13	3,32
• echtgenote < 45 jr. geen kinderen meer thuis	2,80	3,18
— Gezinnen met kinderen		
• oudste kind 0-5 jr.	3,56	3,57
• oudste kind 6-14 jr.	3,20	3,15
• oudste kind 15-20 jr.	2,63	2,76
• oudste kind 21 jr. of ouder	2,02	2,32
— Oudere kinderloze gezinnen		
• echtgenote > 45 jr. en kinderloos gebleven	1,90	2,56
• echtgenote > 45 jr. geen kinderen meer thuis	1,75	2,30
Onvolledige gezinnen	1,88	2,44
• oudste kind 0-5 jr.	1,82	2,71
• oudste kind 6-14 jr.	2,72	2,70
• oudste kind 15-20 jr.	2,39	2,58
• oudste kind 21 jr. of ouder	1,62	2,20
Niet gezinshuishoudens	1,41	2,43
— man hoofd	1,33	2,05
— vrouw hoofd	1,49	2,50
Alleenstaanden	1,42	2,53
— Ongehuwde man		
• 29 jr. of jonger	1,24	1,29
• 30-64 jr.	1,25	1,53
• 65 jr. of ouder	1,18	1,31
— Gehuwd of gehuwd geweest zijnde man		
• 29 jr. of jonger	1,41	1,62
• 30-64 jr.	1,49	1,81
• 65 jr. of ouder	1,27	1,43
— Ongehuwde vrouw		
• 29 jr. of jonger	1,47	2,81
• 30-64 jr.	2,77	3,49
• 65 jr. of ouder	1,30	2,28
— Gehuwd of gehuwd geweest zijnde vrouw		
• 29 jr. of jonger	1,47	2,51
• 30-64 jr.	2,09	2,38
• 65 jr. of ouder	1,49	2,23

dan vijf jaar gehuwd en de oudere kinderloos gebleven gezinnen verschillen niet wat betreft het aandeel eengezinswoningen, wel wat de ouderdom van die woningen aangaat. De jongere gezinnen waar de kinderen al de deur uit zijn, vormen een buitenbeentje in het geheel. Deze wonen voor gezinnen relatief weinig in een eengezinshuis. De sociaal-economische positie van deze categorie is blijkens andere gegevens vrij laag. In het «omhoog wonen» zijn zij kennelijk achterop geraakt. Bij onvolledige gezinnen vinden we als we de cyclus aflopen eenzelfde verband: een toenemend percentage laagbouw en steeds oudere woningen. Een uitzondering hierop vormt de groep met het oudste kind jonger dan 6 jaar. Zij wonen veel in oudere woningen.

Meer bewoning van laagbouw zien we bij een toenemende leeftijd van de alleenstaanden; er treedt echter weinig verschil in ouderdom van de woning op. De jongere leeftijdsgroepen komen relatief veel in de hoogbouw voor.

In het inleidend hoofdstuk werd de wijze van huisvesting van alleenstaanden besproken. Vooral jongeren beschikten vaak niet over zelfstandige woonruimte. Voor degenen die wel zelfstandig een woning bewonen, constateren we een sterke concentratie. De meergezinshuizen in de grote steden, gebouwd voor 1930, worden relatief veel door alleenstaanden bewoond. Vooral bij jonge alleenstaanden zien we een sterke samenklontering. Meer dan een kwart woont in genoemde oude meergezinshuizen in de grootste steden tegen 9% van de totale bevolking (tabel 15).

Ook jonge onvolledige gezinnen zijn in deze meergezinshuizen in sterke mate vertegenwoordigd. Dat deze categorie hier zo oververtegenwoordigd is, wijst erop dat de economische positie hen weinig keuze laat. Anderzijds speelt zeker voor alleenstaanden de centrale ligging en het stedelijk milieu een belangrijke rol. In hoeverre de voorkeur voor een specifieke woonlocatie bij deze concentratie een rol speelt en in hoeverre de financiële positie van de personen in kwestie en de segmentatie van de woningmarkt (bijvoorbeeld het toewijzingsbeleid van de gemeentelijke overheid) hier debet aan zijn, is uit dit materiaal niet op te maken.

Tabel 15. Het percentage van enkele huishoudenscategorieën, dat in de grote steden woont en in de oude meergezinshuizen (gebouwd voor 1930) aldaar in 1971

	Grootste steden	Oude meergezins- huizen aldaar
Alleenstaanden		
— ongehuwde man		
• 29 jr. of jonger	64	31
• 30—64 jr.	43	13
• 65 jr. of ouder	35	18
— gehuwd of gehuwd geweest zijnde man		
• 29 jr. of jonger	62	28
• 30—64 jr.	50	13
• 65 jr. of ouder	46	19
— ongehuwde vrouw		
• 29 jr. of jonger	58	28
• 30—64 jr.	50	21
• 65 jr. of ouder	43	17
— gehuwd of gehuwd geweest zijnde vrouw		
• 29 jr. of jonger	48	25
• 30—64 jr.	50	19
• 65 jr. of ouder	47	18
Onvolledige gezinnen		
— oudste kind 0—5 jr.	48	24
Alle hoofden van huishoudens en alleenstaanden	33	9

In het voorgaande constateerden we dat gezinnen met oudere kinderen meer in laagbouw wonen. Gegeven het feit dat jongeren kritischer zijn over de meergezinshuizen dan ouderen, is in de toekomst een niet onaanzienlijke doorstroming vanuit de meergezinshuizen naar de eengezinshuizen te verwachten. Een van de weinige huishoudenscategorieën waarbij zonder meer uit de samenstelling af te leiden is dat het activiteitenpatroon niet optimaal ontplooid kan worden in de hoogbouwflats, zijn de gezinnen waarvan het oudste kind jonger is dan 15 jaar. Het gaat hier om zo'n 23 000 gezinnen, die een woning op de vijfde verdieping of hoger bewonen. Van hen kunnen we aannemen dat ze, zodra zich de mogelijkheid voordoet, uit deze woning zullen verhuizen. Hoe groot die mogelijkheden zijn, is moeilijk te zeggen. De locatie van deze woningen — 48% in de grootste gemeenten — is een factor van belang. Immers juist in deze gemeenten vinden we relatief weinig laagbouw.

2.6. De sociale beroepsgroep en de woonvorm

Naarmate de sociale beroepsgroep hoger is, veronderstellen we dat het aandeel in laagbouw wonenden groter is. We gaan er hierbij vanuit dat binnen elke sociale beroepsgroep het overgrote deel een eengezinshuis wenst. Naarmate men tot een hogere sociale beroepsgroep behoort, kan men meer aan het wonen besteden. Hierdoor zal men gemakkelijker het gewenste eengezinshuis kunnen verkrijgen.

De categorie zelfstandigen woont voor het overgrote deel in een eengezinshuis (tabel 16). Binnen deze groep zijn echter wel verschillen. Van de zelfstandigen met minder dan 10 man personeel en buiten de landbouw werkzaam, bewoont slechts weinig meer een eengezinswoning dan voor alle sociale-beroepsgroepen te zamen geldt. Vooral bij «kleine zelfstandigen» speelt hier waarschijnlijk dat men vaak boven het bedrijf of de winkel woont. Bij de zelfstandigen komt uiteraard de bedrijfswoning het meest voor.

De employés komen als categorie het meest voor in de meergezinshuizen. De verschillen binnen deze categorie zijn omvangrijk. De hogere employés bewonen voor driekwart een eengezinshuis, de lagere voor de helft. De hoogbouw, over het algemeen luxer uitgevoerd en ook duurder dan de middelhoge bouw, wordt relatief veel bewoond door de hogere en middelbare employés.

Bij de arbeiders zien we juist een tegenovergesteld verband tussen hoogte van de sociale beroepsgroep en de woonvorm dan we hiervoor opperden. De hoger betaalde arbeiders wonen minder in een eengezinshuis dan de lager betaalden. De eerste groep komt daarentegen meer voor in de wat duurdere en luxere meergezinshuizen, de hoogbouwflats. In dit laatste geval speelt het inkomen kennelijk wel een rol. De lager betaalde arbeiders wonen, evenals de lagere employés, in de oudere eengezinshuizen. Deze veelal kleine huizen zijn relatief goedkoop, maar bieden over het algemeen weinig comfort.

Dat het geopperde verband tussen de hoogte van de sociale beroepsgroep en de woonvorm niet geheel opgaat, wordt veroorzaakt door de ongelijke verdeling over de gemeenten naar urbanisatiegraad (zie bijlage 2). Zo wonen de lager betaalde arbeiders relatief meer in kleinere gemeenten, waar het eengezinshuis veel meer voorkomt. De hoger betaalde arbeiders en de lagere employés zijn relatief meer woonachtig in de middelgrote en grote gemeenten, waar het meergezinshuis als woonvorm sterk vertegenwoordigd is.

De categorie personen zonder beroep valt wat betreft de woonvorm uiteen in twee subgroepen. De ene (en grootste) groep laat vrij geringe verschillen zien ten opzichte van alle sociale beroepsgroepen te zamen. De tweede groep vindt zijn huisvesting relatief veel in het meergezinshuis. Het zijn de financieel minder draagkrachtigen die deel uitmaken van deze groep. Het hoge percentage in de hoogbouw bij hen die door ouders en verzorgers

Tabel 16. De sociale beroepsgroep van hoofden van huishoudens en alleenstaanden en de bewoonde woonvorm in percentages in 1971

Personen met beroep	Eengezinswoning	Meergezinshuis t/m 4 woonlagen	Hoogbouw 5 en meer woonlagen	Bedrijfs-woning
Zelfstandigen	79,7	14,7	0,7	4,9
Wetenschappelijke vrije beroepen en overige zelfstandigen buiten de landbouw met 10 man en meer personeel	80,9	13,0	1,3	4,8
Overige zelfstandigen < 10 man personeel buiten de landbouw	69,7	22,0	1,0	7,3
Zelfstandigen in de landbouw	98,6	0,8	-	0,6
Employés	62,9	31,5	4,8	0,8
- hogere	76,2	18,2	5,0	0,6
- middelbare	63,1	31,0	5,2	0,7
- lagere	54,1	41,1	3,9	0,9
Arbeiders	69,1	29,2	1,2	0,5
- inkomen per jr. > 12 000	64,8	33,0	1,7	0,5
- inkomen per jr. < 12 000	70,2	28,4	0,9	0,5
Landarbeiders e.d.	90,8	8,5	0,2	0,5
Personen zonder beroep op teldatum	63,5	34,4	1,6	0,5
De voornaamste bron van inkomen in 1970 was:				
- inkomen uit arbeid	63,4	32,9	2,3	1,4
- inkomen uit vermogen	69,9	26,3	2,8	1,0
- pensioen, AOW/AWW, lijfrente	64,6	33,5	1,4	0,5
- sociale uitkering/studiebeurs	63,1	35,0	1,4	0,5
- onderhoud ouders/verzorgers	49,0	44,0	5,9	1,1
- onderhoud voorm. echtgenoot	47,7	49,4	2,9	-
Alle sociale beroepsgroepen	66,9	29,7	2,3	1,1

worden onderhouden, is waarschijnlijk terug te voeren op bijzondere huisvestingsvormen i.c. studentenflats.

De employés bewonen voor het merendeel nieuwe woningen (tabel 17). Vooral de hogere en de middelbare zijn zowel in de nieuwbouw-eengezins- als meergezinshuizen sterk vertegenwoordigd. De categorie personen zonder beroep is veel woonachtig in oudere huizen. De groep bejaarden drukt duidelijk een stempel op deze categorie.

Boas-Vedder²⁰ signaleerde het probleem van de flatdevaluatie. Zij verstaat hieronder het verschijnsel van een gestage verlaging van het sociale niveau

Tabel 17. De ouderdom van de woning en de sociale beroepsgroep van hoofden van huishoudens en alleenstaanden (ouderdom uitgedrukt in medianen: gebouwd voor 1930 = 1, tussen 1930 en 1949 = 2, tussen 1950 en 1959 = 3, na 1959 = 4)

Personen met beroep	Eengezinshuis	Meergezinshuis
Zelfstandigen	1,59	1,92
Wetenschappelijke vrije beroepen en overige zelfstandigen buiten de landbouw met 10 man en meer personeel	2,48	3,05
Overige zelfstandigen < 10 man personeel buiten de landbouw	1,79	1,57
Zelfstandigen in de landbouw	1,38	3,75
Employés	3,47	3,51
- hogere	3,51	3,67
- middelbare	3,57	3,60
- lagere	2,95	3,11
Arbeiders	2,56	2,78
- inkomen > 12 000 per jr.	2,93	3,04
- inkomen < 12 000 per jr.	2,34	2,55
Landarbeiders e.d.	2,04	2,50
Personen zonder beroep op teldatum		
de voornaamste bron van inkomen in 1970 was	1,59	2,19
- inkomen uit arbeid	1,97	2,41
- inkomen uit vermogen	2,02	3,16
- pensioenen, AOW/AWW, lijfrente	1,53	2,17
- sociale uitkering/studiebeurs	1,85	2,12
- onderhoud ouders/verzorgers	1,83	2,96
- onderhoud voormalig echtgenoot	2,35	2,84

van de flatbewoners in diverse woongebieden. Zij meent dat dit verschijnsel slechts in zeer beperkte mate overeenkomsten vertoont met het «centrifugale opschuivingsproces» van de stedelijke bevolking, welk fenomeen wordt veroorzaakt door een relatief achterblijvend woongerief van de oude bebouwing. In de vrij jonge wijken is hier, zo stelt zij, nog nauwelijks sprake van. De voorkeur voor het eengezinshuis, die gerealiseerd kan worden bij een ruimere woningmarkt mits een gunstige financiële positie aanwezig is, blijkt de gangmaker te zijn. Doordat degenen met een betere financiële positie verhuizen, daalt het sociale niveau, hetgeen weer verhuizingen oproept.

In feite is het probleem van de flatdevaluatie een logisch voortvloeisel van de verdeling van nieuwe woonruimte over de sociale beroepsgroepen. De dure nieuwbouw is voor de hogere inkomensgroepen veel beter toegankelijk dan voor de lagere. Dit blijkt wel uit tabel 17. Uit verdere bewerking van dit materiaal bleek dat de categorie employés in sterke mate oververtegenwoordigd is in de nieuwbouwmeergezinshuizen en in het bijzonder in die woningen die tot de vijfde of hogere woonlagen behoren. De categorie arbeiders is juist in deze woningen ondervertegenwoordigd. Voor de lager betaalden is dit ook het geval bij de overige woonlagen. Bij de meergezinshuizen uit de voorgaande periode (1950-1959) zijn de hogere employés ondervertegenwoordigd; de middengroep is licht, de lagere employés en de arbeiders in meerdere mate zijn hier oververtegenwoordigd.

In het Strukturaarschema voor de Volkshuisvesting²¹ wordt systematisch een aantal doeleinden geformuleerd; via subdoelstellingen komt men tot enkelvoudige doelstellingen. Een van deze laatste betreft expliciet de woon-

2.7. Problematiek van de woonvorm; overheidsbeleid en suggesties van deskundigen

vorm: de toepassing van hoogbouw, middelhoge bouw en laagbouw dient plaats te vinden in overeenstemming met de behoefte op de plaatselijke woningmarkt en met het streven naar milieudifferentie en naar menselijke schaal.

Vanuit volkshuisvestingsoogpunt zullen bouw- en bestemmingsplannen beoordeeld moeten worden in het licht van voor de betreffende plaats beschikbare woningmarktgegevens. Hoogbouw mag in principe alleen in grote en middelgrote steden worden toegepast. Middelhoge bouw is in kleine steden wel toegestaan, maar niet in landelijke gebieden. Vormgeving en verkavelingswijze dienen te worden aangepast aan de lokatie. Voor landelijke gebieden betekent dit meer vrije en open verkavelingsvormen en aanpassing aan bestaande dorpskarakteristieken en landschappelijke gegevenheden; voor stedelijke gebieden een meer gesloten bebouwing, hogere dichtheden en vormvariaties binnen het kader van complexen met een duidelijke stijleenheden.

Over het aantal woonlagen in hoogbouw wordt opgemerkt dat zowel uit oogpunt van inpassing als uit oogpunt van menselijke schaal – behoudens uitzonderingen – niet hoger dan 6 bouwlagen zou moeten worden gebouwd. Alhoewel aan een dergelijke stellingname geen «hard» onderzoekmateriaal ten grondslag ligt, rechtvaardigen de resultaten van woonwensenonderzoek, de constatering dat de afstand tussen de woning en het buitengebieden te groot is, het onbehagen over schaal en massaliteit ten aanzien van het merendeel der hoogbouw, het feit dat van een besparing op het grondgebruik nauwelijks sprake is en de relatief hoge kosten van hoogbouw, het invoeren van een maximum hoogte.

Ook aan de concentratie van bepaalde groepen in bepaalde gebieden wordt aandacht besteed. Over de oude na-oorlogse woongebieden wordt opgemerkt dat het thans niet mogelijk is, mede ook omdat de woningen zelf grote tekortkomingen vertonen, om voor een breed scala van problemen oplossingen aan te dragen.

Wel komt men tot de volgende conclusie: In de na-oorlogse woongebieden zal worden bevorderd dat – waar mogelijk – maatregelen worden getroffen, die tegemoetkomen aan de veelal eenzijdige opbouw en samenstelling van deze gebieden. Tot dergelijke maatregelen kunnen worden gerekend:

- het bij voorrang huisvesten van gezinnen met jonge kinderen in eengezinshuizen of in woningen op de benedenste etage van meergezinshuizen;
- het bezien van mogelijkheden om ook in bestaande wijken huisvesting te bieden aan «vergeten» bewonersgroepen, zoals bejaarden, mindervaliden, alleenstaanden e.a.;
- het verrichten van «herwaarderingsonderzoek» in na-oorlogse woonwijken waar relatief veel hoogbouw is toegepast, ten einde na te gaan welke mogelijkheden er zijn tot het aanpassen van de woonomgeving aan eigentijdse behoeften van de bewoners;
- het bevorderen van de verkeersleefbaarheid in deze gebieden (veiligheid en parkeervoorzieningen) met name in de eerste na-oorlogse wijken en daar waar veel hoogbouw is toegepast;
- waar mogelijk het betrekken van de bewoners bij de te treffen maatregelen.

In nauwe relatie met de woonvorm staat de problematiek van de (gewenste) bebouwingsdichtheid. Vooral het verschijnen van de Verstedelijkingsnota heeft aanleiding tot discussies gegeven. We zullen een aantal meningen de revue laten passeren voorzover zij min of meer tevens betrekking hebben op de woonvorm.

Heimans²² schetst hoe de hoge dichtheden die de RPD voorstond in de

2de Nota Ruimtelijke Ordening afgezwakt zijn. In de Verstedelijkingsnota komen nog lagere normen voor: dit maakt volgens hem de zo gewenste laagbouw mogelijk. Heimans waarschuwt tegen het gevaar van hoge dichtheden voor laagbouw. Hij trekt daarbij de vergelijking met de gedachten die leefden vlak voor de hoogbouw golf: men stelde toen dat goede, met laagbouw concurrerende hoogbouw «mogelijk» was. Dat hiervoor bijzondere ontwerperskwaliteiten vereist waren en dat deze kwaliteit tot duurder hoogbouw zou gaan leiden dan de gangbare, werd gemakshalve vergeten. Hij stelt dat het gevolg is geweest dat ons land is volgezet met kwalitatief aanvechtbare hoogbouw. Wat in theorie mogelijk lijkt, is vaak in de praktijk moeilijk haalbaar. Studies naar compactheid van bebouwing en hoge kwaliteit van de woonomgeving zijn noodzakelijk.

Hiertegenover staat de mening van de Studiegroep BNA Rijnmond²³. Zij vindt de in de Verstedelijkingsnota genoemde dichtheden te laag. Bovendien meent ze dat het uitgangspunt niet woningen maar mensen per ha zou moeten zijn. Door factoren als gezinsverdunding is de huidige bebouwingsdichtheidsnorm niet betrouwbaar. Zij pleit voor verdichtingsbouw in bestaande wijken tot ± 150 personen per ha. Voordelen van deze verdichtingsbouw zijn: men kan gebruikmaken van bestaande infrastructuur en voorzieningen, de grond is bouwrijp en veelal in handen van de gemeenten, wat leidt tot goedkoop bouwen. Bovendien kunnen nieuwere en andere bouwstijlen de huidige monotonie van de architectuur in bestaande wijken doorbreken en kan de toevoeging van nieuwe woningen corrigerend werken op eenzijdige (bij voorbeeld door vergrijzing) bevolkingssamenstelling.

Deze Studiegroep BNA Rijnmond vindt verder dat de huidige woonwensenonderzoeken slechts in die zin voldoen dat er ontevredenheid met de huidige situatie en behoefte aan verandering gemeten wordt. Wat betreft de gewenste woonvorm schieten ze tekort. De eenzijdige belangstelling voor het eengezinshuis is er volgens haar vanwege het gebrek aan alternatieven. Hier komen we in feite op een oude discussie terecht: men wenst slechts die dingen die men kent, de wensen zijn er niet minder «waar» om. Hetzelfde geldt voor hun – weliswaar terecht – kritiek dat in de Verstedelijkingsnota een keuzevrijheid gesuggereerd wordt bij de woonwensen van de lagere inkomensgroepen, die een onevenredig grote belangstelling voor de grote steden zouden hebben. De problematiek rond de haalbaarheid van de woonwensen wordt nogal eens over het hoofd gezien. Zo is het makkelijk mogelijk bij het interpreteren van de uitkomsten van woonwensenonderzoek een keuzevrijheid te suggereren die er niet is (zie hoofdstuk eigen-woningbezit).

Probleem is dat er weinig gerealiseerd is buiten de gangbare hoog- en laagbouw. Klaren en Steemers²⁴ maken melding van de incidentele opkomst van gestapelde laagbouw: de etagewoning in een nieuw jasje. Zij vinden dat deze overgangsvorm tussen laag- en hoogbouw de voordelen van beide in zich heeft. De relatie met de begane grond, de bevrediging van de behoefte aan vrijheid en autonomie van het eengezinshuis kunnen hier in principe gekoppeld worden – mits een goede stedenbouwkundige samenhang aanwezig is – aan de bevrediging van de behoefte aan sociale relaties die bij hogere dichtheden te realiseren is.

Herkenbaarheid en individualiteit zullen op deze wijze beter te realiseren zijn dan in de grootschalige moderne stadsuitbreidingen. De schraalheid van deze uitbreidingen is veelal te wijten aan het ontbreken van niet-woonfuncties²⁵. In nieuwe wijken is bij voorbeeld een menging van wonen en werken wel te realiseren. In bestaande wijken ligt dit veel moeilijker. De verdichtingsbouw zoals de Studiegroep BNA Rijnmond die lanceert, is hiermee zonder meer strijdig. Zij besteedt geen enkele aandacht aan niet-woonfuncties. Strijdig is de verdichtingsbouw tevens met de aanbevelingen die Brouwer en Tacken²⁶ geven om de nieuwbouwwijken met hoogbouw aantrek-

kelijker te maken. Zij vinden dat de woonomgeving als verblijfsruimte verbeterd moet worden. Groenvoorzieningen met hoogteverschillen, speelgelegenheden, verlevendiging door middel van ontspanningsmogelijkheden, functiemenging, moeten er zorg voor dragen dat het wonen in bestaande hoogbouw enigszins aantrekkelijk wordt gemaakt.

Het verhuizen uit de voor velen weinig aantrekkelijke woonvorm hoogbouw, leidt tot wat Boas-Vedder noemt flatdevaluatie (zie 2.6). Het zijn immers degenen die het kunnen betalen, de hogere sociale beroepsgroepen die wegtrekken. De vraag of deze ontwikkeling als ongewenst moet worden beschouwd is volgens haar een politieke keuze. Is bijsturing gewenst, dan moet haars inziens de mobiliteit beteugeld worden. Variabelen die de mobiliteit beïnvloeden zijn: de satisfactie met de woning en de woonomgeving en de eigendomsverhouding van de woning.

De verhoging van de woonsatisfactie kan bereikt worden door een afgewogen huisvestingsbeleid. De groepen, waarvan de woonwensen beter overeenkomen met wat een meergezinshuis te bieden heeft, de een- en tweepersoonshuishoudens, zouden bij voorkeur hier gehuisvest kunnen worden. De vaak vrij kleine flats voldoen aan de ruimtebehoefte van deze groep. Als verdere voordelen noemt Boas-Vedder de centrale ligging van de meeste wijken en een mogelijkheid om tot een gevarieerde bevolkingsopbouw te komen.

Het terugdringen van de mobiliteit door overdracht van eigendom roept ons inziens meer problemen op dan er opgelost worden²⁷. Ten eerste verhuist men overwegend vanwege de woonvorm. Het al dan niet in eigendom hebben van een woning speelt een minder belangrijke rol. Ten tweede is de mobiliteit bij koopwoningen laag en de woonsatisfactie relatief hoog, omdat er een veel langer en intensiever beslissingsproces aan voorafgegaan is. Hier wordt de oorzaak-gevolgrelatie in één richting gelegd. Ten derde, het zijn de minder draagkrachtigen die er blijven wonen. De tendens van veel beleggers na een aantal jaren een flat te verkopen brengt deze bewoners in een dwangpositie om te kopen, daar men anders niet weet wat er gebeurt (zie hoofdstuk 3). Terwijl het voor deze groep uit financieel oogpunt helemaal niet zo aantrekkelijk hoeft te zijn om te kopen. Ten vierde is dit strijdig met het streven naar een evenwichtige bevolkingsopbouw door middel van het huisvestingsbeleid. Elke greep ontbreekt bij het eigen-woningbezit in zijn huidige vorm. Bovendien zijn de meeste een- en tweepersoonshuishoudens niet koopkrachtig genoeg. Andere dan de vigerende vormen van eigenwoningbezit kunnen ten dele aan deze bezwaren tegemoetkomen (zie hoofdstuk 3).

2.8. Conclusies en aanbevelingen

In de nieuwbouw van de laatste jaren constateren we een verschuiving tussen de woonvormen. Het eengezinshuis heeft aan terrein gewonnen. Bij de meergezinshuizen zien we een verschuiving van hoogbouw naar middel-hoge bouw. Deze wordt voornamelijk gerealiseerd in de grote steden. Een doorbraak naar woonvormen, zoals gestapelde laagbouw, valt uit dit materiaal nog niet te signaleren.

We stelden vast dat het consumentenbelang, de wens naar het eengezinshuis, meer de doorslag is gaan geven, maar dat waar nog woningnood is, in de grote steden, een tendens valt te signaleren dat het aandeel meergezinshuizen toeneemt.

Uit voorkeur- en woonwonderzoek komt het eengezinshuis met straatlengte voorsprong uit de bus. Deze conclusie is ons inziens gerechtvaardigd, ondanks de methodisch-technische problemen van dit onderzoek. De hardheid van de wensen is meestal niet duidelijk, de voorkeur op zich wel.

De woonsatisfactie wordt ons inziens voor het overgrote deel bepaald door de mogelijkheden die men heeft. Zo vinden lagere sociale beroeps-

groepen en ouderen die een andere inkomensverwachting hebben dan jongeren een meergezinshuis prettiger om in te wonen dan degenen die meer kansen op andere huisvestingsmogelijkheden hebben. Een variabele die leefstijl meet lijkt een noodzakelijke aanvulling op de z.g. structurele variabelen als sociale beroepsgroep en leeftijd etc. Op basis hiervan zijn hardere conclusies mogelijk aangaande tevredenheid.

Uit onderzoek blijkt dat flats in nieuwbouwwijken een aantal condities missen die sociale contacten wat makkelijker maken. Problemen als sociaal isolement, herkenbaarheid en identificatie spelen eveneens een belangrijke rol. Uit het weinige onderzoek, waarbij de hardheid, dat wil zeggen geldelijke offers, werd gemeten die men voor de woonvorm over heeft, valt te concluderen dat men nogal wat over heeft voor een eengezinshuis.

De mutatiegraad en verhuigeneigdheid liggen bij flats aanmerkelijk hoger dan bij eengezinshuizen. Degenen die de grootste effectieve vraag kunnen uitoefenen, de hogere inkomensgroepen, verhuizen, met als motief dat men een andere woonvorm wil. De ouderen en de lagere inkomensgroepen blijven achter.

Bij de analyse van de gegevens van de Volkstelling 1971 constateerden we dat naarmate men in een latere gezinsfase verkeert, men meer in een eengezinshuis woont. Gevolg hiervan is, dat er juist nogal wat gezinnen met kleine kinderen zijn die in een voor hen ongeschikte woonvorm wonen. De locatie van deze groep, voor de helft in de grootste steden, geeft, wanneer ze verhuizen, aanleiding tot nog meer suburbanisatie. Het aanbod van eengezinshuizen in deze steden is immers minimaal.

De ontmenging van de bevolking naar huishoudenssituatie zien we geïllustreerd in de concentratie van alleenstaanden en onvolledige gezinnen met kleine kinderen, in de grootste steden in de oude meergezinshuizen aldaar. Het gaat hier niet alleen om bejaarden, maar juist ook om jonge alleenstaanden. Beperkte mogelijkheden op de woningmarkt – immers een groot gedeelte woont in het geheel niet zelfstandig – laten hun weinig keus. Anderzijds is de centrale ligging en het stedelijk milieu voor deze groep aantrekkelijk.

Naar sociale beroepsgroep constateerden we belangrijke verschillen. Hoe hoger de sociale beroepsgroep, hoe vaker men in een eengezinshuis woont en hoe vaker men in nieuwbouw woont. De lagere sociale beroepsgroepen die in een eengezinshuis wonen, vinden we vnl. in de oude wijken. Het bewonen van nieuwbouwmeergezinshuizen is voor de hogere sociale beroepsgroepen veelal een tijdelijke zaak. Het meergezinshuis fungeert als tussenstation op weg naar het eengezinshuis, dat vaak in een suburbane omgeving gekocht wordt. Resultante van dit proces is onder andere wat Boas-Vedder flatdevaluatie noemt, een gestage daling van het sociale niveau bij vrij recent gerealiseerde flats.

Van overheidswege wordt gestreefd naar het scheppen van een wervend woonmilieu in de steden. Zowel bestaande als nieuw te bouwen woningen en woonomgevingen behoeven veel aandacht. Hier komt de problematiek van de gewenste bebouwingsdichtheid om de hoek kijken. De meningen van deskundigen variëren sterk en staan soms lijnrecht tegenover elkaar.

De per definitie dure nieuwbouw wordt in belangrijke mate door de hogere en vooral middensociale beroepsgroepen bewoond. Dit leidt tot segregatie-achtige verschijnselen. Bovendien vindt een merkwaardige herverdeling van gelden plaats: de hogere sociale beroepsgroepen profiteren het meest van het geld dat de overheid besteedt aan nieuwbouw. De nieuwbouw toegankelijk maken voor lagere sociale beroepsgroepen is een vereiste voor een betere verdeling. De gedachte dat doorstroming door het realiseren van aantrekkelijke nieuwbouw ertoe leidt dat een groot aantal mensen er iets op vooruitgaat in hun woonsituatie is theoretisch, maar in de praktijk lang niet

altijd juist. Bovendien is een directe consequentie de ontmenging naar inkomen, sociale beroepsgroep etc.

De toepassing van nieuwe woonvormen, zoals bij voorbeeld gestapelde laagbouw tussen de traditionele laagbouw, kan ertoe bijdragen dat ook naar huishoudenssituatie een betere vermenging kan ontstaan. Bovendien kunnen nieuwe woonvormen bijdragen tot meer herkenbaarheid en een zich beter thuisvoelen in nieuwbouwwijken.

Bij de meergezinshuizen in bestaande wijken moet de woonomgeving meer als leefruimte worden ingericht. Functiemenging, dat wil zeggen aantrekken van niet-woonfuncties, lijkt zinvoller dan verdichtingsbouw. Een doelgericht huisvestingsbeleid zal ervoor moeten zorgen dat de eenzijdige bevolkingsamenstelling doorbroken wordt. Aanpassing van de meergezinshuizen aan de huidige eisen ten aanzien van wooncomfort en de nieuwe bewoners zal zoveel mogelijk moeten plaatsvinden.

Noten

- ¹ Draak, J. den. De huisvestingssituatie in Nederland. SISWO. Amsterdam, 1974, blz. 64-70.
- ² Idem, blz. 67.
- ³ Gijswijt, A. J. Besluitvorming en hoogbouw. SISWO. Amsterdam, 1970.
- ⁴ Michelson, W. Reversing the «inevitable» trend: highrise housing in Sweden and Denmark. Research paper nr. 79, Centre for urban and Community Studies, Toronto, 1976.
- ⁵ Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. De waardering van de woonvorm. 's-Gravenhage, 1970.
- ⁶ Heimesen, C. F. H. De betekenis van de woonvorm, woonlaag en tuin. Centrum voor Architectuuronderzoek, Delft, 1969.
- ⁷ Burgers, J. P. L. Sociologisch onderzoek naar bouwen en wonen in Nederland. IVA, Tilburg, 1976, blz. 8-17.
- ⁸ Brouwer, K. en M. Tacken. Wonen in nieuwe stadsuitbreidingen. Deel III. De woning en de wijkvoorzieningen. ISO, Delft, 1977, blz. 16 en 26.
- ⁹ Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. De waardering van de woonvorm. 's-Gravenhage, 1970, blz. 87.
- ¹⁰ Sociaal Cultureel Planbureau. Sociaal Cultu-

- reel Rapport, 's-Gravenhage, 1974, blz. 89.
- ¹¹ Sociaal Cultureel Planbureau. Sociaal Cultureel Rapport, 's-Gravenhage, 1976.
- ¹² Brouwer, K. en M. Tacken. Wonen in nieuwe stadsuitbreidingen. Deel II. De betrokkenheid en de participatie van bewoners. ISO, Delft, 1977, blz. 37.
- ¹³ Idem, blz. 64.
- ¹⁴ Jonge, D. de. Waardering van en verwachtingen over verschillende soorten woonomgevingen. In: De Architect 8, 1977, nr. 2, blz. 25-27.
- ¹⁵ Openbaar Lichaam Rijnmond. Geïntegreerd Milieuonderzoek-interimrapport, Rotterdam, 1974.
- ¹⁶ Brouwer, K. en M. Tacken. Wonen in nieuwe stadsuitbreidingen. Deel IV. De verhuisge-neligdheid en de motieven om te verhuizen. ISO, Delft, 1977.
- ¹⁷ Idem.
- ¹⁸ Guffens Th. M. G., N. J. M. Nollissen en J. B. Scholten. Migratie en wijzigingen in de samenstelling van buurten. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, 1968, blz. 354-362.
- ¹⁹ Smeenk, W. F. M. Verhuizen in Nederland. In: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stede-

- bouw, 1968, blz. 108-115.
- ²⁰ Boas-Vedder, D. E. Groeiende flatdevaluatie tast woonomgeving aan. In: Bouw, nr. 34/35, 1976, blz. 535-537.
- ²¹ Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Struktuurschema Volkshuisvesting, deel a: beleidsvoornemen. 's-Gravenhage, 1977, blz. 73.
- ²² Helmans, A. Overheid kiest ruime opzet en voorrang voor laagbouw. In: Bouw, 1977, nr. 34/35, blz. 532-543.
- ²³ Studiegroep BNA-kring Rijnmond. Verdichting van woongebieden. In: Plan 3, 1977, blz. 5-7.
- ²⁴ Klaren, M. en T. Steemers. De etagewoning in een nieuw jasje. In: Wonen TA/BK, 4, 1976, blz. 5-32.
- ²⁵ Houben, P. P. J. Leefbare stedelijkheid en sociale integratie. In: Verkenningen inzake leefbare stedelijkheid. M.V.R.O., 1977.
- ²⁶ Brouwer, K. en M. Tacken. Wonen in nieuwe stadsuitbreidingen. Samenvatting van de resultaten. I.S.O., Delft 1977, blz. 155 e.v.
- ²⁷ Boas-Vedder, D. E. Groeiende flatdevaluatie tast woonomgeving aan. In: Bouw nr. 34/35, 1976, blz. 535-537.

3. De eigendomsverhoudingen in het woningbestand

3.1. Inleiding

De laatste jaren is er een in hevigheid toenemende discussie rondom de eigendomsverhoudingen in ons woningbestand. Deze soms verwarrende discussie wordt gekenmerkt door de verscheidenheid aan invalshoeken, die bij de benadering van deze problematiek gekozen wordt. Zo kunnen we onderscheid maken naar financieel-technische, ideologische, sociaal-politieke en planologisch-stedebouwkundige invalshoeken. De discussie is veelal daarom verwarrend omdat er naast de verschillende invalshoeken ook verschillen in niveau zijn: we kunnen het eigen-woningbezit op het individuele niveau van de bewoner bekijken, maar ook op landelijk niveau vanuit volkshuisvestingsoverwegingen.

In het navolgende zullen we ons bezighouden met een kort historisch overzicht van het overheidsbeleid ten aanzien van de eigendomsverhoudingen; we zullen een korte blik op de situatie in enkele andere landen werpen. Vervolgens gaan we aan de hand van volkstellingsgegevens van 1971 na hoe de feitelijke situatie is, of wel: wie hebben er een eigen woning? Gezien de lange tijd die er ligt tussen de volkstelling en de rapportage proberen we door middel van ander materiaal erachter te komen in hoeverre deze situatie veranderd is, of wel: wie kopen er een woning? Ten slotte behandelen we hoe de voorkeuren en wensen ten aanzien van het eigen-woningbezit liggen.

Deze drie aspecten: wie bezitten er een woning, wie kopen er één en hoe liggen de voorkeuren en wensen, belichten we vanuit twee kernvariabelen. De eerste is de sociale beroepsgroep; bij het additionele materiaal soms aangevuld met inkomen en onderwijsniveau. De tweede bestaat uit de huishoudenssituatie; bij het additionele materiaal veelal noodgedwongen vervangen door leeftijd van het hoofd van het huishouden.

Vervolgens wordt een vanuit volkshuisvestingsstandpunt interessant vraagstuk aangesneden, nl.: wie wonen er in de woningwetwoningen? We kunnen ons de vraag stellen of er ook bewoners in gehuisvest zijn die in deze «sociale» sector, gemeten naar de sociale beroepsgroep waartoe ze behoren, niet thuis horen.

Ten slotte komen we tot enkele conclusies en aanbevelingen ten aanzien van het beleid omtrent de eigendomsverhoudingen.

3.2. Het macro kader

3.2.1. Kort historisch overzicht van het volkshuisvestingsbeleid

Gedurende de Industriële Revolutie voltrokken zich op sociaal-economisch terrein tal van veranderingen. Het industrialisatieproces dat in die tijd op gang kwam, had een omvangrijke verstedelijking tot gevolg. De sterke centralisatie van de productie in de steden leidde tot een grote toestroming van migranten van het platteland naar de steden, hetgeen geweldige huisvestingsproblemen opriep. De grote massa huurwoningen kan dan ook als een typisch produkt van het industrialisatie- en verstedelijkingsproces van de 19e eeuw beschouwd worden. Voor die tijd was het eigen-woningbezit zowel op het platteland als in de steden, waar wonen en werken ruimtelijk nog niet scherp gescheiden waren, de normale vorm¹. Priemus² stelt dat naast de Industriële Revolutie het de afzijdigheid van de overheid en de opkomst van commerciële woningbouw- en exploitatiemaatschappijen zijn geweest, die ons in de vorige eeuw de onafzienbare, beklemmende wijken hebben bezorgd met grote aantallen gestapelde huurwoningen.

De afzijdigheid van de overheid op rijksniveau heeft lang geduurd. Op lokaal niveau werd hier en daar wel aandacht besteed aan huisvestingsmoei-

lijkheden. Hoewel er al vanaf 1855 rapporten verschenen over de erbarmelijke woonsituatie onder de arbeiders, duurde het toch tot 1901 voordat de Woningwet tot stand kwam. Door middel van deze wet kon de rijksoverheid financiële steun gaan verlenen aan de bouw van z.g. woningwetwoningen. De bouw van deze woningwetwoningen kan geschieden in opdracht van gemeenten en toegelaten instellingen³. Volgens de wet dienen toegelaten instellingen, verenigingen of stichtingen uitsluitend in het belang van verbetering van de volkshuisvesting werkzaam te zijn. De gemeente kan deze instellingen voorschotten of leningen verstrekken, waarbij de gemeenten van rijkswege hiertoe steun kunnen verkrijgen. De instellingen mogen niet op basis van winstmotieven werken; eventuele batige saldi komen ten goede aan de overheid of aan nieuwe projecten.

Pas geruime tijd na de invoering van de Woningwet, werden er op enigszins ruime schaal woningwetwoningen gerealiseerd. Dit is niet zo verbazingwekkend omdat, getuige de memorie van toelichting op de wet, het nooit de bedoeling is geweest om de financiële paragrafen van de wet op grote schaal toe te passen. De nadruk lag meer op de kwaliteitseisen die gesteld werden. Daarnaast werd het trage op gang komen veroorzaakt door een moeizaam touwtrekken rondom de huurprijs: of deze al dan niet bepaald moest worden door de vrije markt. Een en ander had tot gevolg dat pas omstreeks 1910 het aantal woningwetwoningen enige omvang ging aannemen ($\pm 10\%$ van de totale nieuwbouw). Tot 1921 nam het aantal gerealiseerde woningwetwoningen toe; vervolgens trad een scherpe daling op.

Na de Tweede Wereldoorlog ging de overheid zich veel actiever tonen op het gebied van de woningvoorziening dan voor die tijd, toen het beleid beperkt bleef tot additionele maatregelen, zowel wat de woningbouw zelf als de financiering ervan betrof. Er vond een distributie van nieuwbouwwoningen plaats volgens een jaarlijks door de minister opgesteld bouwprogramma. Binnen dit woningbouwprogramma werd onderscheid gemaakt naar financieringswijze: woningwet-, gesubsidieerde (premie-sector-) en ongesubsidieerde (vrijesector-) bouw. Contingenten van de verschillende soorten werden verdeeld over de provincies; deze op hun beurt deelden de contingenten aan de gemeenten toe. Het overgrote deel van de vrije sector en een deel van de premiesector bestaat uit woningen, die door de eigenaar bewoond worden.

Vlak na de oorlog vond de toewijzing plaats op basis van het woningtekort, dus op basis van de vraag. Later, in 1965 geschiedde de toewijzing op basis van reëel aanwezige en aanwijsbare bouwcapaciteit. Deze verandering, nl. thans op basis van aanbod in plaats van vraag, werd gemotiveerd door het stimulerende effect voor de continuïteit van de bouwbedrijvigheid en het bestrijden van regionale structurele werkloosheid (vandaar dat in gebieden met traditioneel hoge werkloosheidscijfers, bij voorbeeld Oost-Groningen, de woningnood het snelst werd opgeheven). Bovendien werd omstreeks diezelfde tijd de contingentering van de niet-gesubsidieerde bouw voor particuliere opdrachtgevers afgeschaft. Planologisch gezien heeft dit belangrijke gevolgen gehad: onder andere werd de suburbanisatie hierdoor versterkt: immers, kleine gemeenten konden op deze wijze heel gemakkelijk relatief veel vrije-sectorwoningen laten bouwen.

In 1956 ging de overheid het eigen-woningbezit sterk aanmoedigen. Een door de minister ingestelde werkgroep noemt als voordelen van het eigen woningbezit: dat het de bezitsvorming bevordert (!); dat het een vorm van actief bezit is; dat het bijdraagt tot een verhoging van het woonpeil; dat het de spaarzin en de geografische mobiliteit (?) bevordert en dat het een aantrekkelijk beleggingsobject vormt. In 1956 trad het «Besluit bevordering eigen-woningbezit» in werking dat het mogelijk maakte om voor het verkrijgen van een eigen woning steun van overheidswege te verstrekken. Hoewel een van de doelstellingen was de minder-draagkrachtigen op verantwoorde wijze aan een eigen woning te helpen, merkt Wiersema⁴ naar aanleiding van deze regeling op: «zoals de regeling thans is kan de arbeider geen eigen woning bouwen zonder zijn gezin tekort te doen».

Ook minister Bogaers stimuleerde het eigen-woningbezit. Hij stelde voor, bewoners van eenvoudige woningen in de vrije sector een bezitsvormingsbijdrage te geven van gemiddeld 2000 à 3000 gulden en een garantie van 90% van de stichtingskosten. Als argumenten voor het eigen-woningbezit noemde hij onder meer dat het gunstig is voor de instandhouding en verfraaiing van het woningbestand en dat het de mogelijkheden voor doorstroming en de spaarzin bevordert. Zijn opvolger Schut voegde daar de ont-plooiing van een gezond gezinsleven aan toe⁵.

Op 1 juli 1971 trad de Wet Bezitsvormingsfonds in werking. Een zeer groot deel van de middelen van dit fonds wordt bestemd voor het bevorderen van het verkrijgen van een eigen woning door de lage inkomensgroepen. De Centrale Directie⁶ vermeldt dat er zeer grote belangstelling voor is en dat 45% van de aanvragen betrekking heeft op een reeds eerder bewoonde woning. Ook in de Nota Volkshuisvesting⁷ van Udink wordt de bevordering van het eigen-woningbezit van belang geacht, zowel uit oogpunt van volkshuisvesting als bezitsvorming en bevordering van het sparen.

In de Nota Huur- en subsidiebeleid⁸ komt als nieuw argument naar voren dat: «het toenemend verlangen naar zeggenschap een geschikte bedding kan vinden in het eigen-woningbezit» en: «het bezitten van zijn woning maakt de mens echter niet mondig, maar biedt wel mogelijkheden om verantwoordelijkheid en onafhankelijkheid te beleven». Een nieuwe maatregel is de instelling van het Beschut eigen-woningbezit, dat bedoeld is om ook de laagste inkomensgroepen de kans te geven om zich een eigen woning te verwerven. Het in eigendom verkrijgen van een woning via een woningbouwvereniging of corporatie kan in beginsel betekenen dat de koper een lagere prijs betaalt, goede kwaliteit ontvangt en minder risico loopt⁹. De corporaties kunnen vóór en tijdens de koop, maar bovendien gedurende de gehele bewoningsperiode aan de kopers van hun woningen diensten verlenen.

In het Structuurschema Volkshuisvesting¹⁰ komt naar voren dat het een van de subdoelstellingen van de rijksoverheid is, dat bewoners vrij moeten kunnen kiezen tussen het huren en kopen van woonruimte. Bij het Instrumentarium om deze subdoelstelling te bereiken vindt men geen nieuwe instrumenten. Gewezen wordt slechts op bestaande maatregelen, zoals het Beschut eigen-woningbezit. Men is kennelijk van mening dat de vrije keuze bereikt kan worden door het aanbod van koopwoningen te vergroten.

Al enkele jaren speelt zich een driftige politieke discussie af over het voor en tegen van het eigen-woningbezit. Op het ideologische vlak signaleren we kreten als: huren is links en kopen is rechts, of zoals staatssecretaris Van Dam¹¹: «het eigen huis is minder kapitalistisch dan de huurwoning». Eerst vond er in het parlement een touwtrekken plaats of er extra koopwoningen gebouwd moeten worden ten koste van woningwetwoningen, later of de premie-huurwoningen niet omgezet moeten worden in premie-koopwoningen. In beide gevallen speelt op de achtergrond het redden van het opgestelde bouwprogramma.

Behalve op deze meer economische aspecten, is de discussie zich gaan richten op de kant van het beheer, waarbij de mondigheid van de bewoner centraal staat. Verschillende suggesties voor beheersvormen tussen huren en kopen, waarbij de voordelen van beide vormen zoveel mogelijk worden gecombineerd, worden naar voren gebracht¹². We komen hier later op terug.

Ten einde de hele materie in een wat ruimer kader te plaatsen, richten we onze blik op de situatie in een aantal andere landen. In figuur 4 is voor een aantal landen voor rond 1960 en rond 1970 het percentage eigen-woningbezit weergegeven. Naast een onderscheid naar de hoogte van dit percentage kunnen we ook een onderscheid naar ontwikkeling maken; dit laatste levert twee groepen op.

De eerste groep met een ongeveer gelijkblijvend percentage omvat: Denemarken, Frankrijk, Verenigde Staten en West-Duitsland. Een tweede groep met een toenemend percentage bestaat uit: België, Italië, Nederland en het

3.2.2. Het eigen-woningbezit in enkele andere landen: bij wijze van voorbeeld: Groot-Brittannië

Verenigd Koninkrijk. Voorts valt op dat Nederland in 1960 verhoudingsgewijs een erg laag percentage eigen-woningbezit kende, maar dat dit nu vrij snel aan het veranderen is.

We gaan nu kort in op het volkshuisvestingsbeleid van het Verenigd Koninkrijk, ten minste voor zover het het eigen-woningbezit betreft. Onder invloed van industrialisatie en verstedelijking groeide ook hier het aantal huurwoningen in de 19e eeuw zeer sterk. Pritchard¹³ geeft een aardig voorbeeld van het resultaat hiervan: in 1914 bestond 95% van de woningvoorraad in Leicester (Midden-Engeland) uit particulier verhuurde woningen, slechts 5% werd door de eigenaar bewoond. Dat deze verhouding betrekkelijk snel om kan slaan, laat hij zien aan de hand van cijfers van 1971 voor Leicester: 15% van de woningen wordt door particulieren verhuurd, 50% wordt bewoond door de eigenaar en 28% is onder beheer van de lokale overheid.

Deze verschuiving van huur- naar koopwoning is ingezet in het begin van de twintiger jaren. Toen was het huren van particulieren of particuliere instellingen de meest voorkomende vorm. Het eigen-woningbezit en het huren van lokale overheden hebben sindsdien steeds meer de overhand gekregen.

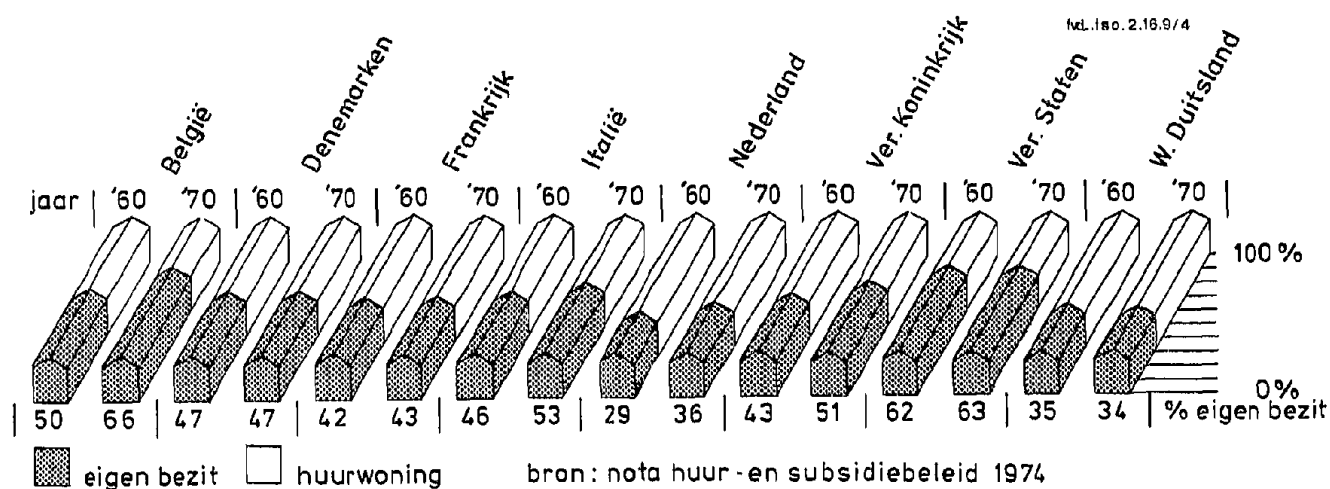
Het eigen-woningbezit kon een hoge vlucht nemen, mede dankzij de opkomst van een specifieke vorm van hypotheekverstrekking. Dit geschiedde voornamelijk door z.g. «building societies». Waren dit oorspronkelijk instellingen die na het bereiken van hun doel – het bouwen van een eigen woning voor hun leden – opgeheven werden, sinds de twintiger jaren zijn het permanente instellingen geworden. Zij kennen twee soorten leden, geldleners en geldverstrekkers. Veel leden zijn eerst lid als spaarder, vervolgens als hypotheeknemer. Murie¹⁴ e.a. wijzen erop dat door deze dubbelfunctie, sparen en lenen, er gemakkelijk conflictsituaties kunnen ontstaan. Anderzijds heeft deze vorm van hypotheekverstrekken het voordeel, dat deze als een min of meer zelfstandig financieringscircuit functioneert. De building societies namen in 1972 84% van de leningen voor het verkrijgen van een eigen woning voor hun rekening.

Een tweede oorzaak van de snelle opkomst van het eigen-woningbezit vormde de achteruitgang van de particuliere huurmarkt. Deze begon onder invloed van de Eerste Wereldoorlog, de inflatie en overheidsmaatregelen (op het gebied van planning en huurpolitiek) snel in te krimpen.

Voor de voor de particuliere verhuurders ongunstige huurpolitiek van de overheid droeg er toe bij dat zij hun woningbezit gingen afstoten. De onzekerheid die dit opriep bij de huurders was een extra stimulans voor de groei van het eigen-woningbezit. Veel huurders gingen daarom kopen¹⁵.

Degenen die niet konden kopen – de building societies volgden over het

Figuur 4. Het percentage eigen-woningbezit in enkele westerse landen

algemeen een voorzichtig beleid bij kredietverlening – bleven aangewezen op de huursector. Daar zien we dat sinds 1919 de lokale overheid als verhuurder gaat optreden. Deze werd toen verplicht onderzoek te doen naar de behoefte aan woningen en daarin te voorzien.

Tabel 18. Eigendomsverhoudingen in procenten in Groot-Brittannië

	1950	1960	1970	1973
Eigenaar-bewoner	29	42	49	52
Huur (lokale overheid)	18	27	30	31
Huur (particulier)	45	26	15	17
Overigen	8	6	5	

Bron: Cantle (1976, blz. 165).

Ook na de Tweede Wereldoorlog heeft de verschuiving van huur naar koop zich voortgezet. Dit is te zien in tabel 18 waaruit blijkt dat in 23 jaar het eigen-woningbezit van 29 tot 52% toenam. Dat daar bezwaren aan kunnen kleven, illustreert Cantle¹⁶. Hij stelt namelijk dat het percentage eigen-woningbezit veel te hoog is. Zijns inziens is het in de huidige situatie moeilijk om een adequaat huisvestingsbeleid te voeren. Instrumenten als woonruimtetoe wijzing dreigen te verdwijnen. De omvangrijke groep bejaarden en de lage inkomensstrekkers worden door hun geringe financiële armslag het kind van de rekening.

De hypotheekvoorziening, de organisatie en financiering van de eigen-woningbouwproductie zijn in belangrijke mate bepalend voor het aandeel van het eigen-woningbezit in de totale woningvoorraad. De houding van de overheid, zoals bij voorbeeld de mogelijkheden van fiscale aftrek voor de rente van hypotheekleningen, is van groot belang. Daarnaast speelt het beleid ten aanzien van de huursector een grote rol. Zo meent Hartog¹⁷ dat in ons land de gevoerde woningbouwpolitiek die zijns inziens een sterke begunstiging van de huursector en in het bijzonder de woningwetsector inhield, het achterblijven van het eigen-woningbezit veroorzaakt heeft.

3.2.3. De recente toename van het eigen-woningbezit

De toename van het aandeel eigen-woningbezitters van de laatste jaren kunnen we toeschrijven aan twee componenten:

a. De vergroting van het aantal nieuwe woningen, bestemd voor bewoning door de eigenaar. Sinds 1974, toen 35% van de nieuwbouw in de koopsector gerealiseerd werd, zien we eerst een daling tot 30% in 1967 en 1968 en vervolgens een stijging tot 49% in 1976 (figuur 5).

Voor een aantal jaren zijn ook de percentages van het eigen-woningbezit in de totale woningvoorraad bekend. In 1956 bedroeg dit 29%, in 1964 34%, in 1970 36% en in 1975 39%. Dit bleek uit de woningtelling en diverse woningbehoefteonderzoeken. Wanneer we weten dat de nieuwbouw per jaar 3 à 4% van de totale woningvoorraad bedraagt, dan is het duidelijk dat er behalve deze component nóg een werkzaam moet zijn.

b. De overdracht van huurwoningen uit de bestaande woningvoorraad in eigendom aan de zittende bewoners of aan een nieuwe bewoner. Het gaat hier om veelal oude woningen van voor de Tweede Wereldoorlog, die uit rendementsoverwegingen verkocht worden door beleggingsmaatschappijen en ook wel door woningbouwcorporaties.

Hoe moeten we deze ontwikkelingen nu beoordelen? In 3.2.1 is al een groot aantal argumenten, zoals dat in overheidsstukken naar voren komt, genoemd. Aan de financiële consequenties, zowel op individueel niveau, voor de bewoner als op collectief niveau, de gemeenschap, is niet expliciet aandacht besteed. We gaan hier nu kort op in.

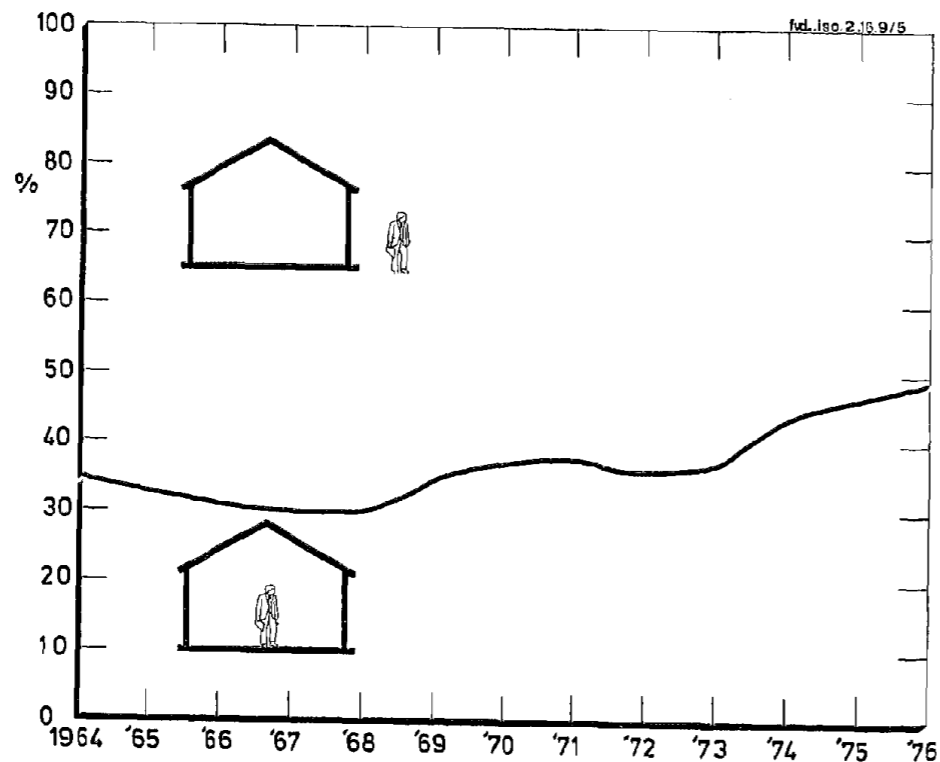
Eén van de overwegingen om te gaan kopen is bij velen de sterke geldontwaarding. De bewoners van huurwoningen zien hun huur elk jaar omhoog gaan; de bewoners van koopwoningen hebben over het algemeen een vast

bedrag af te lossen. Een ander belangrijk verschil tussen huren en kopen is, dat voor bewoners van huurwoningen geldt dat men in zekere mate woont naar draagkracht. Dit door middel van de individuele huursubsidie. Voor kopers geldt echter dat hoe hoger het inkomen is, hoe relatief goedkoper men woont. Het huidige systeem van fiscale aftrek van rente is hier debet aan. Bovendien geldt dat hoe duurder men woont, hoe groter de absolute omvang van de aftrek is. Voor een individuele bewoner bepaalt dus de omvang van het inkomen of het financieel gunstiger is om te kopen of te huren.

Het bevorderen van het eigen-woningbezit door de rijksoverheid is uit te leggen als een streven naar liberalisering. De overheid bemoeit zich minder direct met de financiering van het wonen. Dit wordt veel meer aan de bewoners zelf overgelaten. Het merkwaardige feit doet zich echter voor, dat de totale omvang van de jaarlijkse stroom overheidsgelden, besteed aan de koopsector groter is dan aan de huursector. Hamersma¹⁸, die dit voor de jaren 1973 en 1976 berekende, beschouwt de fiscale aftrekmogelijkheden, die de eigen-woningbezitter heeft, als een fiscale of wel «onzichtbare» subsidie. De stelling van anderen, dat het hier alleen gaat om een belasting-technische maatregel, aftrek van rente voor schulden, is ons inziens onjuist. Immers het is buiten kijf dat deze fiscale aftrekmogelijkheden de woonlasten verminderen en als zodanig gekwalificeerd kunnen worden.

Bij de uitwerking van de gegevens van de Volkstelling en ander materiaal is het, zoals uit het voorafgaande blijkt, vooral van belang om na te gaan in hoeverre het inkomen of de sociale beroepsgroep van een bewoner van invloed is op de eigendomsverhouding. Gezien het snel toenemende eigenwoningbezit is het eveneens van belang welke inkomenscategorieën en/of sociale beroepsgroepen een toenemend eigen-woningbezit te zien geven.

Figuur 5. Het aandeel van de nieuwbouwwoningen bestemd voor bewoning door de eigenaar in percentages van het totaal aan nieuwbouwwoningen voor de periode 1964-1976

bron: NCIV (1976, p. 136) en Ministerie v. Volkshuisv. en Ruimtelijke Ordening (1977)

Ten aanzien van de overdracht van huurwoningen aan zittende bewoners valt het volgende op te merken: op individueel niveau zien we een willekeurige huurder die toevallig zijn huurwoning te koop aangeboden krijgt. Of hij dit nu prettig vindt of niet, hij is min of meer gedwongen om deze te kopen. Immers koopt hij niet, dan zijn er twee mogelijke gevolgen: of wel de woning wordt verkocht aan iemand die op korte of zeer korte termijn de woning zelf wil gaan bewonen of wel de woning wordt gekocht door iemand die ondanks het feit dat de beleggingsmaatschappij er geen brood meer in ziet toch nog perspectieven aanwezig acht die hij kan realiseren, hetzij door huurverhogingen, hetzij door systematisch geen onderhoud meer te plegen. De huurder die toch al geneigd was te kopen, heeft het voordeel boven andere aspirant-kopers dat hij als zittend bewoner minder betaalt dan voor een leegstaande woning.

Op collectief niveau spelen er andere overwegingen. Hamersma¹⁹ meent dat de woningwetwoningen niet verkocht moeten worden, omdat het eigen-woningbezit toch al toeneemt en het bestand huurwoningen, mede ook door afbraak, snel afneemt, zodat degenen die niet willen of kunnen kopen de dupe worden. Cantle²⁰ illustreerde hiervoor al welke problemen dit op kan leveren voor een adequaat volkshuisvestingsbeleid.

Bergman²¹ geeft aan welke factoren bij woningbouwverenigingen en gemeenten een rol behoren te spelen bij de beslissing over het verkopen van woningen aan de bewoners. Hij signaleert dat het juist de goede en goedkope woningen zijn die uit het woningbestand van woningbouwverenigingen en gemeenten dreigen te verdwijnen. De primaire doelstelling van deze sociale huisvesters kan hierdoor in het gedrang komen. De duurdere woningen blijven over voor de sociaal en economisch zwakkeren. De individuele huursubsidie, die hen te hulp komt, pent hen tevens vast, financieel gezien, op een sociaal minimum. Gedurende kortere of langere tijd wordt iedere reële inkomensverbetering in mindering gebracht op de toe te kennen subsidie. Afhankelijk van de plaatselijke woningmarktsituatie – zijn er nog voldoende goede en goedkope huurwoningen over? – kan een beslissing over verkoop genomen worden. Daarbij dient tevens in overweging genomen te worden of het overblijvende woningbezit wel voldoende ruimtelijk gespreid is. Is dit niet geval dan kan dit leiden tot een overmatige concentratie van sociaal en economisch zwakkeren binnen een te beperkt gebied.

3.3. Het eigen-woningbezit ten tijde van de Volkstelling 1971

3.3.1. Inleiding

Na de conclusie dat het overheidsbeleid een belangrijke rol speelt ten aanzien van het eigen-woningbezit, rijst de vraag waartoe dit beleid heeft geleid. Zijn er verschillen tussen de sociale beroepsgroepen en tussen de verschillende huishoudens en alleenstaanden? Geldt dit ook wanneer we de ouderdom van de woning erbij betrekken en wanneer we letten op de urbanisatiegraad?

Aan de hand van gegevens van de volkstelling van 1971 zullen we deze vragen trachten te beantwoorden. De statistische verantwoording over de steekproefgegevens uit deze volkstelling zijn te vinden in bijlage 1. Hebben we door materiaal van de volkstelling van 1971 een beeld gekregen hoe de situatie ten aanzien van het eigen-woningbezit is, dan is het interessant, vanwege de lange periode tussen de telling en de rapportage, om de ontwikkelingen sindsdien te achterhalen. Gegevens over degenen die in de periode 1970-1975 verhuisden, kunnen ons helpen een beeld te krijgen van wie er een huis hebben gekocht. Dit behandelen we in de volgende paragraaf.

Daarna willen we de wensen ten aanzien van het eigen-woningbezit zoals die tot uitdrukking komen in vragen omtrent voorkeur en koopgeneigdheid, hiermee confronteren.

3.3.2. Het eigen-woningbezit naar sociale beroepsgroep en huishoudenssituatie

Het probleem dat de indeling van de beroepen per volkstelling niet geheel overeenkomt en het feit dat de door het CBS gehanteerde indeling in subcategorieën per volkstelling veranderd wordt, maakt dat we voor een vergelijking in de tijd met grote en vrij grof ingedeelde groepen moeten werken, ten

einde enigszins betrouwbare conclusies te kunnen trekken. Een meer verfijnde indeling zullen we dan ook alleen voor de analyse van de situatie in 1971 gebruiken.

In paragraaf 3.2.3 werd de vraag gesteld in hoeverre het inkomen en/of de sociale beroepsgroep van de bewoner van invloed is op de eigendomsverhouding. Met weliswaar «zacht» materiaal toonde Den Draak²² een denivellerende tendens aan bij een vergelijking tussen de WBO's van 1967 en 1970; denivellerend in die zin, dat de verschillen in eigen-woningbezit tussen de inkomenscategorieën groter worden.

We nemen aan dat bij het eigen-woningbezit het inkomen de belangrijkste selecterende factor is. De volgende consequenties vloeien hieruit voort: Bij een vergelijking in de tijd mag verwacht worden dat de laagste inkomensgroepen slechts in geringe mate aan bod komen, de toename zal dan ook niet erg groot zijn. De hogere inkomensgroepen hadden al relatief veel een eigen woning; bij deze groep is een langzame groei naar een verzadigingspunt te verwachten. Het zal de middengroep, dat wil zeggen de employés, zijn, waar de sterkste toename is te verwachten. Onze hypothese luidt dan ook: de toename van het eigen-woningbezit onder de hoofden van huishoudens en alleenstaanden, onderscheiden naar sociale beroepsgroep, is bij de employés het sterkst; overige sociale beroepsgroepen laten een minder sterke toename zien.

In tabel 19 is voor vijf sociale beroepsgroepen het percentage eigen-woningbezit weergegeven voor 1956, 1967 en 1971. De bedrijfshoofden in de landbouw zijn als aparte groep opgevoerd, omdat deze traditioneel een hoog percentage eigen woningen (= bedrijfswoningen) kennen en zij een nogal heterogene groep qua sociaal-economische status vormen.

Tabel 19. Het percentage eigen-woningbezit naar sociale beroepsgroepen voor 1956, 1967 en 1971

	1956	1967	1971	Indexcijfer (1956 = 100)
Bedrijfshoofden in de landbouw	74,0	76,6	79,3	107
Overige bedrijfshoofden en vrije beroepen	46,0	54,6	61,1	133
Employés	14,7	29,4	34,0	231
Arbeiders	16,5	21,6	27,4	166
Zonder beroep	32,2	32,8	32,5	101
Alle sociale beroepsgroepen	28,6	32,6	35,4	124

Bron: Woningtelling 1956, WBO 1967, Volkstelling 1971.

De hypothese dat de snelste groei in de middengroep, dat zijn de employés, wordt aangetroffen, zien we door de cijfers van tabel 19 bevestigd. Bij de categorie zonder beroep treedt er een stilstand op. Het heterogene karakter van deze categorie maakt het moeilijk om verklaringen aan te dragen voor dit verschijnsel. Waarschijnlijk is het feit dat de samenstelling van deze categorie in de loop van de jaren veranderd is, nl. verhoudingsgewijs meer mensen die van uitkeringen zoals AOW, bijstand, studiebeurs etc. leven, debet aan deze stilstand.

De sterkste groei zien we bij de employés, dan bij de arbeiders en vervolgens de categorie overige bedrijfshoofden en vrije beroepen. Het hier gebruikte indexcijfer wordt sterk beïnvloed door de beginsituatie. De arbeiders kennen weliswaar een sterke relatieve groei, absoluut gezien is deze groei minder imposant. Het zijn de categorieën bedrijfshoofden en vrije beroepen en employés waar zich absoluut gezien de sterkste verschuivingen voordoen. Derhalve is er eerder sprake van een denivellerende dan van een nivellerende tendens.

In bijlage 3 tabel 44, is een fijnere onderverdeling van de sociale beroepsgroepen ten aanzien van het eigen-woningbezit weergegeven. Het meest

opvallende is dat de lagere employés percentueel gezien minder vaak een eigen huis hebben dan de arbeiders. Een aantal factoren spelen hierbij een rol. De arbeiders uit de hogere inkomenscategorie verdienen vaak meer dan de lagere employés. Bovendien wonen de lagere employés meer in de (grote) steden waar weinig koophuizen te vinden zijn en zo ze er al zijn, zijn deze aanzienlijk duurder dan in de kleinere steden en op het platteland.

Het heterogene karakter van de categorie «zonder beroep» komt bij een verdeling in subcategorieën duidelijk naar voren (zie bijlage 3 tabel 44). Zo zien we dat de subcategorie inkomen uit vermogen voor 74% bestaat uit eigenaar-bewoners; het andere uiterste vinden we bij degenen die van een sociale uitkering of studiebeurs leven, waarvan 22% een eigen-woning bezit.

Bij de huishoudenssituatie hebben we vier hoofdcategorieën onderscheiden, te weten volledige gezinnen, onvolledige gezinnen, niet-gezins-huishoudens en alleenstaanden. In tabel 20 is weergegeven in welke mate men een eigen woning bezit. Opvallend is dat de niet-gezins-huishoudens het hoogst scoren. Dat volledige gezinnen meer over een eigen woning beschikken dan onvolledige, hangt samen met het verschil in financiële situatie. De alleenstaanden zijn voor ruim 26% in het bezit van een eigen-woning. We zullen nu ingaan op de verschillen tussen en binnen de categorieën.

a. Volledige gezinnen

Enkele conclusies die we over het eigen-woningbezit bij volledige gezinnen kunnen trekken, zijn (zie tabel 20):

Bij gezinnen met kinderen zien we bij een toenemende leeftijd van het oudste kind een toenemend eigen-woningbezit. Een verklaring hiervoor is waarschijnlijk te vinden in het feit dat het hoofd van het huishouden gemiddeld ouder is. Hiermee samenhangend is de sociaal-economische positie gemiddeld beter. Dit bleek uit een kruistabel van de variabele sociale beroepsgroep en huishoudenssituatie. (Zie paragraaf 1.2.2.) De verschillende categorieën gezinnen kunnen we als fases in de gezinscyclus beschouwen. Bij de reeks fases zien we een toenemend eigen-woningbezit. De oudere kinderloze gezinnen, waar de kinderen niet meer thuis wonen laten echter een lager eigen-woningbezit zien. De oorzaak hiervan ligt ons inziens onder andere in het feit dat deze categorie ook een groot aantal bejaarden omvat; een deel hiervan zal in een bejaardenwoning zijn gaan wonen die gehuurd wordt. Anderzijds speelt vermoedelijk een rol dat de mobiliteit bij deze categorie gering is en de toename van het eigen-woningbezit vooral de laatste jaren opgetreden is.

Opmerkelijk laag scoren de jonge echtparen, waarbij de kinderen het huis al uit zijn. Het feit dat zij al op zeer jonge leeftijd kinderen hadden, maakte het voor hen financieel moeilijker om een woning te kopen. Daar komt nog bij dat de hoofden van huishoudens uit deze categorie, blijkens gegevens die we bezitten over de sociale beroepsgroep naar huishoudenssituatie, in verhouding vrij veel voorkomen bij de lagere sociale beroepsgroepen.

De jonge echtparen, die al langer dan 5 jaar gehuwd zijn en (nog) kinderloos zijn, hebben verhoudingsgewijs veel een eigen woning. Ons inziens speelt de ruimere financiële situatie bij het ontbreken van kinderen een belangrijke rol. Een lichte aanwijzing in die richting zien we bij het, weliswaar geringe, verschil bij oudere echtparen die kinderloos gebleven zijn en die geen kinderen meer thuis hebben wonen.

b. Onvolledige gezinnen

Ook hier valt evenals bij de volledige gezinnen een opklimmend percentage met toenemende leeftijd van het oudste kind, zij het op een lager niveau, te constateren. De sociaal-economische positie van het hoofd van het huishouden die gemiddeld hoger ligt bij een hogere leeftijd, speelt ook hier weer een rol, ofwel de financiële positie door middel van weduwepensioen etc.

c. Niet-gezins-huishoudens

Deze categorie kent het hoogste percentage eigen-woningbezitters. Een aanmerkelijk verschil bestaat er wanneer er onderscheid gemaakt wordt

naar geslacht van het hoofd van het huishouden: mannelijk 48% tegen vrouwelijk 35%. Bij kruising van de variabele sociale beroepsgroep en huishoudenssituatie bleek dat deze negatief gedefinieerde categorie (kennelijk een restgroep) voor een belangrijk deel bestaat uit pensioen- en/of AOW-, AWW- en lijfrentetrekkingen. Bij de mannelijke hoofden van deze huishoudens zijn de bedrijfshoofden in de landbouw oververtegenwoordigd.

d. Alleenstaanden

Een drietal conclusies kunnen we trekken ten aanzien van het eigen-woningbezit bij alleenstaanden:

- Mannelijke alleenstaanden hebben vaker een eigen woning dan vrouwelijke. Dit hangt samen met de gemiddelde hogere sociale beroepsgroep van de man.

Tabel 20. Percentage eigen-woningbezit naar huishoudenssituatie in 1971

	%	N
Volledige gezinnen	37	1 068 846
Jongere kinderloze gezinnen		
- echtgenote < 45 jaar (nog) kinderloos		
• korter dan 5 jaar gehuwd	29	49 396
• 5 jaar of langer gehuwd	37	25 051
- echtgenote < 45 jaar en geen kinderen meer thuis	25	3 033
Gezinnen met kinderen		
- oudste kind 0-5 jaar	32	154 481
- oudste kind 6-14 jaar	40	264 013
- oudste kind 15-20 jaar	38	191 170
- oudste kind 21 jaar of ouder	43	162 417
Oudere kinderloze gezinnen		
- echtgenote ≥ 45 jaar en kinderloos gebleven	38	59 352
- echtgenote ≥ 45 jaar en geen kinderen meer thuis	36	159 933
Onvolledige gezinnen	31	60 770
- oudste kind 0-5 jaar	14	1 187
- oudste kind 6-14 jaar	22	6 046
- oudste kind 15-20 jaar	27	12 457
- oudste kind 21 jaar of ouder	37	41 080
Niet gezinshuishoudens	41	40 429
- man hoofd	48	20 759
- vrouw hoofd	35	19 670
Alleenstaanden	26	124 178
- ongehuwde man		
• 29 jaar of jonger	12	1 569
• 30-64 jaar	38	11 559
• 65 jaar of ouder	45	4 235
- gehuwd of gehuwd geweest zijnde man		
• 29 jaar of jonger	21	565
• 30-64 jaar	25	6 528
• 65 jaar of ouder	34	14 959
- ongehuwde vrouw		
• 29 jaar of jonger	6	704
• 30-64 jaar	25	14 116
• 65 jaar of ouder	29	8 111
- gehuwd of gehuwd geweest zijnde vrouw		
• 29 jaar of jonger	14	310
• 30-64 jaar	24	17 875
• 65 jaar of ouder	26	43 647
Alle huishoudens en alleenstaanden	35	1 294 243

3.3.3. Het eigen-woningbezit en de bouwperiode

- Oudere alleenstaanden hebben vaker een woning in bezit dan jongere.
- Ongehuwde alleenstaanden zijn vaker eigenaar-bewoner van een woning dan gehuwde of gehuwd geweest zijnde alleenstaanden. Dit geldt echter niet voor de jongste leeftijdsgroep; bij de ongehuwden bevat deze veel studerende; slechts 36% oefent een beroep uit tegen 76% bij de gehuwde of gehuwd geweest zijnde mannelijke alleenstaanden.

Oudere woningen zijn over het algemeen kwalitatief minder dan nieuwe woningen en daardoor goedkoper. De verschillen tussen de oudere woningen onderling zijn veel groter dan tussen nieuwe woningen onderling. Een gedeelte van de oude woningen kunnen we aanmerken als de goedkoopste eigen woningen. Op basis hiervan kunnen we veronderstellen dat de lagere inkomenscategorieën, zo zij al een woning bezitten, deze in de oudere woningvoorraad hebben. De woningvoorraad is opgedeeld naar vier bouwperiodes te weten 1930 of vroeger, 1931-1949, 1950-1959 en 1960 of later. De procentuele verdeling van de eigen-woningbezitters naar sociale beroepsgroep over de bouwperiodes is te zien in figuur 6.

Om gemakkelijker een globale vergelijking te kunnen maken, hebben we een mediaanwaarde voor elke groep berekend. Dit geschiedde door de bouwperiodes de waarden 1 voor de oudste tot 4 voor de nieuwste woningen toe te kennen en het 50% punt per groep te berekenen.

Het opvallende is dat bij de zelfstandigen en de beoefenaren der vrije beroepen de mediaanwaarden zeer laag zijn. Ook de heterogene groep zonder beroep scoort laag. Da categorie arbeiders kent al een aanmerkelijk hogere waarde. Kennelijk zijn de kwalitatieve verschillen binnen de oude door eigenaren bewoonde woningvoorraad zo groot, dat dit resulteert in het hier gegeven diffuse beeld.

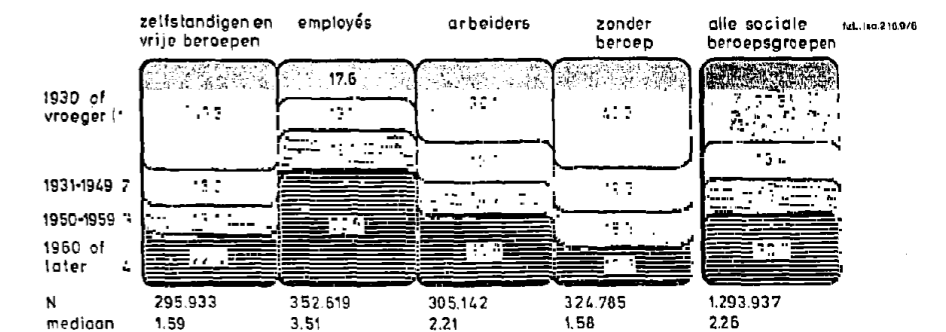
Het is de middengroep die relatief het sterkst in de nieuwere woningen voorkomt. Uit nadere bewerking van de gegevens blijken zij 45,5% uit te maken van degenen die een koopwoning in de nieuwbouw (na 1959) bewonen. De snelle toename van het eigen-woningbezit (zie 3.3.2) realiseert deze groep dus door nieuwbouwwoningen te kopen.

Omtrent de verdeling naar bouwperiode van het eigen-woningbezit van de diverse huishoudenscategorieën kunnen we het volgende veronderstellen: gezien de geringe mutatiegraad bij koopwoningen nemen we aan dat de oudere gezinnen in de wat oudere woningvoorraad huizen²³. De alleenstaanden hebben een ander wensenpakket ten aanzien van allerlei voorzieningen en de woonomgeving en zullen dus relatief veel voorkomen in de oudere eigen-woningen die dichterbij of in de stadscentra gesitueerd zijn.

We formuleren als hypothese: Jonge gezinnen met kinderen zijn oververtegenwoordigd in de nieuwere koopwoningen. Oudere gezinnen en vooral alleenstaanden - voor zover zij een woning bezitten - hebben een eigen woning in de oudere woningvoorraad.

De woningvoorraad is wederom in vier bouwperiodes onderverdeeld: te weten voor 1931, van 1931 tot 1950, van 1950 tot 1959 en van 1960 en later.

Figuur 6. De procentuele verdeling en de mediaanwaarde voor het eigen-woningbezit van de sociale beroepsgroepen naar bouwperiode

In tabel 21 is voor de huishoudenscategorïën de mediaanwaarde berekend waarbij vóór 1931 een waarde 1 en de volgende perioden 2 en 3 en 1960 en later een waarde 4 kreeg toegekend.

Tabel 21. De mediaanwaarde van de eigen-woningen van de huishoudenscategorïën naar bouwperiode (oud = 1, . . . nieuw = 4)

Volledige gezinnen	
Jongere kinderloze gezinnen	
- echtgenote < 45 jaar (nog) kinderloos	
• korter dan 5 jaar gehuwd	3,57
• 5 jaar of langer gehuwd	3,45
- echtgenote < 45 jaar en geen kinderen meer thuis	3,25
Gezinnen met kinderen	
- oudste kind 0- 5 jaar	3,59
- oudste kind 6-14 jaar	3,05
- oudste kind 15-20 jaar	2,76
- oudste kind 21 jaar of ouder	1,74
Oudere kinderloze gezinnen	
- echtgenote ≥ 45 jaar en kinderloos gebleven	2,02
- echtgenote ≥ 45 jaar en geen kinderen meer thuis	1,71
Onvolledige gezinnen	
- oudste kind 0- 5 jaar	2,75
- oudste kind 6-14 jaar	2,67
- oudste kind 15-20 jaar	2,17
- oudste kind 21 jaar of ouder	1,62
Niet gezinshuishoudens	
- man hoofd	1,33
- vrouw hoofd	1,59
Alleenstaanden	
- ongehuwde man	
• 29 jaar of jonger	1,41
• 30-64 jaar	1,36
• 65 jaar of ouder	1,16
- gehuwd of gehuwd geweest zijnde man	
• 29 jaar of jonger	1,79 ¹
• 30-64 jaar	1,64
• 65 jaar of ouder	1,31
- ongehuwde vrouw	
• 29 jaar of jonger	1,42 ¹
• 30-64 jaar	2,47
• 65 jaar of ouder	1,42
- gehuwd of gehuwd geweest zijnde vrouw	
• 29 jaar of jonger	3,64 ¹
• 30-64 jaar	2,19
• 65 jaar of ouder	1,51

¹ Kleine absolute aantallen (< 1000)

Er is een duidelijk verschil tussen gezinnen en alleenstaanden. De hypothese dat alleenstaanden, zo zij al een eigen woning bezitten, deze in de oudere woningvoorraad hebben, is door deze tabel duidelijk geïllustreerd. Dat jongere gezinnen in nieuwere koopwoningen wonen dan de oudere gezinnen en dat dit in grote lijnen ook geldt voor jongere en oudere alleenstaanden zal geen verbazing wekken.

Uit de regionale gegevens van de woningtelling van 1956 blijkt dat er naar landsdeel aanmerkelijke verschillen zijn ten aanzien van het eigen-woningbezit. Het belangrijkste criterium hierbij wordt gevormd door de urbanisatie-

graad. Al eerder werd het feit gememoreerd dat de grote massa huurwoningen tijdens en na de Industriële Revolutie in de grote steden gebouwd is.

Klein²⁴ merkt ten aanzien van de situatie op het Duitse platteland op, dat het eigen-woningbezit als iets vanzelfsprekends wordt beschouwd. In grote lijnen geldt dit ook hier. Heimans en De Jonge²⁵ vonden in een landelijke steekproef van 1963 opmerkelijke verschillen. Op het platteland bedroeg het eigen-woningbezit 60%, op het verstedelijkte platteland 35%; in kleinere en middelgrote steden was 26% en in de drie grootste steden slechts 8% eigenaar-bewoner van een woning.

In tabel 22 (laatste kolom), is de situatie voor 1971 weergegeven. Ook hier constateren we belangrijke verschillen: de woningvoorraad in de grote steden wordt voor 15% door eigenaar-bewoners bewoond, die van de plattelandsgemeenten voor 60%.

Tabel 22. Het percentage eigen-woningbezit in 1971 per sociale beroepsgroep in gemeenten met verschillende urbanisatiegraad

Urbanisatiegraad	Sociale beroepsgroepen				
	Zelfstandigen	Employés	Arbeiders	Zonder beroep	Alle sociale beroepsgroepen
Plattelandsgemeenten	79	49	48	61	60
Verstedelijkte plattelandsgemeenten	81	50	46	57	55
Forensengemeenten	72	49	30	46	46
Plattelandstadjes en kleine steden	70	36	27	37	37
Middelgrote steden	60	31	19	28	29
Grote steden	36	18	9	13	15
Alle gemeenten	67	34	27	33	35

Bij de sociale beroepsgroepen komen we belangrijke verschillen tegen in gemeenten met een andere urbanisatiegraad. De zelfstandigen en vrije beroepen hebben tussen de 36% en 81% een eigen woning, afhankelijk van de urbanisatiegraad. Voor employés en arbeiders zijn deze percentages 18 en 50, respectievelijk 9 en 48. Dezelfde marges komen we bij de categorie zonder beroep tegen: tussen 13% en 60%.

De onderlinge verschillen ten aanzien van het eigen-woningbezit tussen de sociale beroepsgroepen zijn voor gemeenten met eenzelfde urbanisatiegraad ongeveer even groot als landelijk. Een uitzondering hierop vormen de arbeiders die in de (verstedelijkte) plattelandsgemeenten bijna het niveau van de employés evenaren. In de forensengemeenten en de steden zijn ze daarentegen ondervertegenwoordigd. Voor een verfijnde indeling naar sociale beroepsgroep verwijzen wij naar bijlage 3. De verschillen tussen de subcategorïën lopen ongeveer parallel met de hiervoor behandelde hoofdcategorïën.

Hoewel het eigen-woningbezit in de laatste jaren toeneemt, vindt deze groei niet evenredig over de gemeenten naar urbanisatiegraad plaats: het zijn vooral de verstedelijkte plattelandsgemeenten en de forensengemeenten die een onevenredig groot deel van de groei voor hun rekening nemen. Van de woningvoorraad gebouwd vóór 1960 en bewoond door eigenaar-bewoners vinden we in deze gemeenten 46% van het totaal. Van de nieuwbouwkoopwoningen (dat wil zeggen van na 1959) is in deze gemeenten 55% gerealiseerd (tabel 23). Een aardige illustratie van deze sterke groei is het feit dat van de door eigenaar-bewoners bewoonde woningen in de forensengemeenten maar liefst 43% na 1959 gebouwd is.

We richten nu onze aandacht van de woningen op de bewoners. De verschuiving van huur- naar koopsector blijkt gepaard te gaan met de vooral

3.3.4. De regionale spreiding van het eigen-woningbezit

Tabel 23. De verdeling van de oude en de nieuwe woningvoorraad bewoond door eigenaar-bewoners naar urbanisatiegraad in 1971

Urbanisatiegraad	Gebouwd voor 1960	Gebouwd na 1959
Plattelandsgemeenten	17	15
Verstedelijkte plattelandsgemeenten	29	31
Forensengemeenten	17	24
Plattelandstadjes en kleine steden	9	9
Middelgrote steden	14	10
Grote steden	14	11
Alle gemeenten	100%	100%

Tabel 24. Het aandeel in 1971 van typen huishoudens en alleenstaanden in de na 1959 gerealiseerde koopwoningen in verstedelijkte platteland- en forensengemeenten t.o.v. het totaal aantal in die periode gerealiseerde koopwoningen

Volledige gezinnen	
Jongere kinderloze gezinnen	
- echtgenote < 45 jaar (nog) kinderloos	
• korter dan 5 jaar gehuwd	33
• 5 jaar of langer gehuwd	28
- echtgenote < 45 jaar en geen kinderen meer thuis	26
Gezinnen met kinderen	
- oudste kind 0- 5 jaar	33
- oudste kind 6-14 jaar	24
- oudste kind 15-20 jaar	13
- oudste kind 21 jaar of ouder	9
Oudere kinderloze gezinnen	
- echtgenote ≥ 45 jaar en kinderloos gebleven	12
- echtgenote ≥ 45 jaar en geen kinderen meer thuis	9
Onvolledige gezinnen	
- oudste kind 0- 5 jaar	19
- oudste kind 6-14 jaar	19
- oudste kind 15-20 jaar	11
- oudste kind 21 jaar of ouder	8
Niet gezinshuishoudens	
- man hoofd	8
- vrouw hoofd	8
Alleenstaanden	
- ongehuwde man	
• 29 jaar of jonger	11
• 30-64 jaar	10
• 65 jaar of ouder	2
- gehuwd of gehuwd geweest zijnde man	
• 29 jaar of jonger	21 ¹
• 30-64 jaar	10
• 65 jaar of ouder	5
- ongehuwde vrouw	
• 29 jaar of jonger	14 ¹
• 30-64 jaar	12
• 65 jaar of ouder	5
- gehuwd of gehuwd geweest zijnde vrouw	
• 29 jaar of jonger	29 ¹
• 30-64 jaar	11
• 65 jaar of ouder	7
Alle huishoudens en alleenstaanden	17

¹ Kleine absolute aantallen (< 1000).

sinds 1960 sterk toegenomen suburbanisatie van het wonen. Het wonen, waar nog frisse lucht is en de meer geambleerde woonvorm nl. het eengezinshuis worden gerealiseerd door jonge, meer kapitaalkrachtige gezinnen. Bij onderzoek naar de overloop vanuit het IJmondgebied blijkt van de verhuizenden oorspronkelijk 7% een eigen woning te bezitten, na de verhuizing blijkt 43% eigenaar-bewoner van een woning te zijn²⁶. In een viertal suburbane gemeenten rondom Groningen had 16% van de respondenten die uit de stad Groningen kwamen daar een eigen woning; in de huidige suburbane woongemeenten is dit opgelopen tot 78%²⁷.

De suburbanisanten gaven als vertrekmotieven op: rust en contact met de natuur, beter voor de kinderen en een geschikte woning. Van der Velden²⁸ constateert dat bij de overloop niet de nieuwe woonomgeving «wervend» is, maar dat de uitstoting uit het oude woongebied de motorische kracht lijkt te zijn in het mechanisme van de overloop. Bij de motieven die suburbanisanten opgeven voor hun vertrek valt op, dat het (gaan) kopen van een woning een geringe rol speelt. Kennelijk is het realiseren van andere wensen hoofzaak en is het kopen van een woning een mogelijkheid om deze wensen te realiseren.

Van Engelsdorp Gastelaars²⁹ vraagt zich af of dit proces, de suburbanisatie, er wel een is van een vrije keus of dat het onder andere de organisatie van het bouwproces en de toegangsregels geldend voor arbeids- en woningmarkt (bij deze laatste kunnen we denken aan de ver doorgevoerde segmentatie in deelmarkten) zijn, die het suburbaniseren van bepaalde groepen min of meer noodzakelijk maakt, ten minste wanneer men een bepaald wensenpakket ten aanzien van de woning en/of woonomgeving wil realiseren. Zeker bij de door hem aangehaalde «overloop»-problematiek voor Amsterdam en omgeving is het de vraag of er in alle gevallen sprake is van een vrije keus.

Ook naar huishoudenssituatie is er sprake van een ongelijkmatige verdeling bij de na 1959 gerealiseerde koopwoningen in de verstedelijkte platteland- en de forensengemeenten (tabel 24). Jonge gezinnen zonder kinderen en gezinnen met kleine kinderen zijn in sterke mate oververtegenwoordigd: een kwart tot een derde van deze eigen-woningbezitters woont in de nieuwbouwkopwoningen in voornoemde gemeenten, terwijl deze koopwoningen in aantal slechts een zesde van het totaal aan koopwoningen uit die periode uitmaken. Deze oververtegenwoordiging valt des te meer op omdat het juist deze gezinnen zijn, welke al vaak een eigen woning bezitten (zie 3.3.2).

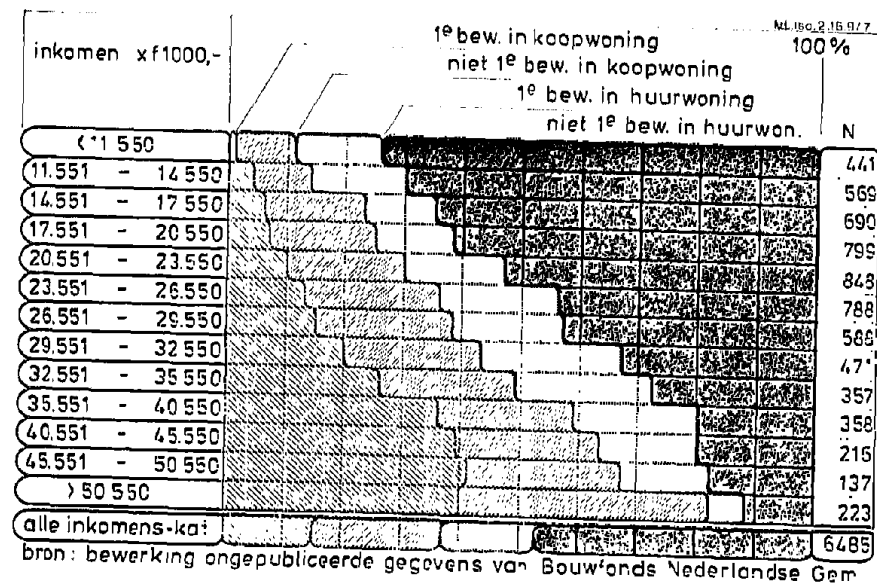
3.4. Recente ontwikkelingen in het eigen-woningbezit, ofwel: wie kopen er?

De (te) lange periode tussen de volkstelling van 1971 en de rapportage is aanleiding geweest om zoveel mogelijk ander materiaal te verzamelen om aan te geven welke ontwikkelingen zich sindsdien hebben voorgedaan. We kennen de situatie van 1971 en kunnen ons beperken tot de wijzigingen die sindsdien plaatsgevonden hebben. Zoals in 3.2.3 is gesteld, zijn er twee componenten die de toename van het eigen-woningbezit veroorzaken: de vergroting van het aantal nieuwe woningen, bestemd voor bewoning door de eigenaar, en de overdracht van huurwoningen uit de bestaande voorraad in eigendom aan zittende bewoners of aan nieuwe bewoners.

Het materiaal dat voor deze paragraaf gebruikt is, heeft alleen betrekking op diegenen die verhuisden. Er is dus één groep waarvan we de omvang en aard niet kunnen bepalen, nl. diegenen die van huurder tot eigenaar van een woning werden zonder te verhuizen, dat wil zeggen zittende bewoners waarbij de eigendomsverhouding verandert. Het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten heeft gedurende de periode 1970-1975 onderzoek laten verrichten naar wie er tijdens deze periode verhuisden. Dit materiaal hebben we uitgewerkt voor een aantal kenmerken van de verhuizenden.

De relatie tussen het inkomen en het feit of men een huur- of koopwoning is gaan bewonen wordt weergegeven in figuur 7. Enige voorzichtigheid is wel geboden: 33% van de geënquêteerden wist het inkomen niet of wilde het niet zeggen. Uit de kolom «totaal in koopwoning» blijkt dat naarmate de

Figuur 7. De relatie tussen inkomen en het betrekken van een huur- of koopwoning voor de periode 1970-1975. (Zie ook bijlage 3 tabel 45)

inkomensgroep hoger is, een groter percentage een koopwoning betreft. Dit gaat voor elke inkomenscategorie op!

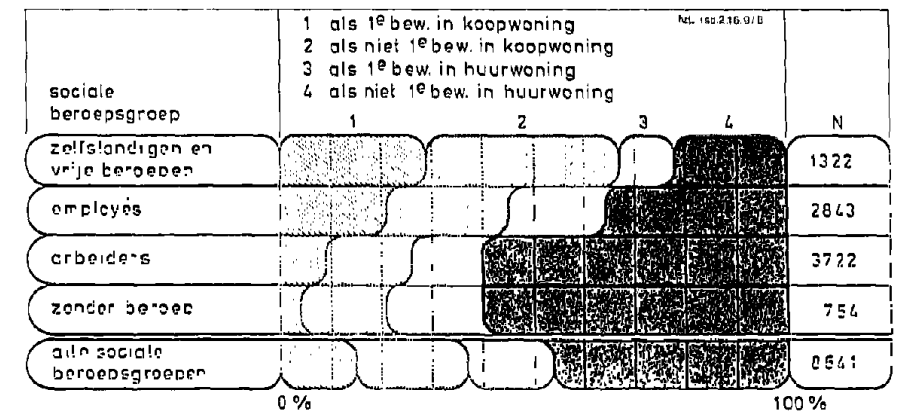
De hoogste inkomenscategorie komt voor een groter deel terecht in een bestaande woning. Dit komt overeen met de situatie in 1971: in 3.3.2 (figuur 6) constateren we dat de hogere sociale beroepsgroepen gemiddeld in oudere koopwoningen hun huisvesting hebben dan de middengroepen. Opvallend is het verband dat bestaat tussen inkomenscategorie en de groep die als eerste bewoner in een huurwoning gaat wonen: bij een laag inkomen is deze groep relatief gering, bij de middeninkomensgroepen groter en bij een hoger inkomen zien we deze groep relatief afnemen. De steeds hoger wordende stichtingskosten voor de nieuwbouw en de hiermee samenhangende hogere huren vormen ons inziens de belangrijkste oorzaak voor dit verschijnsel. Voor de hoogste inkomensgroepen is het over het algemeen financieel aantrekkelijker om een woning te kopen.

Voor de middengroep wordt de verhouding woonlasten-inkomen ongunstiger, door geringere belastingaftrekmogelijkheden. Een gedeelte kan of wil (nog) niet kopen. Deze groep komt echter niet in aanmerking voor de «sociale» sector. Door deze fragmentatie van de woningmarkt is deze groep min of meer gedwongen te gaan wonen in de nieuwste dus dure huurwoningen. We komen hier in 3.6 nog op terug. Voor de lagere inkomensgroepen is het kopen in de huidige situatie niet aantrekkelijk vergeleken met huren³⁰.

Ook hebben we een indeling naar sociale beroepsgroep gemaakt om een en ander beter te kunnen vergelijken. Enige voorzichtigheid met deze vergelijkingen is wel geboden omdat de indeling van de volkstelling waarschijnlijk niet geheel overeenkomt. De onderlinge verhouding van de omvang van de verschillende sociale beroepsgroepen valt niet met elkaar te vergelijken omdat het om twee verschillende populaties gaat: 3.3.2 om de totale bevolking, hier om de verhuizenden tijdens de periode 1970-1975.

Uit figuur 8 zijn soortgelijke conclusies te trekken als uit figuur 7 (inkomenscategorie): zelfstandigen en vrije beroepen komen meer in koopwoningen terecht als zij verhuizen dan de anderen. Ook hier zijn de employés oververtegenwoordigd in de nieuwbouwhuurwoningen. Hiermee kunnen we niet aangeven of er nog steeds sprake is van de deniverende tendens

Figuur 8. De eigendomsverhoudingen in procenten bij hen die in de periode 1970-1975 verhuisden naar sociale beroepsgroep. (Zie ook bijlage 3 tabel 46)

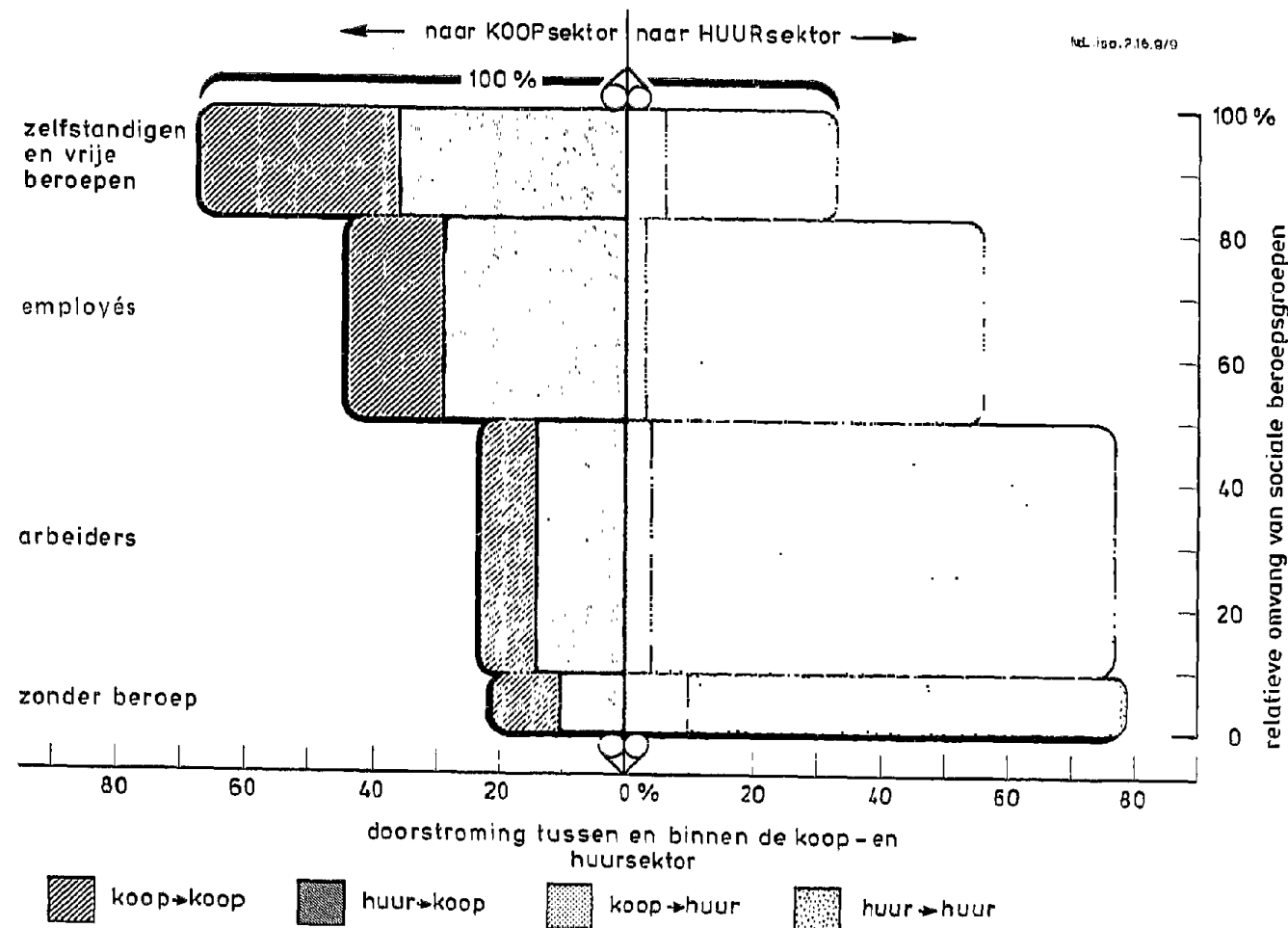
die in 3.3.2. ter sprake kwam; immers het is heel goed mogelijk dat de zelfstandigen en vrije beroepen meer van een koop- naar een koopwoning verhuizen dan de andere sociale beroepsgroepen, zodat er dan in feite geen sprake is van een verandering van de eigendomsverhouding. Dit probleem is te ondervangen door van de doorstromers dat wil zeggen zij die verhuisden en een andere woning achterlieten de eventuele verandering in eigendomsverhouding vast te stellen.

De starters, zij die voor het eerst zelfstandig een woning gaan bewonen, vallen hierbuiten. De doorstroming tussen huur- en koopwoningen is weergegeven in figuur 9. De verschuiving van huur naar koop is bij de zelfstandigen en vrije beroepen het omvangrijkst, 36%, bij de employés wat minder, 29%, bij de arbeiders 14% en zonder beroep 10%, wat zeer laag te noemen is.

Om een geheel zuivere vergelijking te kunnen trekken omtrent veranderingen in de eigendomsverhoudingen bij huishoudens en alleenstaanden, dat wil zeggen het netto-effect van de doorstroming, moeten we de stroom van koop naar huur aftrekken van die van huur- naar koopsector. Het resultaat is dan voor de zelfstandigen en vrije beroepen: 30% verschuiving naar koop, voor de employés 26%, voor de arbeiders 10% en voor de categorie zonder beroep 0% ofwel geen verschuiving in een bepaalde richting. De conclusie die we hieruit kunnen trekken, is dat er een toenemend verschil tussen de zelfstandigen, vrije beroepen en employés aan de ene kant, en de arbeiders en de categorie zonder beroep aan de andere kant ontstaat ten aanzien van het (gaan) bewonen van een eigen woning.

Murie e.a.³¹ trekken voor Engeland en Wales een soortgelijke conclusie bij analyse van verhuizingen in 1970 en 1971. Voor alle huishoudens gold dat voor de verhuizing 38%, er na 52% eigenaar-bewoner was. Voor Nederland zijn overeenkomstige percentages voor de periode 1970-1975, 19% en 38%. Bovendien ging ook in Engeland en Wales op dat hoe lager de sociale beroepsgroep, hoe lager het eigen-woningbezit en hoe geringer de toename door verhuizing in dat eigen-woningbezit. Dit is des te opvallender omdat het eigen-woningbezit in het Verenigd Koninkrijk meer voorkomt dan in ons land (zie 2.2).

Figuur 9. De doorstroming tussen en binnen de koop- en de huursector (verhuizenden in de periode 1970-1975). (Zie voor doorstroommatrices bijlage 3 tabel 47)

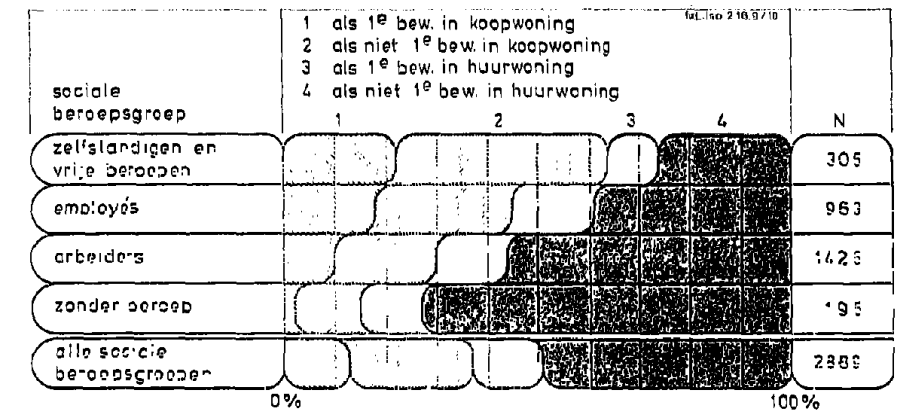

Bron: Ongepubliceerd materiaal Bouwfonds

De hiervoor genoemde doorstromers zijn echter maar een - weliswaar groot - gedeelte van de verhuizenden, te weten 67% van het totaal. De resterende 33% wordt gevormd door de starters. In welke mate zij een woning kopen dan wel huren zien we in figuur 10. Ook bij deze groep zijn de verschillen tussen de zelfstandigen, vrije beroepen en employés enerzijds en de arbeiders en hen zonder beroep anderzijds groot, zij het dat de twee laatstgenoemden er iets minder slecht afkomen dan de overeenkomstige groepen bij de doorstromers. Bij deze starters zal een beter toekomstperspectief in de vorm van een stijging op de sociaal-economische ladder een rol spelen. Daarnaast vormt het feit dat er meestal nog geen kinderen zijn en beide partners mogelijk werken, een kans om wat meer financiële middelen aan het wonen c.q. het kopen van een woning te besteden.

De uit het voorafgaande af te leiden conclusie dat de verschillen tussen de sociale beroepsgroepen steeds groter worden, blijkt uit figuur 11. In deze figuur is het totaal aan verhuizingen, dus zowel doorstromers als starters, per sociale beroepsgroep op 100% gesteld. De netto-verschuiving van huur naar koop ten opzichte van het totaal aan verhuizingen per groep is voor de zelfstandigen en vrije beroepen 37%, voor de employés 31%, voor de arbeiders 16% en de categorie zonder beroep 3%. In de periode 1970-1975 was er

Figuur 10. Verdeling over de huur- en koopsector van de starters in de periode 1970-1975 naar sociale beroepsgroep. (Zie ook bijlage 3 tabel 48)

bron: bewerking ongepubliceerde gegevens B.N.G.

dus geen sprake van een inhalen door achtergebleven groepen; integendeel: die sociale beroepsgroepen die al een hoog eigen-woningbezit kennen, zagen dit het sterkst toenemen.

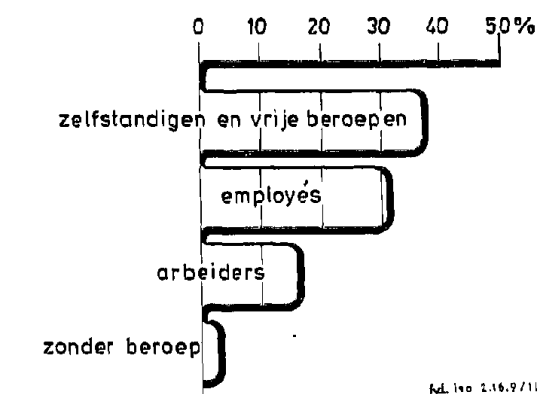
Ander onderzoek op dit gebied is dat van de Centrale Directie van de Volkshuisvesting³². Dit jaarlijks terugkerend onderzoek beperkt zich echter tot de verhuizenden naar de nieuw opgeleverde woningen.

Onder de verschillende beroepsgroepen van de hoofdbewoners is het eigen-woningbezit in de nieuwbouw als volgt gespreid³³:

niet geschoolde handarbeider	9% heeft een eigen woning.
geschoolde handarbeider	28% heeft een eigen woning.
lagere hoofdarbeider	31% heeft een eigen woning.
zelfstandigen	44% heeft een eigen woning.
middelbare hoofdarbeider	45% heeft een eigen woning.
hogere hoofdarbeider	58% heeft een eigen woning.

Wanneer we de nieuwbouwbewoners onderscheiden naar inkomen en naar al dan niet eigen-woningbezit dan blijken er zoals te verwachten zeer

Figuur 11. De netto-verschuiving per sociale beroepsgroep van huur- naar koopsector uitgedrukt als percentage van alle verhuizingen (doorstromers en starters) in de periode 1970-1975 per sociale beroepsgroep

NL. iso. 2.16.9/11

grote verschillen te bestaan. Tabel 25 geeft het percentage eigen-woningbezitters voor 1972 en 1973. Hoe hoger het inkomen, des te hoger het percentage eigen-woningbezitters. De terugval van de hoogste inkomenscategorie kan verklaard worden uit het feit dat een groot deel van deze kopers zich beweegt op de markt van de bestaande woningen (zie 3.4 en figuur 7).

Tabel 25. Het percentage eigen-woningbezitters in de in 1972 en 1973 betrokken nieuwbouw naar inkomen

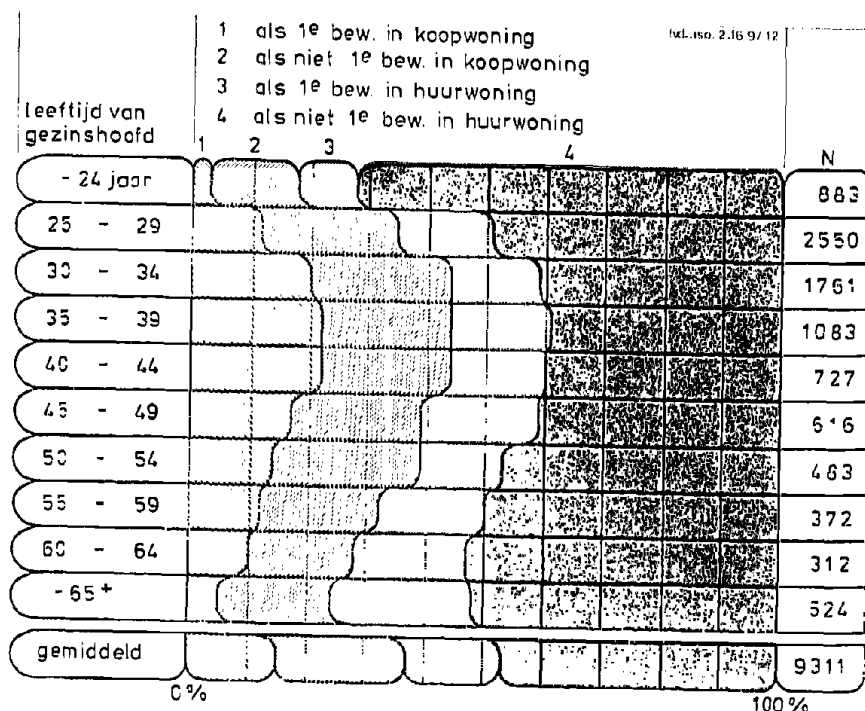
Inkomen	1972	1973
< 15 000	18	20
15-20 000	31	37
20-25 000	41	44
25-30 000	49	57
30-35 000	64	78
≥ 35 000	78	75
Gemiddeld	33	39

Bron: Centrale Directie (1974, 1975).

Ten aanzien van het onderwijsniveau geldt³⁴: hoe hoger het genoten onderwijs, hoe hoger het percentage eigen-woningbezit. Samenvattend kunnen we stellen dat er een vrij nauwe samenhang is tussen beroep, inkomen en opleidingsniveau en het eigen-woningbezit in de nieuwbouw.

Voor wat betreft de kenmerken van het huishouden hebben we ons moeten beperken tot de leeftijd van het gezinshoofd om de recente ontwikkelingen te kunnen schetsen. Uit door ons bewerkt materiaal van het Bouwfonds

Figuur 12. Het percentage verhuizenden in de periode 1970-1975 naar leeftijd van het hoofd van het huishouden dat een koop- of huurwoning betrok

Bron: B.N.G. (ongepubliceerd materiaal)

3.5. Voorkeur eigen woning-huurwoning

Nederlandse Gemeenten blijkt dat van degenen die in de periode 1970-1975 verhuisd zijn de leeftijdscategorie 30-44 jaar het kooplustigst is (figuur 12).

De onderlinge verschillen zijn echter niet zo groot, behalve voor de jongste leeftijdsgroep (bijna driekwart gaat naar bestaande huurwoning) en de oudere (van 65-jarigen en ouderen trekt bijna een kwart als eerste bewoner in een huurwoning; waarschijnlijk zijn dit bejaardenwoningen). De sociaal-economische positie is een belangrijker differentiërend kenmerk ten aanzien van het huren of kopen dan de leeftijd.

Lill stelt dat in West-Duitsland van overheidswege het eigen-woningbezit niet aangemoedigd wordt, terwijl juist zijns inziens een meerderheid van de bevolking dit wel wenst. In Nederland ligt dit anders. Uit de nota Huur- en subsidiebeleid³⁵ valt een stimulering van het eigen-woningbezit te onderkennen. De vraag is nu hoe de voorkeuren van de bevolking liggen. We gaan hiertoe op een aantal onderzoeken in.

Een waarschuwing vooraf is wel op zijn plaats: juist het beleid - men denke aan allerlei financiële maatregelen - van de overheid en de situatie op de woningmarkt hebben een dusdanige invloed op de voorkeuren, dat deze voorkeur-onderzoeken zeer nadrukkelijk binnen de huidige constellatie van financiële maatregelen en woningmarktsituatie gezien moeten worden. Bij die financiële maatregelen kunnen we denken aan, zoals Kombrink³⁶ stelt, onbillijke verschillen tussen huren en kopen. Tekorten aan de huidige woning, gepaard met onvoldoende mogelijkheden om een betere huurwoning te krijgen, vallen onder de rubriek woningmarktsituatie.

De Centrale Directie stelt elk jaar een onderzoek in naar de bewoners van de nieuwbouwwoningen. In tabel 26 is weergegeven hoe de voorkeur ligt bij die bewoners die in 1971 een nieuwbouwwoning betrokken ten aanzien van huren en kopen³⁷. De groep die liever had willen huren terwijl zij gekocht hebben is zeer gering: 2%.

Tabel 26. Voorkeur voor huur of eigendom van een woning van in 1971 naar nieuwbouw verhuisden in procenten

	Huurders	Eigenaars	Alle ondervraagden
Voorkeur voor:			
Huur	32	2	22
Eigendom	34	72	47
Geen voorkeur	21	8	16
Onbekend	13	18	15
Totaal	100	100	100
	N = 894	N = 437	N = 1331

Bron: Centrale Directie (1973, blz. 16).

Daarentegen is er een omvangrijke groep huurders die een voorkeur uitspreken voor eigen-woningbezit: 34%. Als voornaamste reden waarom zij toch huren, noemden de ondervraagden de te hoge financiële lasten, die het kopen van een woning met zich brengt. De voornaamste beweegredenen bij hen die wel een woning kochten, liggen ook in het financiële vlak. Vermeld werden in volgorde van afnemende frequentie: geen huurverhogingen, waardeverval van belegging en bezitsvorming. Voor de eigenaars komt daar nog als belangrijkste reden van voorkeur voor een eigen woning bij, het gevoel «baas in eigen huis» te zijn (15%).

Eenzelfde soort tabel publiceerde de Centrale Directie³⁸ voor degenen die in 1973 een nieuwbouwwoning betrokken. Wat opvalt is, dat het percentage huurders dat een voorkeur voor kopen heeft van 34% tot 10% geslonken is. Doch uit de motivering van de voorkeur blijkt dat de huurders veelal stellen dat zij niet kapitaalcrachtig genoeg zijn om een woning te kopen (door meer

dan de helft van de «aspirant-huurders» genoemd), derhalve een negatieve motivering³⁹. De sterke prijsstijging zal hier niet vreemd aan zijn.

Tabel 27. Voorkeur voor huur of koop van een woning van in 1973 naar nieuwbouw verhuisden in procenten

	Huurders	Eigenaars	Alle ondervraagden
Voorkeur voor:			
Huur	74	3	47
Eigendom	10	82	38
Geen voorkeur	12	12	12
Onbekend	4	2	3
Totaal	100 N = 794	100 N = 505	100 N = 1299

Bron: Centrale Directie (1975, blz. 50).

Het gemiddeld percentage dat voorkeur te kennen geeft voor een eigen woning blijkt ten opzichte van 1971 van 47% (tabel 26) tot 38% (tabel 27) gezakt te zijn. Gezien de vaak «negatieve» voorkeur voor de huurwoning («een koopwoning is voor mij toch niet bereikbaar») stelt de Centrale Directie⁴⁰ dat het werkelijke percentage gegadigden voor een eigen woning derhalve hoger zal liggen dan uit deze tabel blijkt. Overigens is dit een merkwaardige conclusie. Een veel voorkomend probleem bij woonwonderzoek is hoe de reële in plaats van de ideale situaties kunnen worden gemeten. Nu meet men, afgaande op de achterliggende motivering, waarschijnlijk in redelijke mate, de reële situatie en trekt men deze door naar de ideale. De constellatie van financiële maatregelen en de woningmarktstructuur ten aanzien van het eigen-woningbezit zijn in dat ene jaar niet zo sterk veranderd. Prijsstijgingen kunnen wel een rol gespeeld hebben. Daarnaast heeft men met een iets andere vraagstelling gewerkt. Frappant is dat men suggereert dat 16% van de huurders⁴¹ eigenlijk liever wilde kopen; uit de tabel blijkt dat dit 10% is. Is de wens de vader van de gedachte?

Het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten heeft in 1975 onderzoek laten doen naar de koopgeneigdheid van de potentieel mobiele, dat zijn geënuquëteerden die te kennen gaven op korte termijn te willen verhuizen. Eigenlijk is dit een soort marktonderzoek. Enkele resultaten zullen we hier vermelden. In tabel 28 is de koopgeneigdheid van de potentieel mobiele naar sociale beroepsgroep weergegeven. Interessant is het om deze tabel te vergelijken met figuur 8. Immers uit die tabel lezen we het feitelijk gerealiseerde gedrag gedurende de periode 1970-1975 af en hier het binnen afzienbare tijd te concretiseren gedrag.

De vergelijking met figuur 8 levert op dat de middengroep, de employés, een wat sterkere neiging heeft om te gaan kopen dan in de voorafgaande periode door deze groep gerealiseerd is. Voor het overige zijn er nauwelijks afwijkingen te constateren. Hetzelfde gaat op bij het inkomen. Ook hier de middengroep die iets meer geneigd is om te kopen en voor de overige categorieën zijn de verschillen gering.

Omtrent de wensen en voorkeuren ten aanzien van het eigen-woningbezit stelt de Centrale Directie⁴² «het percentage huurders van nieuwe woningen, dat een eigen woning preferereert, is het hoogst bij de jongere leeftijdsgroepen en neemt af naarmate de leeftijd van de bewoners toeneemt. Zo heeft meer dan 50% van de huurders jonger dan 35 jaar voorkeur voor een eigen woning tegenover 10% van de huurders die ouder zijn dan 50 jaar». Het onderzoek van het Bouwfonds laat zien dat van de potentieel mobiele de koopgeneigdheid van de jongste categorie tot de categorie 30-34 jaar toeneemt om vervolgens weer af te nemen (tabel 29).

Tabel 28. De koopgeneigdheid in 1975 van de potentieel mobiele naar sociale beroepsgroep in percentages

Koopgeneigdheid	Sociale beroepsgroep				
	Zelfstandigen en vrije beroepen	Employés	Arbeiders	Zonder beroep	Alle sociale beroepsgroepen ¹
1. Zeker kopen	56	41	16	11	29
2. Waarschijnlijk kopen	10	10	7	7	8
3. Misschien kopen	12	11	12	9	11
4. Waarschijnlijk niet kopen	4	8	7	5	6
5. Zeker niet kopen	18	30	58	68	46
Totaal	100	100	100	100	100
Mediaan ²	1,40	2,41	4,54	4,76	3,89

¹ Inclusief sociale beroepsgroep onbekend.

² Mediaanwaarden op schaal 1 t/m 5 van de koopgeneigdheid.

Bron: Bewerking ongepubliceerde gegevens BNG.

Tabel 29. De koopgeneigdheid in mediaanwaarden van de potentieel mobiele naar leeftijd in 1975

T/m 24 jaar	4,01	Mediaanwaarden gemeten op de schaal:
25-29 jaar	2,79	1 = zeker kopen
30-34 jaar	2,75	2 = waarschijnlijk wel kopen
35-39 jaar	2,86	3 = misschien kopen
40-44 jaar	4,23	4 = waarschijnlijk niet kopen
45-49 jaar	4,53	5 = zeker niet kopen
50-54 jaar	4,71	
55-59 jaar	4,74	
60-64 jaar	4,84	
65+	4,91	

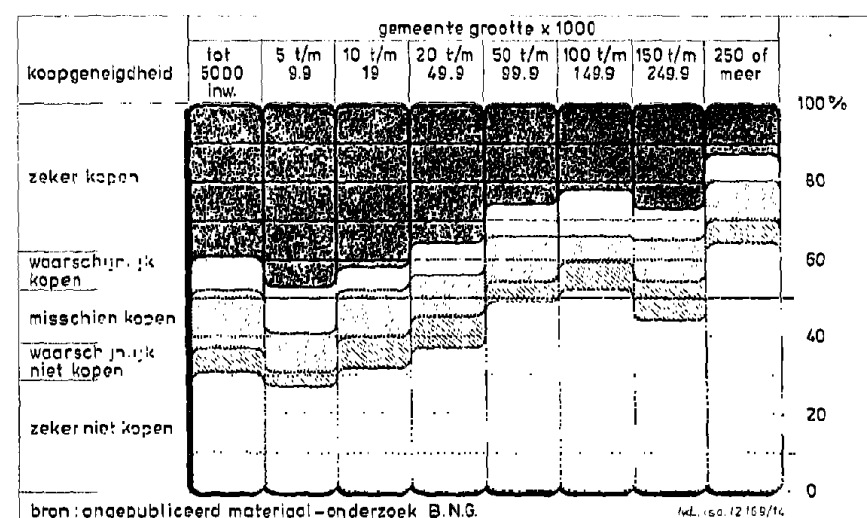
Bron: Ongepubliceerd materiaal BNG.

We zien hier dat de koopgeneigdheid van de potentieel mobiele voor 1975 ongeveer overeenkomt met het koopgedrag van de tussen 1970-1975 verhuisden (figuur 12). De oudere leeftijdscategorieën hebben wat minder de neiging te kopen dan de vergelijkbare groep tussen 1970 en 1975 deed.

Een ander interessant aspect van dit onderzoek is dat men de koopgeneigdheid naar gemeentegrootte heeft uitgezocht (figuur 13). In de kleinere gemeenten zijn de potentieel mobiele veel meer geneigd te gaan kopen dan in de grotere. Een uitzondering hierop vormen de allerkleinste gemeenten, waar mogelijk sprake is van concurrentie van goedkope eengezinshuurloningen, en de gemeenten met een inwonertal tussen de 150 000 en de 250 000. Van de potentieel mobiele in de gemeenten met minder dan 50 000 inwoners wil 44% of meer waarschijnlijk wel of zeker een woning kopen. Bij de allergrootste gemeenten zien we deze groep slinken tot 20%. Dit is toch een vrij hoog percentage als we in aanmerking nemen dat de totale woningvoorraad voor ongeveer 10% uit koopwoningen bestaat. Het totaal aanbod van te betrekken woningen zal hier immers niet sterk van afwijken.

De koopgeneigdheid wordt in belangrijke mate bepaald door het inkomen en de inkomensverwachting. Daarnaast is leeftijd van invloed. Een direct oorzakelijk verband bestaat er echter niet. De situatie op de plaatselijke wo-

Figuur 13. De koopgeneigdheid bij de potentieel mobiele in 1975 naar gemeente-grootte. (Zie ook bijlage 3 tabel 49)

ningmarkt speelt een belangrijke rol. Ook meer persoonlijke factoren doen hun invloed gelden. Zo blijkt uit onderzoek van het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten⁴³ dat beïnvloeding door anderen, zoals ouders, vrienden en kennissen een rol speelt, evenals angst voor bezit in de vorm van gebondenheid, angst voor schulden maken en de leefstijl (bij voorbeeld niet krom willen liggen voor een eigen huis).

3.6. Wie wonen er in de woningwetwoningen?

In de huursector kunnen we onderscheid maken tussen commerciële en sociale verhuurders⁴⁴. De eerstgenoemden bestaan uit de grote institutionele beleggers, zoals pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen en de kleine particuliere verhuurders. De sociale verhuurders zijn de woningbouwcorporaties en de gemeenten. Zij zijn de enigen die woningwetwoningen kunnen realiseren (zie 3.2.1).

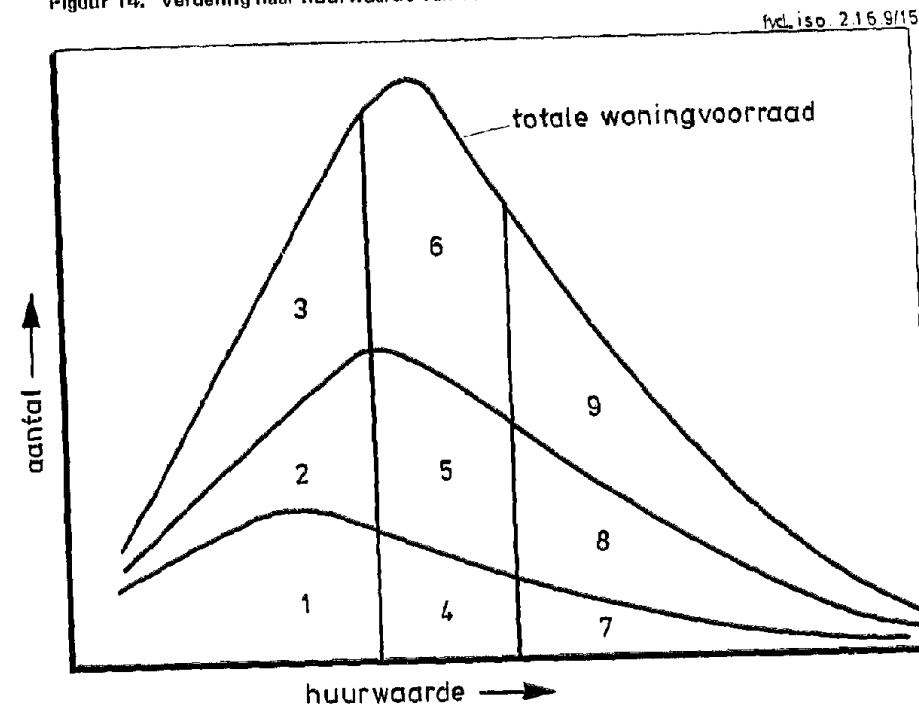
Gezien hun doelstelling verwachten we dat de sociale verhuurders de goedkopere woningen van de huurwoningvoorraad beheren, de commerciële verhuurders het duurere deel. Verder zouden de woningwetwoningen dan de laagste inkomenscategorieën huisvesten, die niet voldoen aan de financiële criteria die de commerciële verhuurders stellen.

Deze logisch te verwachten situatie doet zich echter niet voor. De woningmarkt wordt gekenmerkt door het feit dat nieuwe woningen die aan de voorraad toegevoegd worden duurder zijn dan de oudere reeds bestaande.

Er zijn een aantal oorzaken voor deze toenemende stichtingskosten; we noemen als de belangrijkste: de inflatie, de ten opzichte van andere bedrijfstakken achterblijvende arbeidsproductiviteit in de bouw, de stijgende grondprijzen. Gevolg is dat Priemus' theoretisch logische verdeling van de woningmarkt inderdaad afwijkt van de werkelijke (geschatte) verdeling over de genoemde sectoren (figuur 14). Wat de opbouw van de woningvoorraad naar huurwaarde betreft hebben de sociale verhuurders geen duidelijk gunstiger positie dan de commerciële verhuurders.

De recente ontwikkeling om woningwetwoningen te verkopen aan de bewoners, (zie 3.2.3) kan de toch al niet sterke positie van de sociale verhuurders nog verder ondermijnen. Twee factoren spelen hierbij een rol. Ten eerste zijn het de relatief goedkope woningen uit de voorraad van de sociale verhuurders waar de vraag om te kopen het grootst is. De sociale verhuurders, noch anderen, zijn in staat om goedkope, nieuwe woonruimte te creëren, immers toevoegingen aan hun woningvoorraad zullen plaatsvinden door middel van dure woningen (toevoegingen kunnen alleen in sector 9 van figuur 14 plaatsvinden).

Figuur 14. Verdeling naar huurwaarde van de Nederlandse woningvoorraad

- 1+2+3 = theoretisch-logische sektor sociale huurmarkt
- 4+5+6 = theoretisch-logische sektor commerciële huurmarkt
- 7+8+9 = theoretisch-logische sektor commerciële koopmarkt
- 3+6+9 = werkelijke (geschatte) sektor sociale huurmarkt
- 2+5+8 = werkelijke (geschatte) sektor commerciële huurmarkt
- 1+4+7 = werkelijke (geschatte) sektor commerciële koopmarkt

bron: Priemus 1973⁹, pag. 225

Als tweede factor speelt, dat de commerciële verhuurders ook woningen uit hun bestand te koop aan de bewoners aanbieden. Het gaat hier om vóór-oorlogse woningen, die een relatief lage huurwaarde hebben, maar ook wel om ná-oorlogse woningen, waarvan de exploitatie gezien bij voorbeeld de onderhoudskosten niet meer interessant is.

Gevolg van een en ander zal zijn dat dat gedeelte van de huurmarkt, dat de relatief goede en goedkope woningen omvat, een goede kans maakt af te vloeien naar de koopsector. Dit maakt de taak van de sociale verhuurders, het huisvesting bieden aan sociaal en/of economisch zwakkeren, moeilijker. De heel goedkope en vaak kwalitatief slechte woningen en de nieuwe dure woningen blijven in ruime mate over in hun woningbestand.

In het navolgende willen we twee zaken aan de orde stellen met behulp van het volkstellingsmateriaal. Ten eerste: wie wonen, gemeten naar sociale beroepsgroep, in de woningwetwoningen c.q. wie behoren er eigenlijk gezien de doelstelling van de sociale verhuurders niet in te wonen. Ten tweede: hoe is de verdeling van de bewoners naar sociale beroepsgroep over de woningwetwoningen naar ouderdom.

De hypothese die we uit het voorgaande destilleren luidt: een gedeelte van de woningwetwoningen wordt bewoond door huurders, voor wie ze in wezen niet bestemd zijn, afgemeten naar de sociale beroepsgroep waartoe zij behoren: deze categorie komt vooral voor in de nieuwere (dus duurere) woningwetwoningen.

Het bepalen van de groep die eigenlijk niet in een woningwetwoning be-

hoort te wonen, gemeten naar sociale beroepsgroep is een moeilijke zaak. De categorieën wetenschappelijke vrije beroepen en zelfstandigen buiten de landbouw met meer dan 10 man personeel leveren niet veel moeilijkheden op wat dit betreft. Hetzelfde geldt voor de hogere employés. Arbitrair is de indeling van zelfstandigen met minder dan 10 man personeel – hier zitten vermoedelijk nogal wat «kleine zelfstandigen» tussen –, zelfstandigen in de landbouw en de middelbare employés.

Een exact cijfer is dus niet te geven. Beschouwing van tabel 30 geeft ons aanleiding om te stellen dat tussen de 5% en 10% van de bewoners, gemeten naar sociale beroepsgroep, zeker niet in een woningwetwoning behoort te wonen. Het gaat hier om zo'n vijftig- tot honderdduizend woningen. Wel blijkt uit de tabel dat uitgezonderd de zelfstandigen met minder dan 10 man personeel bovengenoemde sociale beroepsgroepen in vrij sterke mate oververtegenwoordigd zijn in de nieuwste woningwetwoningen.

Tabel 30. De procentuele verdeling in 1971 van de sociale beroepsgroepen over de woningwetwoningen naar ouderdom

Personen met beroep	Bouwperiode				Totaal
	1930 of vroeger	1931–1949	1950–1959	1960 of later	
Wetenschappelijk vrije beroepen en overige zelfstandigen buiten de landbouw met 10 man en meer personeel	4	8	22	66	1 661
Overige zelfstandigen < 10 man personeel buiten de landbouw	13	9	31	47	29 881
Zelfstandigen in de landbouw	6	7	32	55	2 297
Employés					
– hogere	1	3	24	72	23 954
– middelbare	2	4	25	69	176 651
– lagere	6	6	31	57	120 604
Arbeiders					
– inkomen per jaar > 12 000	8	6	34	52	165 209
– inkomen per jaar < 12 000	13	11	34	42	258 200
Landarbeiders of dergelijke	13	12	32	43	12 002
Personen zonder beroep	21	14	35	30	260 599
Alle sociale beroepsgroepen	11	9	32	48	1 066 176 ¹

¹ Incl. sociale beroepsgroep onbekend.

Hoewel een deel van de bewoners eigenlijk niet gehuisvest behoort te worden door de sociale verhuurders, zal het in veel gevallen onontkoombaar zijn voor deze verhuurders. De nieuwere en nieuwste woningwetwoningen behoren tot de duurste huurwoningen (zie figuur 14) en zijn voor de lagere sociale beroepsgroepen meestal onbetaalbaar.

Sinds de tijd van de Volkstelling is echter de individuele huursubsidie ingevoerd. Deze maatregel maakt het voor de lagere inkomensgroepen in veel gevallen mogelijk om ook in de duurdere nieuwbouw te gaan wonen, zodat het aandeel van de groep, die er eigenlijk niet in thuishoort, volgens de filosofie van de woningwet, langzaam geringer geworden zal zijn. Daarnaast is nog een andere factor van belang. Een deel van de bewoners van woningwetwoningen zal toen ze er kwamen wonen er wel in thuis gehoord hebben qua sociale beroepsgroep, maar door verbetering van positie in het werk en beroep, d.w.z. door sociale mobiliteit in de loop der jaren, zijn zij gaan behoren tot de groep, waarvan we stelden dat ze eigenlijk niet in woningwetwoningen thuishoren. Het invoeren van doorstroompremies en het dreigen met doorstroomheffingen heeft niet al te veel effect gesorteerd om deze ca-

tegorie te laten verhuizen naar duurdere woningen en/of een andere woningmarktsector.

Dat juist de bewoners van de nieuwere woningen van woningbouwverenigingen druk uitoefenen op deze instellingen om de woningen aan hen te verkopen, zal gezien de gegevens van tabel 30 geen verbazing wekken. De hogere en middeninkomens zijn juist in deze woningen oververtegenwoordigd. Voor hen is het veelal aantrekkelijker om te kopen in plaats van huren; bovendien zijn hun woningen relatief goedkoop; zeker voor hen als zittende bewoners.

3.7. Conclusies en aanbevelingen

3.7.1. Korte samenvatting van het voorafgaande

In de eigendomsverhoudingen in ons woningbezit manifesteren zich op het gebied van het wonen fundamentele ongelijkheden. We zullen nu in het kort die ongelijkheden zoals ze uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen samenvatten en vervolgens aanbevelingen doen voor opheffing daarvan.

De belangrijkste ongelijkheden zijn terug te voeren op verschillen in sociaal-economische positie c.q. het inkomen. Was het eigen-woningbezit in de eerste vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog een op beperkte schaal voorkomend fenomeen en voorbehouden aan een kleine groep, die zich een eigen woning kon permitteren door haar hoge sociaal-economische positie c.q. inkomen, sindsdien is het in snel tempo toegenomen en is de groep die eigenaar-bewoner is, snel groter geworden. In de nieuwbouw van dit moment wordt meer dan de helft voor eigenaar-bewoners gerealiseerd. In de toekomst is een voortzetting van deze ontwikkeling te verwachten.

Evenwel de groep eigenaar-bewoners, die zo sterk toegenomen is, bestaat voornamelijk uit diegenen die we kunnen rekenen tot de hogere en midden sociale beroepsgroepen. Bij hen is de verschuiving, ook de laatste jaren, van de huur- naar de koopsector veel omvangrijker dan bij de lagere sociale beroepsgroepen en de categorie zonder beroep, waardoor de verschillen en daarmee de ongelijkheid tussen deze twee met de jaren toeneemt.

Een indicatie dat deze verschillen voorlopig niet zullen verdwijnen, vinden we in het feit dat de starters van de verschillende sociale beroepsgroepen – hoewel deze iets meer in de koopsector terecht komen dan de overeenkomstige doorstromers – onderling dezelfde grote verschillen te zien geven als de doorstromers. Bovendien is een omvangrijker eigen-woningbezit geen garantie voor een gelijkmatiger verdeling over de sociale beroepsgroepen; zo laten Murie e.a.⁴⁶ voor Engeland en Wales zien dat de onderlinge verschillen tussen de sociale beroepsgroepen eveneens groter worden door verhuizingen, ondanks het feit dat Engeland en Wales een veel hoger percentage eigen-woningbezit kennen dan Nederland.

Binnen de koopwoningsector constateren we eveneens belangrijke verschillen. De employés zijn oververtegenwoordigd in de nieuwbouw van deze sector. Overigens geldt dit ook voor de woningwetsector en de overige huursector. De andere groepen vinden we meer terug in de oudbouw.

Bezien we de verdeling naar huishoudenssituatie dan komen de alleenstaanden in zeer geringe mate voor in de nieuwbouw; de gezinnen met kinderen des te meer. Ook ruimtelijk treden er onevenwichtigheden op; de laatstgenoemde groep is zwaar oververtegenwoordigd in de koopwoningen in de verstedelijkte plattelandsgemeenten en de forensengemeenten. In dit soort gemeenten is meer dan de helft van de koopwoningen in de periode 1960–1971 gerealiseerd. De hiermee gepaard gaande suburbanisatie van het wonen heeft een onevenwichtige bevolkingssamenstelling tot gevolg. Deze eenzijdige samenstelling naar zowel sociaal-economische positie als naar gezinsfase heeft evidente nadelen. Onderzoek naar de gevolgen op langere termijn is helaas nog nauwelijks gedaan.

Ook binnen de woningwetsector, de «sociale sector» troffen we een ongelijkmatige verdeling aan. We stelden vast dat 5% tot 10% van deze woningen bewoond werden door een groep die er in wezen niet in thuishoort. Het merendeel hiervan is gehuisvest in de nieuwste woningwetwoningen, die niet betaalbaar waren voor de groep waarvoor deze sociale sector eigenlijk

bedoeld is. Met de invoering van de individuele huursubsidie kan deze situatie sinds 1971 wel verbeterd zijn, in die zin dat duurdere woningwoningen ook voor lagere inkomensgroepen bereikbaar zijn geworden.

Ten aanzien van het laten doorstromen naar duurdere woningen vanuit de woningwoningen van degenen die er eigenlijk niet in thuis horen, – zo'n 50 000 tot 100 000 huishoudens –, lijken doorstroompremies en doorstroomheffingen niet het geëigende middel. Immers bij premies krijgt een groep die het geld in wezen niet nodig heeft, dit toch toegeschoven; bij heffingen, zoals de voorstellen tot nu toe geformuleerd zijn, blijft dit alleen tot de huursector beperkt, terwijl in de eigen-woningsector eveneens onredelijke verschillen in de verhouding woonlasten – inkomen voorkomen. Ons inziens is deze problematiek alleen op te lossen bij het invoeren van inkomenshuren en bij een gelijktrekken van de huur- en de koopsector. We komen hier later op terug.

Hoe de voorkeur van de bevolking ten aanzien van kopen of huren ligt, is moeilijk vast te stellen. Immers de financiële constellatie van maatregelen en de woningmarktsituatie zijn beperkende factoren die wanneer men deze niet uitdrukkelijk naar voren brengt, leiden tot het meten van een ideaalbeeld, dat van elke werkelijkheidszin ontbloot is. Bij dat onderzoek dat wel aan deze randvoorwaarden voldoet, blijkt dat er zich weinig verschuiving voordoet tussen de voorkeur van thans en de ontwikkeling van de laatste paar jaren. Dit geldt zowel voor sociale beroepsgroep, inkomen en leeftijd van het hoofd van het huishouden. Een discrepantie bestaat wel ten aanzien van de voorkeur bezien naar gemeentegrootte en de omvang van het eigenwoningbezit naar gemeentegrootte: met name in de (middel-) grote gemeenten is de vraag naar koopwoningen groter dan het (vermoedelijke) aanbod.

3.7.2. Aanbevelingen

Een definitief antwoord op de vraag welk beleid ten aanzien van de eigendomsverhoudingen c.q. het eigen-woningbezit gewenst is, is onmogelijk. V. d. Schaar⁴⁶ stelt dat de lacunes in kennis van woningmarktprocessen te groot zijn. Het standpunt dat men inneemt hangt samen met de weging en uitwerking van de doeleinden van het overheidsbeleid inzake het beheer van woningen. Deze uitwerking vereist politieke keuzen, het is een politiek probleem. V. d. Schaar doet een poging de keuzen in kaart te brengen. Hij onderscheidt een beleid gericht op instandhouding van woningen, op zeggenschap van de bewoners en op reguleren van de woningverdeling.

Wij willen hier ingaan op de belangen van de bewoners. Het overheidsbeleid wordt gedragen door een veelheid van motieven (zie 3.2.1). Een aantal hiervan is gericht op het geven van mondigheid, verantwoordelijkheid etc. Deze gelden voor iedere bewoner. De deniverende tendens, het groter wordende verschil tussen de verschillende sociale beroepsgroepen dat we aantoonen in 3.3 en 3.4 is in strijd met dit streven. Maatregelen als het Beschut Eigen-Woningbezit in de huidige omvang zijn daarbij slechts een druppel op een gloeiende plaat.

De verschillen tussen de bewoners van een eigen woning en een huurwoning spitsen zich ons inziens op twee kernpunten toe. In de eerste plaats zijn er de financiële voordelen voor de eigen-woningbezitter: de belastingaftrek-mogelijkheden, waarbij geldt: hoe hoger het inkomen van de eigenaar-bewoner, hoe groter de fiscale tegemoetkoming, die hij krijgt en hoe duurdere een eigen-woning is, hoe groter de steun van de fiscus. Voor de huursector geldt sinds de invoering van de individuele huursubsidie: hoe hoger het inkomen, hoe geringer de subsidie (of geen subsidie). Als we deze twee vormen van subsidiering tegenover elkaar zetten – wat ons inziens correct is, het gaat immers in beide gevallen om woonlasten – dan is de conclusie duidelijk: ze werken volkomen tegengesteld.

Naast genoemd financieel voordeel voor de eigen-woningbezitter moeten we nog het punt van de vermogensaanwas noemen. Door de inflatie en de ruime vraag naar koopwoningen zijn de prijzen zeer snel gestegen, ten op-

zichte van de huurder is de eigenaar-bewoner duidelijk beter af. Door deze vermogensaanwas kan bij voorbeeld de eigenaar-bewoner zich verzekerd weten van ruime mogelijkheden om geld te lenen met als onderpand onroerend goed. De belastingbetaler financiert dus de steeds gunstiger wordende financiële positie van de eigenaar-bewoner mee.

In de tweede plaats zijn er belangrijke verschillen ten aanzien van zeggenschap en betrokkenheid bij de woning en woonomgeving. De zeggenschap van de eigenaar-bewoner komt tot uitdrukking in wat hij binnen de woning aan veranderingen en aanpassingen aan zijn woonwensen kan realiseren. De huurder is op dit punt vaak onderworpen aan allerlei bedilligerige regeltjes in het huurcontract. Het over het algemeen betere onderhoud dat de eigenaar-bewoner aan zijn woning verricht, kan het best geïllustreerd worden aan het feit dat we in de oudere stadswijken een opleving aan onderhoud kunnen constateren, zodra er een verschuiving plaatsvindt naar meer eigenaar-bewoners. De eigenaar-bewoners hebben meer baat bij goed onderhoud dan huurders, immers de transactiewaarde van de woning wordt verhoogd: de huurder daarentegen zal eerder onderhoud achterwege laten met bij voorbeeld als argument dat hij het toch alleen maar voor de verhuurder doet. Op dit punt en ook blijkens de lagere mutatiegraad bij koopwoningen komen de verschillen in betrokkenheid tot uitdrukking.

Van een werkelijke keuze tussen huren en kopen, zoals gesteld wordt in de nota Huur- en subsidiebeleid en het Structuurschema voor de Volkshuisvesting, is in deze situatie geen sprake. De koopsector, die veruit het aantrekkelijkst is, is zoals uit het onderzoek bleek slechts voor een bepaalde groep, de hogere en middeninkomens en degenen die al een huis bezitten, toegankelijk. Het slechten van de onbillijke financiële verschillen kan deze beperkte toegankelijkheid ten dele opheffen. Te denken valt hierbij aan het optrekken van het huurwaarde-fortait en het instellen van een centraal financieringsfonds, dat «hypotheek» verstrekt waarvan de lasten (rente en aflossing) afhankelijk worden gesteld o.a. van het inkomen van de eigenaar-bewoner. Een volledige prijsbeheersing is in het laatste geval noodzakelijk: het eigenwoningbezit zou in de non-profitsfeer gebracht moeten worden⁴⁷.

Het huidige streven om zoveel mogelijk koopwoningen te realiseren, is pas sociaal verantwoord bij het instellen van dergelijke maatregelen. Anderzijds doet dit streven wel de vraag rijzen of er dan nog een adequaat huisvestingsbeleid gevoerd kan worden voor hen die niet kunnen en/of willen kopen. De huursector waarop de overheid haar toewijzingsbeleid kan laten gelden, zou dan wel eens te zeer ingekrompen kunnen zijn: een klacht die in landen met een hoog percentage eigen-woningbezit met name Engeland nu al te horen is.

De positie van de huurders dient verbeterd te worden. Het creëren van een juridische positie van de huurder welke vergelijkbaar is met die van de eigen-woningbezitter is volgens Adriaansens⁴⁸ een moeilijk punt. Mogelijkheden tot verbetering zijn er wel voor de huurders bij toegelaten instellingen (woningcorporaties) en gemeenten. Het beeld is somberder voor bewoners die van particulieren huren. Zijn conclusie is, dat er alle aanleiding is om te zoeken naar een woonrecht, dat de voordelen van de bestaande beheervormen paart aan zo weinig mogelijk nadelen.

Een andere oplossing dan de scherpe kanten van de verschillen afslijpen, is het introduceren van mengvormen tussen huren en kopen. Coöperatieve en collectieve vormen van beheer van (delen van) de woningvoorraad moeten het mogelijk maken om de voordelen van het persoonlijk eigen-woningbezit, zoals mondigheid, verantwoordelijkheid, baas in eigen huis etc. aan een ieder te doen toekomen.

Priemus⁴⁹ geeft een schetsmatig idee hoe zo'n beheervorm eruit zou kunnen zien. Een woonraad uit de bewoners per wijk of buurt heeft het beheer van de woningvoorraad. De bewoners zijn binnen de woning even vrij als nu de eigen-woningbezitter om veranderingen en aanpassingen aan hun woonwensen te doen. Bij verhuizing wordt de eventuele meerwaarde vergoed.

Hier doet zich ook de mogelijkheid voor om de woonlasten te koppelen aan het inkomen van de bewoner. Al naar gelang de kwaliteit van de woning betaalt de bewoner een bepaald deel van zijn inkomen. Voor een uitwerking van dit principe verwijzen wij naar een publikatie van de Wiardi-Beckman Stichting⁵⁰. Er zijn nog vele andere varianten van mengvormen dan de hier genoemde denkbaar. Deze variant zou betrekking hebben op de totale woningvoorraad.

Den Teuling⁵¹ komt met een wat minder utopistisch idee om de keuze tussen kopen en huren een echte keuze te laten zijn. Daartoe zou de bewoner een drietal mogelijkheden open moeten staan. De eerste, een zelfstandige woonvoorziening, al dan niet met financiële hulp van de overheid, met volledig beschikkingsrecht, verantwoordelijkheid en risico, komt overeen met het huidige eigen-woningbezit. De tweede, een zelfstandige woonvoorziening, met financiële hulp van de overheid, met beperkt beschikkingsrecht (ten aanzien van bij voorbeeld het verkopen), volledige verantwoordelijkheid en geen risico, is dan een nieuwe vorm, waarbij de huidige woningcorporaties als woningbank op kunnen gaan treden. De derde, een woonvoorziening, met geen ander beschikkingsrecht dan dat met betrekking tot gebruik, beperkte verantwoordelijkheid en geen risico, komt overeen met de huidige vorm van huren.

Het denken over mengvormen vindt al veelvuldig plaats (zie ook Kombrink⁵², Nijpels⁵³, Bouwfonds Nederlandse Gemeenten), het doen nog veel te weinig. De overheid zal de mogelijkheden moeten scheppen om experimenten met beheervormen tot stand te laten komen. Pas dan kan het voor iedereen mogelijk worden om een werkelijke keuze te doen omtrent de beheervorm die men wenst. Dat deze experimenten op korte termijn gestart moeten worden, is duidelijk. Binnen de huidige structuur van eigendomsverhoudingen worden de bewoners in twee groepen opgedeeld: de «have's», de eigen-woningbezitters die in een steeds gunstiger positie komen te verkeren en de «have not's», de huurders die steeds verder achterop dreigen te raken.

We willen nu nog kort ingaan op de ruimtelijke effecten van het huidige volkshuisvestingsbeleid. De ruimtelijke verscheidenheid c.q. ongelijkheid binnen de koopsector, d.w.z. naar urbanisatiegraad maar ook naar bouwperiode, zal teruggebracht moeten worden, tenzij men de voortschrijdende segregatie naar sociale beroepsgroepen en huishoudensamenstelling toelaatbaar acht. Deze ruimtelijke ongelijkheid is ten dele terug te voeren op de selectieve werking die uitgaat van het grote aanbod van nieuwe koopwoningen in kleinere gemeenten en als gevolg daarvan de oververtegenwoordiging van de hogere en vooral midden-sociale beroepsgroepen in het suburbanisatieproces, dat het wonen kenmerkt. Deze selectieve werking zal bij het verminderen van de verschillen tussen huren en kopen en bij het streven naar mengvormen tussen deze twee aan belangrijkheid inboeten. De motor achter de suburbanisatie van het wonen wordt echter gevormd door de individuele voorkeuren voor bepaalde woonvormen, woningtypen en woonmilieus. In de Verstedelijkingsnota wordt geschetst hoe men deze problematiek denkt aan te pakken.

Een nadere uitwerking zouden we verwachten in het Structuurschema Volkshuisvesting. Vanuit de Verstedelijkingsnota redenerend worden bepaalde volkshuisvestingszaken bekeken – smalend wordt door sommigen gesteld dat de ruimtelijke ordenaars het gewonnen hebben van de volkshuisvesters. Deze indruk wordt inderdaad bevestigd wanneer we zien dat wat betreft de eigendomsverhoudingen men helaas niet verder komt dan een subdoelstelling dat de bewoners vrij moeten kunnen kiezen tussen het huren of kopen van woonruimte. Terloops wordt opgemerkt dat de financiële onbereikbaarheid in menig geval slechts denkbeeldig is gebleken! Veel eigen woningen in de grote gemeenten en in de groeikernen realiseren, wordt als oplossing voor alle problemen gesuggereerd. Hiermee komt het ruimtelijk-ordeningsaspect redelijk aan bod, het volkshuisvestingsaspect in geen

dele. Slechts een samenhangend beleid tussen ruimtelijke ordening, waarbij we denken aan de realisering van aantrekkelijke woonmilieus, en volkshuisvesting, waarbij de grote verschillen tussen de eigendomsverhoudingen worden weggenomen, kan er ons inziens zorg voor dragen dat deze problematiek opgelost wordt.

Noten

- 1 Sjoberg, G. The pre-industrial city. Glencoe, 1960, blz. 99.
- 2 Priemus, H. Eigendomsverhoudingen en woningtypen. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, september 1974, blz. 320.
- 3 Nycoliaas, J. Volkshuisvesting – een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid. Nijmegen, 1974, blz. 86 en 136.
- 4 Wiersema, J. Geen eigen-woning voor de arbeider. In: Bouw 3, 1960, blz. 72–73.
- 5 Steemers, Th. De woningwetwoning als onbereikbare luxe. In: Wonen/TABK 1973, nr. 6, blz. 12.
- 6 Centrale Directie VH & B. Jaarverslag 1973, 's-Gravenhage, blz. 45–46.
- 7 Nota Volkshuisvesting. 's-Gravenhage, 1972.
- 8 Nota Huur- en subsidiebeleid. 's-Gravenhage, 1974, blz. 19 en 121.
- 9 Idem. Blz. 133.
- 10 Struikurschema Volkshuisvesting. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1977, blz. 35.
- 11 Dam, M. P. A. van. Eigen-huis minder kapitalistisch dan huurwoning. In: Bouw 51/52, 1975, blz. II.
- 12 Priemus, H. Woningcorporaties en de socialisatie van het woningbestand. In: Woningraad, 1973, blz. 440–455.
- 13 Kombrink, J. H. Onbillijke verschillen huren-kopen wegnemen. In: Bouw 50, 1975, blz. II-III.
- 14 Pritchard, R. M. Housing and the spatial structure of the City, London, 1976.
- 15 Murie, A. e.a. Housing policy and the housing system. Birmingham, 1976, blz. 158.
- 16 Donnison, D. V. The government of housing, London, 1967, blz. 228–229.
- 17 Cantle, T. Housing needs and the private sector. In: The Planner, september 1976, blz. 165–168.
- 18 Hartog, F. den. De toekomst van het eigen-huis: economische aspecten. In: NV Bouwfonds Nederlandse Gemeenten: Wonen, vandaag en morgen, Hoevelaken, 1968, blz. 104.
- 19 Hamersma, D. Over de omvang van de jaarlijkse subsidies voor huur- en koopwoningen. In: Woningraad 1974, blz. 152–154.

- 19 Idem. Corporatiebezit niet verkopen. In: Woningraad, 1976, blz. 3.
- 20 Cantle, T. Housing needs and the private sector. In: The Planner, september 1976, blz. 165–168.
- 21 Bergman, A. J. G. Verkoop van corporatiewoningen kan aspirant-huurder benadelen. In: Bouw 17, 1977, blz. 448–449.
- 22 Draak, J. den. De huisvestingssituatie in Nederland. SISWO, Amsterdam, 1974, blz. 89.
- 23 Engelen, A. P. M. van. Verhuizen in Nederland (III). Veranderingen in de woonomstandigheden bij de in 1963 en 1964 verhuisde huishoudens en alleenstaanden. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, 1968, blz. 276.
- 24 Klein, H. J. Wohnneigentum in der Stadtrégion, Karlsruhe, 1970, blz. 5.
- 25 Heimans, A. en D. de Jonge. Woningssituatie en woningvraag in Nederland. 's-Gravenhage, 1965, blz. 18–19.
- 26 Valde, J. v.d. Overloop onderzoek. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, november 1975, blz. 443.
- 27 Wit-Ybema, L. de e.a. Suburbanisatie waar gaan we heen? Groningen, 1974, blz. 20.
- 28 Valde, J. v.d. Overloop onderzoek. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, november 1975, blz. 443.
- 29 Engelsdorp Gastelaars, R. van. Verhuisbewegingen uit en naar de grote stad: keuze of dwang. In: Wonen/TABK 22, 1976, blz. 26.
- 30 Nierstrasz, F. H. J. Een eigen-huis ook voor lagere inkomens haalbaar? In: Weena 700, nr. 2, 1977, blz. 3–4.
- 31 Murie, A. e.a. Housing policy and the housing system. Birmingham, 1976, blz. 43–49.
- 32 Centrale Directie Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. Jaarverslag 1973, 's-Gravenhage.
- 33 Idem. Jaarverslag 1974, 's-Gravenhage.
- 34 Idem. Jaarverslag 1975, 's-Gravenhage.
- 35 Nota Huur en Subsidiebeleid. 's-Gravenhage, 1974.
- 36 Kombrink, J. H. Onbillijke verschillen hu-

- ren-kopen wegnemen. In: Bouw 50, 1975, blz. II-III.
- 37 Centrale Directie Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. Jaarverslag 1973, 's-Gravenhage, blz. 16.
- 38 Idem. Jaarverslag 1975, 's-Gravenhage, blz. 50.
- 39 Idem. Jaarverslag 1975, 's-Gravenhage, blz. 50.
- 40 Idem. Jaarverslag 1975, 's-Gravenhage, blz. 51.
- 41 Idem. Jaarverslag 1975, 's-Gravenhage, blz. 51.
- 42 Idem. Jaarverslag 1973, 's-Gravenhage, blz. 16.
- 43 Bouwfonds Nederlandse Gemeenten. Drempels voor de eigen-woning. Hoevelaken, 1976.
- 44 Priemus, H. Woningmarkt en woningbouwmarkt – een voorlopige theoretische analyse. Delft, 1973, blz. 222.
- 45 Murie, A. e.a. Housing policy and the housing system. Birmingham, 1976.
- 46 Schaar, J. v.d. Beheer en woningen, sectorindeling en sectorvormingsbeleid. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, nr. 10, 1977, blz. 477–488.
- 47 Idem. blz. 486.
- 48 Adriaansens, C. A. Eigen-woningbezit en de huurrelatie: juridische knelpunten. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, nr. 10, 1977, blz. 469–477.
- 49 Priemus, H. Woningcorporaties en de socialisatie van het woningbestand. In: Woningraad, 1973, blz. 440–455.
- 50 Wiardi Beckman Stichting. Een socialistisch woonbeleid. Deventer, 1976, blz. 109 e.v.
- 51 Teuling, M. G. den. De corporatie en de wonende mens. In: Volkshuisvesting 1977, nr. 4, blz. 98–106.
- 52 Kombrink, J. H. (1975). «Onbillijke verschillen huren-kopen wegnemen». In: Bouw 50, blz. II-III.
- 53 Nijpels, E. (1977). «Wordt ons huis een dwangbuis». In: Volkshuisvesting 1977, nr. 2, blz. 55–62.

4. Het forensisme

4.1. Inleiding

Een voor onze post-industriële maatschappij specifiek verschijnsel is de veel voorkomende scheiding tussen de plaats waar men woont en die waar men werkt. Gevolg hiervan zijn aanzienlijke verkeersstromen. Deze problematiek heeft weliswaar niet direct te maken met de huisvestingssituatie, waarin de relatie bewoner-woning centraal staat, doch indirect wel. Immers de relatieve locatie van de woning ten opzichte van andere plaatsen waar men veel komt, zoals bij voorbeeld werk, winkels, scholen, etc., wordt wel degelijk door de bewoner ervaren als kenmerk van de woonsituatie. Anders dan de voorgaande hoofdstukken over eigen-woningbezit en woonvorm die meer op het gebied van de volkshuisvesting liggen, heeft het forensisme meer raakvlakken met de ruimtelijke ordening.

Forensen zijn diegenen die in een andere gemeente wonen dan zij werken. Aan deze scheiding van woon- en werkgemeente kunnen we een aantal sociologische, economische en ruimtelijke aspecten onderscheiden.

De betrokkenheid bij het sociale leven binnen de woongemeente zal bij forensen geringer zijn dan wanneer ze in hun woongemeente zouden werken. Het geconcentreerd wonen van forensen heeft in een aantal gevallen geleid tot het ontstaan van slaapsteden en -dorpen. Het wonen als monofunctie leidde tot een zekere verschraving van de leefbaarheid aldaar.

De tijd die met het reizen gemoeid is, heeft op individueel en collectief niveau zeker consequenties. Het tijd-ruimte budget zal voor een forens beperkter zijn: dit heeft, zoals we al stelden, gevolgen voor betrokkenheid bij woongemeente, het gezin etc. Op collectief niveau spelen economische aspecten een rol: kosten van het reizen, beslag op infrastructuur zoals verkeerscongestie etc. De financiële positie van de kerngemeenten, met de werkgelegenheid, gaat achteruit met het verhuizen van de meer welgestelde bewoners naar de omgeving. De sociale drainage heeft tot gevolg meer uitgaven, ingevolge sociale voorzieningen per hoofd van een relatief armere bevolking. De kosten van regionale voorzieningen drukken éézijdig op de stedelijke bevolking, terwijl de wegtrekkers daar ook van profiteren. Steeds duidelijker treden segregatieverschijnselen ten aanzien van sociaal-economische status en huishoudenssituatie aan het daglicht. Dit komt het leefmilieu van de grote steden zeker niet ten goede.

De grotere scheiding tussen wonen en werken heeft nogal wat problemen veroorzaakt. Over de ontwikkelingen die zich de afgelopen jaren hebben voorgedaan op het gebied van het woon-werkverkeer is landelijk gezien niet zo veel bekend. We willen in dit hoofdstuk hierop ingaan. De nadruk ligt hierbij op de vergelijking tussen twee categorieën, t.w. forensen en niet-forensen. Aan de orde zullen komen welke hoofden van huishoudens en alleenstaanden, gezien naar sociale beroepsgroep en huishoudenssituatie forensen, de reistijd en het vervoermiddel dat gebruikt wordt. Bovendien gaan we in op regionale verschillen.

Voor we ingaan op de ontwikkeling van het forensisme en de kenmerken van forensen, willen we enige aandacht besteden aan de meetproblematiek. Het criterium voor het al dan niet forens zijn is of in het woon-werkverkeer een gemeentegrens overschreden wordt. Dat dit criterium, nl. gemeentegrens-overschrijdend woon-werkverkeer, bepaalde bezwaren heeft, blijkt wel uit het feit dat er termen als pseudo-forens en crypto-forens in omloop geraakt zijn. Een pseudo-forens is een forens die dicht bij zijn werk woont,

4.2. De omvang van het forensisme en de kenmerken van de dag-forensen

4.2.1. Meet- en vergelijkingsproblemen

maar toch een gemeentegrens overschrijdt. Pseudo-forensen zullen we veel tegen kunnen komen in stedelijke randgemeenten. De pendant van deze groep vormen de crypto-forensen. Zij overschrijden geen gemeentegrens, maar werken in één kern van de gemeente en wonen in een andere, die er zover vandaan ligt dat men eigenlijk van forensen zou moeten spreken. Deze groep is te vinden in de uitgestrekte plattelandsgemeenten. Ook bij de grote steden zal het voorkomen dat men een aanzienlijke afstand moet afleggen om bij het werk te komen.

Bij vergelijkingen in de tijd (bij voorbeeld verschillende Volkstellingen) zowel als in de ruimte (bij voorbeeld andere gebieden) doen zich meetproblemen voor. Zo heeft het terugbrengen van het aantal gemeenten in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog zeker enige invloed gehad op de omvang van het forensisme. Ook grenscorrecties en annexaties spelen een rol. In welke mate is echter moeilijk na te gaan. Vermoedelijk zijn deze wijzigingen voor het totaal van geringe betekenis: de opgeheven gemeenten waren over het algemeen kleine agrarische gemeenten.

Een vergelijking van het forensisme in Nederland met andere landen is over het algemeen een hachelijke zaak. Verschillen in bestuurlijke indeling en de omvang van deze eenheden gaan vaak een overwegende rol spelen. Zelfs binnen Nederland vinden we voorbeelden waarbij de omvang van de gemeenten een verklarende rol gegeven kan worden: Limburg kent een vrij hoog percentage forensen en tevens veel (zeer) kleine gemeenten.

4.2.2. De ontwikkeling van het forensisme

Tijdens en ook na de Industriële Revolutie zien we een enorme samenballing van arbeidsplaatsen, die vóór die tijd ongekend was; tevens vindt er een sterke concentratie van het wonen plaats. De grote industriesteden komen op en groeien zeer snel. Kenmerkend is dat de plaats waar men werkt binnen loopafstand van de woning ligt. Pas veel later, wanneer de transporttechnologie is toegenomen en wel zodanig dat grotere groepen daar gebruik van kunnen maken, wordt de band tussen woon- en werkplaats losser. Vooral na de Tweede Wereldoorlog wordt het forensisme een massaal verschijnsel. We zullen ons dan ook alleen met die periode bezighouden.

De toename van het forensisme is sinds de Tweede Wereldoorlog zeer aanzienlijk geweest (tabel 31). De periode 1947-1960 wordt gekenmerkt door een vooral relatief sterke toename van hen die buiten de woongemeente werkzaam zijn. De absolute toename in de periode 1960-1971 is bijna even groot als de voorgaande, echter relatief minder. De indruk bestaat dat sinds 1971 het forensisme weer sterker is verbreid. Uit de Arbeidskrachtentelling van 1975¹ blijkt dat 1 343 000 personen met beroep als voornaamste bezigheid een vast kadres of meldingspunt buiten de woongemeente hebben.

Tabel 31. Buiten de woongemeente werkzame personen, absoluut en in procenten van de werkende bevolking

	1947		1960		1971		Index	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	1960 = (1947 = 100)	1971 = (1960 = 100)
Dagforensen	414 242	11,5	746 372	18,3	1 022 610	21,4	159	117
Overige (niet dagelijks naar een andere werkgemeente reizende) personen	130 056	3,6	362 126	8,9	595 260	12,4	247	139
Totaal	544 298	15,1	1 108 498	27,2	1 617 870	33,8	180	124

Bron: Draak, J. den, De Huisvestingssituatie in Nederland, Amsterdam, 1974, blz. 110 en CBS, 14e Algemene Volkstelling 1971, tabel 14.

De sterkste groei zien we voor beide perioden bij de groep overigen. Deze is samengesteld uit niet dagelijks forenserenden, een overigens kleine groep, en de zwerfforensen, dat zijn zij, die geen vast werkadres hebben. De personen waar het hier om gaat zijn veelal werkzaam in de bouwnijverheid, handel en vervoers- en communicatiebedrijven. Zij hebben ofwel een rayon waarin ze werkzaam zijn of een tijdelijk werkadres. Deze groep zullen we in het hiernavolgende laten voor wat ze is, omdat deze zwerfforensen nooit de mogelijkheid hebben om dicht bij hun werkadres te wonen. Zij zullen binnen het rayon een zo gunstig mogelijke woonlocatie kiezen.

Voor de dagforensen, zij die een vast werkadres hebben, geldt dat ze bewust of gedwongen gekozen hebben voor een woonplaats op enige afstand van het werkadres. Push- en pull-factoren in het woonmilieu spelen hierbij een belangrijke rol. Naast de ruimere woonplaatskeuze door de betere vervoersmogelijkheden (bij voorbeeld het buiten gaan wonen, wat vroeger – behalve voor een beperkte bevolkingsgroep – niet mogelijk was), moet erop gewezen worden dat de segmentatie van de woningmarkt en de beperkte toegankelijkheid van die woningmarkt voor bepaalde groepen van even groot belang is.

Ten aanzien van de vraag wie er forensen, zijn er een aantal benaderingen mogelijk. We beperken ons tot ons inziens twee van de belangrijkste.

De eerste wat meer historisch georiënteerde onderzoek in hoeverre we te maken hebben met autochtone forensen, d.w.z. wonend in de geboortegemeente en werkend in een andere gemeente, of met allochtone forensen, d.w.z. niet geboren, noch werkend in de woongemeente. Begrippen als beperkte arbeidsmarkt en woonplaatskeuze staan hierbij centraal.

De tweede benadering die we zeker niet geheel los kunnen koppelen van de eerste, deelt de forensen in naar sociale beroepsgroep en huishoudenssituatie. Bij de vraag in welke mate er naar sociale beroepsgroep en huishoudenssituatie wordt geforensed, duiken wederom de begrippen arbeidsmarkt en woonplaatskeuze op.

Het forensisme is geen recent verschijnsel. Al in de 17e en 18e eeuw werden de buitenhuizen langs de Vecht ten dele bewoond door zeer kapitaalkrachtigen die in Amsterdam hun werk hadden. In de tweede helft van de vorige eeuw werd de groep die het zich kon permitteren om buiten de werkgemeente te wonen al iets groter. 't Gooi werd door de aanleg van de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort een van de eerste gebieden waar woonforensisme van enige omvang voorkwam. Hoekveld² noemt als motieven die golden voor Amsterdammers die zich in Baarn vestigden: de aantrekkingskracht van de natuur, status en gezondheidsoverwegingen en de lage belasting aldaar. In eerste instantie was er nog weinig sprake van een dagelijks open neer reizen tussen woon- en werkgemeente, later nam het forensisme in de strikte zin van het woord vrij snel toe. Absoluut gezien was deze vorm van allochtoon forensisme echter van geringe omvang.

Voor al na de Tweede Wereldoorlog begon het autochtoon forensisme een belangrijke rol in ons land te spelen³. De spreiding van de industriële vestigingen over ons land en de afnemende agrarische werkgelegenheid droegen er toe bij dat waar vroeger een grote stroom van migranten naar de stad zich manifesteerde, nu door de verbeterde verplaatsingsmogelijkheden steeds meer mensen gingen forensen. Forensisme werd zo een substituuut voor migratie naar de stad.

De vergrote verplaatsingsmogelijkheden komen tot uitdrukking in een veel ruimer potentieel gebied dat binnen redelijke tijd bereikbaar is. Illustratie wat dit betreft is tabel 32. Klingbeil⁴ laat zien dat de af te leggen afstand per vervoermiddel zich verhoudt als 1 : 3 : 9; het potentiële bereik daarentegen als 1 : 9 : 81.

Bij het autochtoon forensisme ging het aanvankelijk vooral om ex-landarbeiders die in hun oorspronkelijke woon- en werkgemeente bleven wonen. Naast de verbeterde verplaatsingsmogelijkheden waren er nog andere factoren die een rol speelden. Zo was er in de meeste grote steden na de Tweede Wereldoorlog sprake van een aanzienlijke woningnood. Soms was van

4.2.3. Autochtoon en allochtoon forensisme

Tabel 32. De invloed van het vervoermiddel op het te bereiken gebied

Vervoermiddel	Af te leggen afstand in km binnen ½ uur	Bereik in km ² binnen ½ uur
Te voet	2	12,5
Fiets	6	113
Auto	15-18	700-1000

Bron: Klingbeil (1969, blz. 118).

invloed dat men een lapje grond voor eigen gebruik kon benutten⁵. Later zien we dat het sneller opheffen van de woningnood in kleinere gemeenten, de bouw van veel eengezinskoopwoningen en de achteruitgang van het woonmilieu in de grote steden, een toenemende suburbanisatie van het wonen ten gevolge hebben. Het allochtoon forensisme komt op: men verhuist uit de stad, waar men wel blijft werken.

De toename in de zestiger jaren van het allochtoon forensisme zien we geïllustreerd in tabel 33. Het aandeel van hoofden van huishoudens, die zich recent – d.w.z. tot 7 jaar geleden – in hun huidige woongemeente gevestigd hebben en die in een andere gemeente dagelijks werkzaam zijn, liep in de periode 1960-1971 op van 23% tot 31%. Opvallend is het zich stabiliseren van het aandeel van de autochtone forenserende hoofden van huishoudens in het totaal van hen die dagelijks forensen, terwijl de bijna autochtone allochtonen, d.w.z. zij die al langer dan 11 jaar in hun huidige woongemeente wonen hun aandeel zagen verminderen; niet te achterhalen is, of deze groep tevens minder is gaan forensen.

Tabel 33. De periode van vestiging in de huidige woongemeente van hoofden van huishoudens (def. 1947), die dagelijks forensen op één werkgemeente

	1960	1971
Autochtonen	35	35
Allochtonen		
– woont langer dan 11 jaar in huidige woongemeente	31	23
– woont tussen de 7 en 11 jaar in huidige woongemeente	11	11
– woont 6 jaar of korter in huidige woongemeente	23	31
Totaal	100%	100%
N =	393 809	569 785

Het gelijk blijven van het aandeel autochtone forensen in het totaal kan ons inziens aan twee factoren toegeschreven worden. Hoewel in 1971 volgens sommigen de woningnood landelijk was opgelost, bestond er regionaal, vooral in de grote steden, nog steeds een tekort aan woningen. Voor autochtonen was het in veel gevallen in 1971, evenals in 1960, moeilijk om een woning te verkrijgen in de gemeente waar men werkte. Anderzijds zal er bij de meeste autochtone forensen sprake zijn van een onaantrekkelijk woonmilieu in de werkgemeente en blijft men in de vertrouwde omgeving wonen.

De toenemende welvaart maakt het voor velen mogelijk een grotere mobiliteit ten toon te spreiden; met behulp van de auto is het potentieel bereik enorm toegenomen. Dit is ook voor de allochtonen een zeer belangrijke factor. Immers het wordt mogelijk om de gewenste woning en woonomgeving, die in de stad niet, maar buiten de stad in het suburbane gebied, wel te vinden is, te realiseren. De gewenste woning bestaat meestal uit een eengezinskoopthuis, de gewenste woonomgeving uit het rustig «buiten» wonen. Zimmermann⁶ stelt dat het eigen-woningbezit in Duitsland onder forensen groter is dan onder niet-forensen. Dit geldt ook voor Nederland. Van de forensen, die tevens hoofd van een huishouden zijn, bewoonde in 1971 42% een ei-

gen woning. Het gemiddelde voor Nederland lag toen op 36%. De latere vestigers onder de forensen, de allochtone forensen, die 11 jaar of korter in hun huidige woongemeente wonen, zijn voor bijna de helft, nl. 48% eigenwoningbezitters. Ook bij de autochtone forensen vinden we wat meer eigenwoningbezitters dan gemiddeld, nl. 38%. Dit eigenwoningbezit zal mede de oorzaak zijn van een geringere neiging om te verhuizen. Reding⁷ geeft als resultaat van een onderzoek bij West-Duitse forensen dat bijna 90% geen intentie heeft om te verhuizen. Bij een kwart van deze groep is het belangrijkste motief dat men een woning bezit; de helft blijft liever «buiten» wonen vanwege de woonomgeving.

4.2.4. De sociale beroepsgroep van de forensen

Wanneer men op gemeentelijk niveau het forensisme bekijkt, blijkt er een zekere samenhang te zijn tussen de mate van autochtoniteit van de forensen en de verhouding arbeiders-employés. In een groot aantal gemeenten, waar het autochtoon forensisme domineert, blijkt dit primair betrekking te hebben op de dagelijkse pendel van ter plaatse wonende arbeiders. Het CBS⁸ constateert dat het allochtoon forensisme, dat vooral in het westen van het land voorkomt, niet alleen beperkt is tot de beter gesitueerden, maar zich ook over andere sociale lagen van de bevolking verbreidt.

In tabel 34 is de ontwikkeling van het forensisme naar sociale beroepsgroep af te lezen voor de periode 1960-1971. Het forensisme is voor elke sociale beroepsgroep en voor elk geslacht afzonderlijk toegenomen, echter het meest bij de middengroep, de employés. Bij het aandeel dat de verschillende categorieën in het totaal van de forensenbevolking hebben, zien we zelfs een duidelijke omslag: was in 1960 een ruime meerderheid arbeider, in 1971 bestond iets meer dan de helft uit employés. Bij de vrouwelijke employés zien we het aandeel in 1971 zelfs oplopen tot meer dan 70%.

Tabel 34. Forensen naar geslacht in procenten van het totaal per sociale beroepsgroep en in procenten van het totaal aantal forensen in 1960 en 1971

Sociale beroepsgroep	1960			In % van de totale forensenbevolking			1971			In % van de totale forensenbevolking		
	Forensen in % van de beroepsbevolking per categorie			m			v			tot.		
	m	v	tot.	m	v	tot.	m	v	tot.	m	v	tot.
Bedrijfshoofden en vrije beroepen	2,4	1,2	2,3	2,4	0,4	2,0	3,5	2,3	3,4	2,2	0,4	1,8
Employés	20,5	21,4	20,8	29,1	55,4	34,8	28,7	24,0	27,1	45,4	70,4	51,1
Arbeiders	23,2	16,4	21,8	68,3	43,8	63,0	23,5	17,7	22,5	52,3	28,4	46,8
Medewerkende gezinsleden	1,3	0,7	1,0	0,2	0,4	0,2	2,7	2,1	2,2	0,1	0,8	0,3
Totale beroepsbevolking	18,0	17,5	17,9	100	100	100	22,4	19,5	21,7	100	100	100
N x 10 ⁵				5,8	1,6	7,5				7,8	2,3	10,2

De toeneming van het aandeel forensen onder de employés is uit twee factoren te verklaren. Ten eerste zal bij deze groep de suburbanisatie van het wonen in veel sterkere mate een rol spelen dan bij de categorie arbeiders. Te meer daar het suburbanisatieproces een selectief proces is, in die zin dat de hogere en middengroepen sterk oververtegenwoordigd zijn. Naast deze geografische mobiliteit speelt de sociale mobiliteit een belangrijke rol. Het aantal mannelijke en vrouwelijke arbeiders is in de periode 1960-1971 ongeveer gelijk gebleven, terwijl de totale beroepsbevolking en vooral het aantal employés sterk groeide.

Dat de sterke toename van het forensisme bij de employés voor een

belangrijk deel verklaard kan worden door de toegenomen suburbanisatie van het wonen, is ook af te leiden uit tabel 35. Ging het in de voorgaande tabel om alle forensen, in deze tabel bestaat de populatie uit hoofden van huishoudens (1960) en deze plus alleenstaanden (1971). Dezelfde veranderingstendenzen komen hier naar voren. Door de verfijning van deze indeling valt te constateren dat bij de employés, vooral de hogere in veel sterkere mate zijn gaan forensen. De samenhang tussen het «buiten» gaan wonen, suburbaniseren, en het forensisme ligt hier wel zeer voor de hand. Ook uit ander onderzoek komt deze relatie naar voren. Ottens⁹ stelt weliswaar dat bij onderzoek in het Groene Hart van de Randstad Holland weinig heel blijft van de populaire gedachte dat men «buiten» gaat wonen in het Middengebied en dan moet gaan forensen, immers de recente vestigers in het Middengebied zijn voor 80% forens, tegen in het jaar vóór de vestiging 57%, toch is dit een niet onaanzienlijke toename.

De ruimere woonplaatskeuze en de neiging om hiervan gebruik te maken spelen een belangrijke rol bij het toenemend aantal forensen in de hogere sociale beroepsgroepen. Het hoge percentage autobezitters en de ruimere financiële armsgang, die vaak leidt tot het kopen van een woning, maakt het voor deze groep mogelijk om buiten de stad te gaan wonen of wanneer dit al het geval is, verder van het stedelijke gebied vandaan huisvesting te zoeken (zoals bij voorbeeld in het Groene Hart).

Of er nu werkelijk sprake is van een vrije keuze wordt door sommigen betwijfeld. Van Engelsdorp Gastelaars¹⁰ vraagt zich af of het suburbaniseren en daarmee veelal forensen voor bepaalde groepen niet min of meer noodzakelijk is door bij voorbeeld de segmentatie in de woningmarkt en de toegangsregels die er gelden. Deze auteur is van mening dat de situatie in Amsterdam zo is, dat wie een bepaalde woning of woonomgeving wenst, deze veelal slechts buiten de stad kan vinden.

Tabel 35. Het percentage forensen per sociale beroepsgroep voor 1960 (hoofden van huishoudens) en 1971 (hoofden van huishoudens en alleenstaanden), tevens naar allochtoniteit

	1960	1971	
	Hoofden van huishoudens	Hoofden van huishoudens en alleenstaanden	waarvan allochtonen
Bedrijfshoofden en vrije beroepen	2,2	3,6	2,8
Hogere employés	21,9	35,1	31,4
Middelbare employés	18,7	27,2	20,4
Lagere employés	17,8	23,3	14,7
Hogere arbeiders	26,6	26,7	15,5
Lagere arbeiders	23,3	21,8	11,4
Landarbeiders	15,2	16,5	8,1
Alle sociale beroepsgroepen	16,9	21,3	14,0

4.2.5. De huishoudenssituatie van de forensen

De hoofden van volledige gezinnen kennen een aanmerkelijk hoger aandeel forensen dan de drie overige onderscheiden categorieën (tabel 36).

Gezinsmigratie-motieven, bij voorbeeld «buiten» wonen voor de kinderen, en segmentatie van de woningmarkt, zullen hier niet vreemd aan zijn. Dat er ook andere factoren een rol spelen blijkt wanneer we deze categorie, die verreweg de grootste is met 88% van het totaal, verder uitsplitsen. De jongere hoofden van volledige gezinnen forensen meer dan de oudere. Zij veranderen vaker van baan en van arbeidslocatie, terwijl ze niet altijd de bereidheid en/of gelegenheid hebben om de woonlocatie aan de nieuwe situatie aan te passen. Naarmate het gezin verder in zijn ontwikkelingsfase is, treedt een stabielere situatie op: zowel de mutaties in arbeidslocatie als woonlocatie nemen sterk af.

Tabel 36. Het percentage forenserende hoofden van huishoudens en alleenstaanden (1947) naar huishoudenssituatie in 1971

Gezinssamenstelling	% forensen
Volledige gezinnen	22,3
Jongere kinderloze gezinnen	
- echtgenote < 45 jaar (nog) kinderloos	
• korter dan 5 jaar gehuwd	27,4
• 5 jaar of langer gehuwd	24,7
- echtgenote < 45 jaar en geen kinderen meer thuis	21,7
Gezinnen met kinderen	
- oudste kind 0-5 jaar	24,8
- oudste kind 6-14 jaar	23,3
- oudste kind 15-20 jaar	21,5
- oudste kind 21 jaar of ouder	18,3
Oudere kinderloze gezinnen	
- echtgenote ≥ 45 jaar en kinderloos gebleven	19,0
- echtgenote ≥ 45 jaar en geen kinderen meer thuis	16,3
Onvolledige gezinnen	13,8
Niet-gezinshuishoudens	15,5
Alleenstaanden	14,8
Alle hoofden van huishoudens en alleenstaanden	21,3

Na deze korte verkenning omtrent de kenmerken van de forensen, zullen we ons verdiepen in de reisduur die hiermee gepaard gaat. Hierbij zullen we vooral letten op het feit of er verschillen zijn zowel naar sociale beroepsgroep als naar huishoudenssituatie.

4.3. De reistijd

Voor we ons bezig houden met de reistijd van de verschillende groepen willen we in het kort aandacht besteden aan de reistijd als zodanig. De beoordeling van de reistijd - wat is een acceptabele reistijd, wat een te lange? - is een normatieve zaak, die vanuit verschillende gezichtshoeken te benaderen is. We onderscheiden hier een individueel en een collectief niveau.

Op collectief niveau spelen voornamelijk economische aspecten een rol. De kosten van de verkeersinfrastructuur om acceptabele reistijden te realiseren, het aantal man-uren dat met de reistijd gemoeid is, de kosten van energie, afhankelijk van welk vervoermiddel gebruik gemaakt wordt, het zijn allen factoren die op macro-niveau bepalend kunnen zijn voor wat acceptabel is.

Op individueel niveau zijn er een aantal sociologische en psychologische aspecten te onderkennen. Een lange reistijd kan van invloed zijn op de participatie in de lokale samenleving en op het gezinsleven. Zo spreken van Engeldorp Gastelaars en Maas-Drooglever Fortuijn¹¹ over het bestaan van groene weduwen. Er bestaat een zekere invloed op de tijdsbesteding en het ruimtelijk bereik van vrouwen, waarvan de man lang van huis is; dit in het bijzonder in suburbane gemeenten. Doorslaggevend lijkt ons inziens te zijn of de vrouw de beschikking over een auto heeft. De duur van de afwezigheid van de man speelt een secundaire rol. Omtrent reistijd en de kritische grenzen daarvan vermelden genoemde auteurs niets.

Arbeidssatisfactie en woonsatisfactie zijn eveneens van belang bij de beoordeling van de reistijd. Reding¹² constateert een hoge arbeidssatisfactie bij forensen op basis van geringe mutatie van baan en een hoog percentage (zeer) tevreden met het werk. Daar een vergelijking met niet-forensen ontbreekt, is de waarde van deze gegevens gering. De woonsatisfactie wordt op een overtuigende wijze naar voren gebracht door v.d. Velden en v.d. Booren¹³ als factor van belang bij de beoordeling van reistijden. Zij deden onderzoek onder hen, die vanuit Amsterdam naar het noorden van de provincie Noord-Holland verhuisden, de z.g. overlopers. Bij een reistijd van meer dan een uur vond 24% van degenen, die een hoge woonsatisfactie hadden, de

4.3.1. De ontwikkeling van de reistijden in het woon-werkverkeer

reistijd lang; tegen 63% bij diegenen die een lage woonsatisfactie hadden.

Een eenduidig kritische grens van een te lange reisduur blijkt moeilijk afgeleid te kunnen worden. Als grens zou genomen kunnen worden, wanneer men vanwege de (te) lange reistijd gaat verhuizen. De dragelijkheid van een bepaalde reisduur blijkt sterk van de omstandigheden af te hangen: zo vindt men in (groot) stedelijke gebieden een langere reistijd acceptabeler dan in kleine steden en op het platteland. Ook speelt de woningmarktsituatie een uitermate belangrijke rol: heeft men wel de keuze om te verhuizen?

De in sommige van de navolgende tabellen aangehouden drie kwartier reistijd is arbitrair. Bij een onderzoek als dit, globaal en op landelijk niveau, is dit onvermijdelijk. Een dagelijkse reistijd voor woon-werkverkeer van meer dan anderhalf uur op een totale werktijd van gemiddeld acht uur, lijkt ons in zijn algemeenheid minder wenselijk.

Uit gegevens van de Volkstellingen van 1960 en 1971 en de Arbeidskrachtentelling van 1975 is af te leiden dat de forensen een sterke afname van de reistijd kenden (tabel 37). De vermindering was voor de periode 1960-1971 groter dan voor 1971-1975. De mediane reisduur, d.w.z. die reisduur waarbij 50% van de forensen langer en 50% korter onderweg is, nam af van 38 minuten in 1960 tot 28 minuten in 1971 en 26 minuten in 1975.

Voor de binnen de woongemeente werkzamen zijn over 1960 geen gegevens bekend. De afname van de reistijd bij deze groep was in de periode 1971-1975 sterker dan bij de forensen. De mediane reisduur verminderde, exact is deze niet aan te geven. De meerderheid der waarnemingen ligt in de laagste klasse. De verdeling in deze klasse is zeer waarschijnlijk niet gelijkmatig.

Tabel 37. De procentuele verdeling naar reisduur in het woon-werkverkeer voor 1960, 1971 en 1975

Reisduur	Binnen woongemeente werkzamen		Forensen		
	1971	1975	1960	1971	1975
<15 minuten	59	73	6	14	20
15-29 minuten	31	21	25	42	41
30-44 minuten	7	5	35	23	21
45-59 minuten	2	1	14	11	9
60-89 minuten		-	16	7	
90-120 minuten	1	-	3	2	9
≥120 minuten		-	1	1	
Mediaan in minuten			38	28	26

Bron: VT 1960, VT 1971. Arbeidskrachtentelling, 1975.

Opvallend is de geringe afname in de hoogste reisduurklassen bij de forensen tussen 1971 en 1975. In 1960 reisde 20% van de forensen langer dan een uur tussen woon- en werkadres. In 1971 bedroeg dit 10% en in 1975 9%; dit is des te meer opvallend omdat het aandeel van dag-forensen bij het totaal aan werkzame personen in deze periode sterk toenam (zie 4.2.2.). Absoluut gezien is het lange-afstandforensisme toegenomen, wanneer lange reisduur ten minste overeenkomt met lange afstand.

4.3.2. De reistijden van de sociale beroepsgroepen

Bij de zelfstandigen is de reisduur zowel voor hen die binnen de woongemeente werken als daarbuiten gering in vergelijking met de overige groepen (tabel 38)¹⁴. De mediane reisduur bij binnen de woongemeente werkzamen is in deze groep vooral zo laag omdat een aanzienlijk deel geen reistijd kent: zij werken op hun woonadres. Ook voor de forensen onder hen is de reistijd kort te noemen; een gering percentage is langer dan drie kwartier tussen wo-

Tabel 38. De reisduur naar het werk voor verschillende beroepsgroepen in 1971 (voor hoofden van huishoudens en alleenstaanden)

Sociale beroepsgroep	Binnen woon- gemeente werkzamen	Forensen	
	mediane reis- duur in min.	mediane reis- duur in min.	% langer dan % uur onderweg
Wetenschappelijke vrije beroepen en overige zelfstandigen buiten de landbouw met 10 man en meer personeel	2	22	9,2
Overige zelfstandigen < 10 man personeel buiten de landbouw	0	23	10,8
Zelfstandigen in de landbouw	0	14	3,4
Employés			
– hogere	11	27	18,7
– middelbare	12	28	20,7
– lagere	14	29	22,9
Arbeiders			
– inkomen per jaar \geq 12 000	13	28	22,0
– inkomen per jaar < 12 000	13	28	20,6
Landarbeiders of dergelijke	9	22	6,7
Alle hoofden van huishoudens en alleenstaanden	10	28	20,5

ning en werkplaats onderweg. Dit geldt ook voor forenserende landarbeiders.

De employés en arbeiders hebben beduidend meer tijd nodig om op het werk te komen. Opvallend zijn de geringe verschillen binnen deze categorieën. Bij de hogere en middelbare employés zou men een langere reistijd verwachten dan bij de overigen, omdat we hen vooral onder de suburbanisanten aantreffen. Echter het percentage dat langer dan drie kwartier onderweg is, is bij de hoogste employés vergeleken met de overige employés en de arbeiders juist het laagst. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat de afstand in kilometers tussen het woon- en werkadres weliswaar groter is, maar dat door gebruik te maken van andere vervoermiddelen de verschillen in tijdsduur wegvallen. We komen hier in 4.4.2 op terug.

4.3.3. De reisduur naar huishoudenssituatie

De reisduur van het woon-werkverkeer van hoofden van huishoudens en alleenstaanden ontbreekt als gegeven bij de Volkstellingen van voor 1971. Een vergelijking in de tijd en mogelijkheden om ontwikkelingen aan te geven zijn er niet. Wij moeten ons beperken tot een momentopname.

De onderlinge verschillen voor de hoofden van huishoudens en alleenstaanden naar huishoudenssituatie zijn niet groot te noemen (tabel 39). Het opvallendste is nog wel de in verhouding geringe mediaantijd van de hoofden van niet-gezinshuishoudens werkend in hun woongemeente. Uit de gegevens bleek dat een belangrijk gedeelte van deze categorie in de agrarische sector werkzaam is en derhalve het werk thuis heeft en geen formele reistijd kent. Bij de forensen laat deze categorie juist de langste mediane reistijd zien.

De verreweg grootste groep (88% van het totaal), de hoofden van volledige gezinshuishoudens is verder uitgesplitst. Frappant is dat de hoofden van huishoudens met opgroeiende kinderen, d.w.z. vaders van opgroeiende kinderen in tegenstelling tot wat nogal eens wordt verondersteld, niet langer van huis zijn dan de overige categorieën. De mediane reistijd ligt onder of op het gemiddelde en het percentage dat langer dan driekwartier reist tussen woon- en werkplaats wijkt ook nauwelijks af van het gemiddelde. Het laagste percentage dat langer dan driekwartier onderweg is zien we bij de vaders waarvan het oudste kind tussen de 6 en 15 jaar oud is. Bij oudere kinderloze gezinnen is de situatie relatief het ongunstigst.

Tabel 39. De reistijd naar huishoudenssituatie voor hoofden van huishoudens en alleenstaanden (def. 1947) in 1971

Huishoudenssituatie	Binnen woon- gemeente werkzamen	Forensen	
	mediane reis- duur in min.	mediane reis- duur in min.	% langer dan % uur onderweg
Volliedige gezinnen	10	28	22,3
Jongere kinderloze gezinnen			
– echtgenote < 45 jaar (nog kinderloos			
• < 5 jaar gehuwd	11	28	21,6
• \geq 5 jaar gehuwd	11	27	18,6
– echtgenote < 45 jaar en geen kinderen meer thuis	12	27	18,0
Gezinnen met kinderen			
– oudste kind 0–5 jaar	10	27	19,6
– oudste kind 6–14 jaar	10	27	18,9
– oudste kind 15–20 jaar	10	28	21,5
– oudste kind \geq 21 jaar	9	28	21,7
Oudere kinderloze gezinnen			
– echtgenote \geq 45 jaar en kinderloos gebleven	12	29	24,0
– echtgenote \geq 45 jaar en geen kinderen meer thuis	12	29	23,6
Onvolliedige gezinnen	10	28	13,8
Niet-gezinshuishoudens	8	30	15,5
Alleenstaanden	12	28	14,8
Alle hoofden van huishoudens en alleenstaanden	10	28	20,5

Een uitsplitsing van de overige categorieën leverde door de kleine aantallen en de geringe afwijkingen van de voor de gehele categorie geldende cijfers weinig significante gegevens op. Twee uitzonderingen hierop, beide wel statistisch significant, zijn het vermelden waard.

Vrouwelijk alleenstaanden, die niet gehuwd of gehuwd geweest zijn en jonger dan 30 jaar zijn, hebben een in verhouding korte mediane reistijd voor het woon-werkverkeer, nl. 13 minuten en slechts 4,0% van hen, tegen 7,9% van alle hoofden van huishoudens en alleenstaanden, doet er langer dan driekwartier over om op het werk te komen. Deze groep, die blijkens andere gegevens gekenmerkt wordt door een hoog percentage employés en een gering percentage forensen, is veelal werkzaam in de kantoor- en detailhandelsector. Deze sectoren kennen een sterke concentratie in de binnensteden. Een van de voornaamste verklarende factoren voor de korte reistijd moeten we vermoedelijk zoeken in het feit dat het de jonge alleenstaanden zijn die bij het wonen in de binnensteden sterk vertegenwoordigd zijn en in de bovengenoemde locatie van de voor hen belangrijke arbeidsplaatsen.

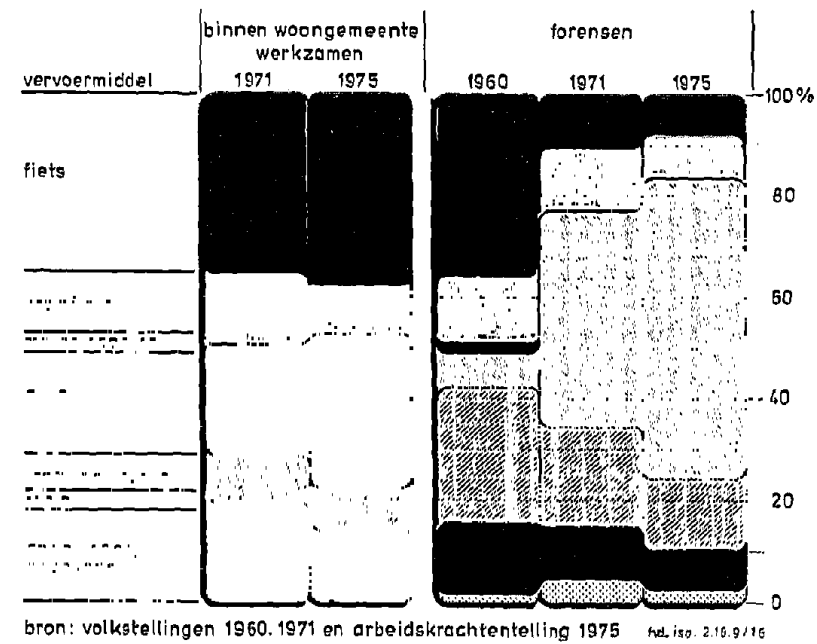
Het valt des te meer op dat vrouwelijke alleenstaanden, die gehuwd of gehuwd geweest zijn en ouder dan 29 jaar de langste mediane reisduur in het forensenverkeer kennen, nl. 35 minuten. Maar liefst 33,2% van hen is per dag meer dan anderhalf uur aan het reizen tussen huis en werk. Vermoedelijk speelt de ongunstige locatie van de arbeidsplaatsen voor deze groep (veel fabrieksarbeid, waarvan we de locatie verspreid langs de stadsranden vinden) en de ongunstige vervoerssituatie voor deze groep (relatief sterk afhankelijk van het openbaar vervoer), hun parten. In de volgende paragraaf komen we hierop terug.

4.4. Het vervoermiddel

4.4.1. De ontwikkelingen in het voor woon-werkverkeer gebruikte vervoermiddel

De forse afname van de mediane reisduur blijkt gepaard te zijn gegaan met een aanzienlijke verschuiving in de gebruikte vervoermiddelen. Deze veranderingen zijn bij de forensen het grootst geweest (figuur 15).

Figuur 15. Het in het woon-werkverkeer gebruikte vervoermiddel (in procenten) voor 1960, 1971 en 1975

bron: volkstellingen 1960, 1971 en arbeidskrachtentelling 1975. NL iso. 2.16.9/16

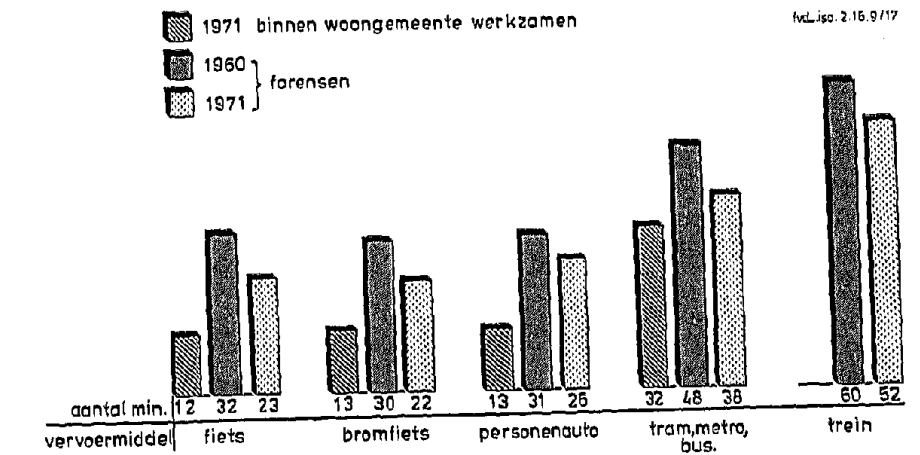
In 1960 was het aandeel van het openbaar vervoer in de forensenstroom nog ruim 40%, in 1975 is dit teruggelopen tot 22%. De trein is relatief minder gaan vervoeren, absoluut gezien is het aantal voor elk der drie jaren rond de 100 000 gebleven. De categorie tram/metro/bus is zowel absoluut als relatief achteruit gegaan. De auto is een gigantische opmars begonnen. In vijftien jaar tijd worden er ruim vijftien maal zoveel auto's door forensen gebruikt. Een ruime meerderheid gebruikt nu de auto. Wanneer we de kilometerprestatie van het Nederlandse personenautopark en het verplaatsingsmotief bekijken, zien we een snelle toename van het woon-werkverkeer. In 1960 werden 0,76 miljard personenautokilometers in het woon-werkverkeer afgelegd, in 1976 11,68 miljard. Het aandeel van het woon-werkverkeer in alle verreden personenautokilometers nam van 4% (1963) tot 22% (1976)¹⁶ toe.

De fiets laat een teruggang zien van 35,5% in 1960 tot maar liefst 7,6% in 1975. Wist de bromfiets zich in de periode 1960-1971 redelijk te handhaven, voor 1975 valt een aanzienlijke afname te constateren.

Bij de binnen de woongemeente werkzamen zijn de veranderingen geringer. De auto wint wel, maar minder snel. Het gebruik van het openbaar vervoer neemt nauwelijks af. De fiets is zelfs populairder geworden. De bromfiets kent evenals bij de forensen een forse afnemning.

Naast de daling van de gemiddelde reisduur van de forens, is ook de tijdsduur van het gebruik der voornaamste vervoermiddelen afgenomen. Als indicatie hiervoor berekenden we de mediane tijdsduur per vervoermiddel, (figuur 16).

Figuur 16. Het voornaamste vervoermiddel en de mediane reistijd in minuten

Bij de autobusreizigers zien we de grootste afnemning, 10 minuten, bij de forensen die met een personenauto reizen, de geringste, 5 minuten. Vergelijken we de binnen de woongemeente werkzamen met de forensen, dan zijn de verschillen in reistijd bij de privé-vervoermiddelen het grootst. Het openbaar vervoer komt er bij de binnen de woongemeente werkzamen slecht af. De vraag of er een stagnatie in de ontwikkeling is opgetreden bij het openbaar vervoer binnen de woongemeente is helaas niet te beantwoorden: er zijn geen gegevens voor 1960 bekend.

Van belang om de reisduur per voornaamste vervoermiddel te verklaren, is hoe het voor- en natransport geschiedt. Bij de privé-vervoermiddelen zal dit een geringe rol spelen. Bij gebruik zowel van openbaar vervoer als van privé-vervoermiddel zal het eerste qua tijd en afstand het grootste deel voor zijn rekening nemen en dus als voornaamste vervoerswijze gelden. Bij forensen die per trein reizen is er onderzoek geweest naar voor- en natransport. In tabel 40 kunnen we zien dat bijna 80% te voet of per fiets naar het station komt. De Ridder¹⁶ vermeldt dan ook dat 75% van de treinforesen binnen 2600 meter van een station woont. Ook de werkadressen zijn niet ver-

Tabel 40. Voor- en natransport van forensen, die per trein reizen voor de heenreis in 1972

Voortransport		Natransport	
Bus/tram	11%	Bus/tram	20%
Auto	10%	Auto/taxi	5%
(Brom)fiets	47%	(Brom)fiets	12%
Te voet	32%	Te voet	63%

Bron: De Ridder (1977, blz. 29).

verwijderd van de stations: 75% ligt binnen 1300 meter, 90% binnen de 3 km. Een wat groter deel, 20% maakt bij het natransport gebruik van bus of tram. Dit zal vooral in de grote steden het geval zijn. De conclusie die we uit dit materiaal kunnen trekken is, dat vooral het werkadres dicht bij het station ligt. We kunnen de zaak ook omdraaien: als het werkadres wat verder van het station ligt, gaat men niet met de trein. Slechts een gering gedeelte maakt van bus/tram als vervolgvervoer gebruik; mogelijk omdat juist hierin relatief veel extra tijd gaat zitten, zoals bij voorbeeld wachttijd.

4.4.2. Vervoermiddel naar sociale beroepsgroep

Waren er nauwelijks verschillen te constateren tussen de grootste sociale beroepsgroepen, employés en arbeiders, naar reistijd tussen woon- en werkplaats, deze zijn er zeker wel wat betreft het gebruikte vervoermiddel bij de forensen (tabel 41).

Tabel 41. Percentuele verdeling over de vervoermiddelen van de forensen naar sociale beroepsgroep in 1971

	Bedrijfs- hoofden en vrije beroepen	Employés			Arbeiders		land- bouw
		hoog	midden	laag	hoog	laag	
Fiets	3	4	8	10	11	12	21
Bromfiets	2	1	4	14	12	18	37
Motor/scooter	—	—	1	—	1	1	1
Auto	78	73	52	22	32	17	21
w.v. als mede- reiziger in auto	3	3	6	9	14	15	7
Trein	3	11	13	16	6	7	1
Tram/metro	—	—	1	1	—	1	—
Autobus	2	3	8	22	5	12	5
Openbaar vervoer	5	14	22	39	11	20	6
Overig + geen	12	8	14	15	33	32	14
Totaal	100	100	100	100	100	100	100

Deze tabel is qua populatie niet helemaal vergelijkbaar met tabel 38. Laatstgenoemde omvat de hoofden van huishoudens en alleenstaanden, de eerstgenoemde naast deze ook leden van huishoudens, ± 40% van het totaal. We zullen dan ook alleen de grote lijnen schetsen. Het verschil in het gebruik van de personenauto naar sociale beroepsgroep is het meest treffend. De forensen die we tot de zelfstandigen rekenen gaan voor 78% per auto naar het werk, bij de employés loopt dit van hogere, 73%, naar lagere af tot 22%. De arbeiders nemen een positie rond de lagere employés in: bij de hogere inkomenscategorie een hoger, bij de lagere een geringer personenauto-gebruik. Niet verwonderlijk is, dat bij het gebruik van het openbaar vervoer het tegengestelde te zien is, met dien verstande dat bij de arbeiders de categorie overige en geen vervoermiddel veel groter is dan bij de anderen. Groepsvervoer per bedrijfsbus etc. zal hierbij vermoedelijk een beslissende factor zijn.

Het gebruik van de fiets en bromfiets is geconcentreerd bij de lagere employés en de arbeiders. Bijna tegengesteld aan het percentage autogebruikers van zelfstandigen tot lagere arbeiders, verloopt het percentage dat als medereiziger in een personenauto forenseert: bij de lagere arbeiders is dit percentage haast even hoog als dat van bestuurders van personenauto's 15% tegen 17%. Bij de hogere sociale beroepsgroepen is het als medereiziger per personenauto naar het werk gaan een te verwaarlozen verschijnsel. De aard van het werk, mogelijk de grotere spreiding van het woonadres, en het hogere inkomen, zodat meer aan vervoer besteed kan worden, spelen hier een rol.

In paragraaf 4.3 uitten we al het vermoeden dat het feit dat nauwelijks verschil bestaat in reistijd voor de verschillende sociale beroepsgroepen veroorzaakt wordt door het gebruik van andere vervoermiddelen. Dit vermoeden zien we hier zonder meer bevestigd. Het heeft er alle schijn van dat de afstanden in kilometers die in het woon-werkverkeer afgelegd worden gemiddeld aanzienlijk uiteenlopen. De aard van het huidige openbaar vervoer en de huidige locaties van zowel het wonen als het werken ten opzichte van de openbaar-vervoerslijnen veroorzaken vrij lange tijden voor wachten en voor- en natransport. De af te leggen afstand in een bepaalde tijd per openbaar vervoer is gering, tenzij de omstandigheden zoals locatie van het wonen en het werken gunstig zijn. De personenautogebruiker is veel minder af-

4.4.3. Vervoermiddel naar leeftijd

hankelijk van locationele aspecten: hier spelen hoogstens problemen als congestie een rol.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de afstand die door de verschillende sociale beroepsgroepen gemiddeld afgelegd wordt aanmerkelijk verschilt, doch dat dit geen gevolgen heeft voor de gemiddelde reistijd door het gebruik van andere vervoermiddelen.

Een tabel vervoermiddel naar huishoudenssituatie is uit het gepubliceerde materiaal van de Volkstelling 1971 niet te construeren. Vandaar dat we hier onderscheid gemaakt hebben naar leeftijd en geslacht (figuur 17). Het gaat hier om alle forensen, dus ook leden van huishoudens die geen hoofd zijn. Zowel bij de mannelijke als bij de vrouwelijke forensen is er een parabolisch verband tussen leeftijd en de mate waarin de auto gebruikt wordt. Bij de leeftijdscategorie 35-44 jaar ligt de top van het aandeel personenauto-gebruikers en het dal van de openbaar-vervoergebruikers, zij het dat het auto-gebruik bij de mannelijke, het openbaar vervoer bij de vrouwelijke forensen op een hoger niveau ligt.

Deze uitkomsten komen overeen met wat De Donnea¹⁷ vond voor Rotterdam en Amsterdam. Hij toonde aan dat wanneer de auto en zijn alternatieven qua reistijd even aantrekkelijk zijn, de kans dat een Rotterdams hoofd van het huishouden de auto neemt 0,75 is. Deze kans is voor een niet-hoofd van het huishouden 0,51. De leden van het huishouden zijn in veel gevallen afhankelijk van de keuze van het hoofd van het huishouden. De kans dat deze laatstgenoemde de auto neemt is aanzienlijk hoger wanneer het huishouden over meer dan één auto beschikt.

De Heer¹⁸ noemt de bromfiets een «overgangsvervoermiddel». Deze wordt voornamelijk door jongeren gebruikt, die bij het behalen van een rijbewijs en de aanschaf van een auto overgaan tot het gebruik van deze in het woon-werkverkeer. Dezelfde tendens is af te leiden uit de figuur 17. De fiets is als vervoermiddel zowel bij vrouwen als bij mannen in het forensenverkeer nauwelijks leeftijdsgebonden; in beide gevallen constateren we geringe schommelingen rond de 10%.

De veel sterkere mate waarin vrouwelijke forensen gebruik (moeten) maken van het openbaar vervoer dan mannen, vormt een verklaring voor het in paragraaf 4.3 geconstateerde feit dat vrouwelijke alleenstaanden die gehuwd of gehuwd geweest zijn vaak enorm lange reistijden kennen.

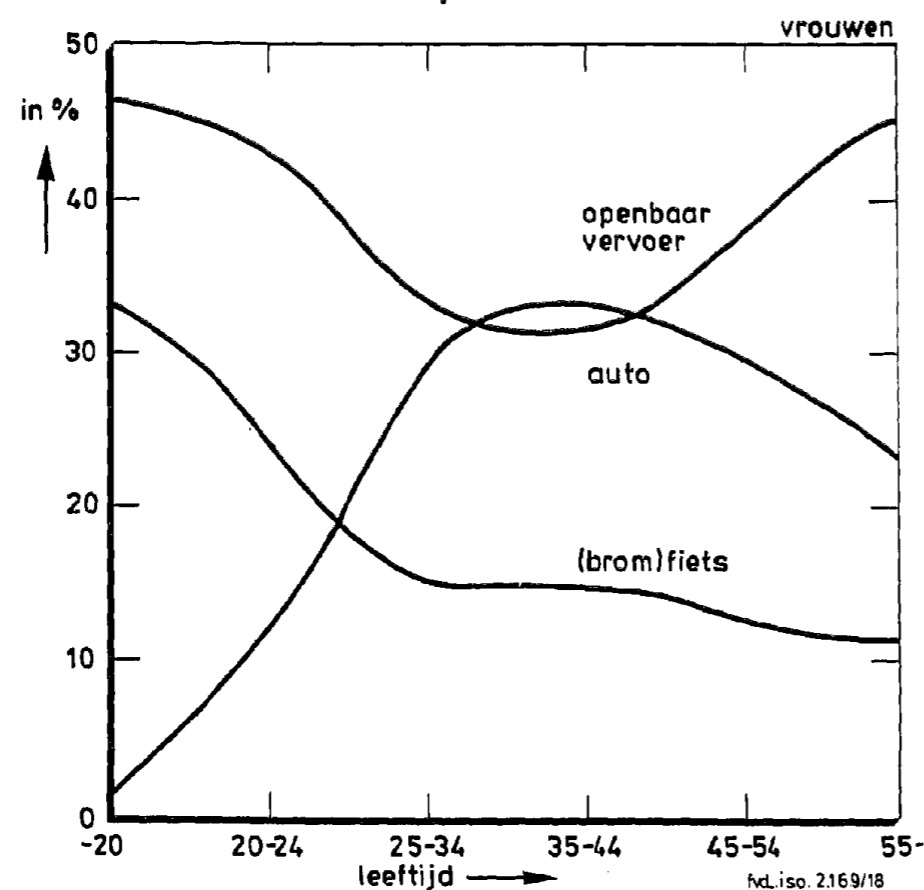
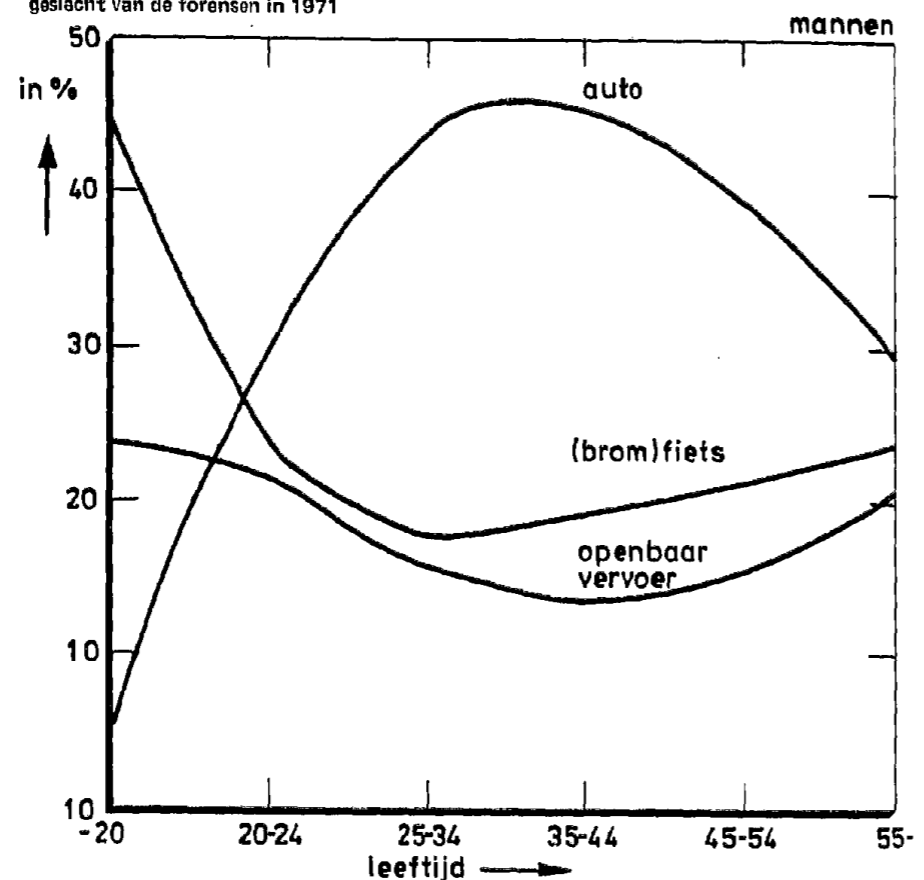
4.4.4. Vervoermiddelkeuze en veranderingen daarin

De keuze van het vervoermiddel voor het woon-werkverkeer is uiteraard afhankelijk van de mogelijkheden. Of er alternatieve mogelijkheden zijn, is op basis van het Volkstellingsmateriaal niet na te gaan. Onderzoek naar het woon-werkverkeer in de Nijmeegse binnenstad leverde wel gegevens hieromtrent op¹⁹. Op grond van vragen aan de respondenten en op basis van criteria van de onderzoekers werd nagegaan wie er over een «redelijk» alternatief beschikte. 42% van de automobilisten beschikt niet over een redelijk alternatief in de vorm van openbaar vervoer en/of gebruik van fiets en bromfiets. Voor de gebruikers van het openbaar vervoer gold dat 35% geen andere redelijke mogelijkheden kenden; voor fietsers en bromfietzers was dit minder dan 10%.

Uit dit onderzoek bleek ook dat het vervoermiddelpatroon niet erg stabiel was. In de afgelopen twee jaar was 18% van vervoermiddel veranderd; werden diegenen die niet over redelijke alternatieven beschikten ervan afgetrokken, dan resulteerde een percentage van 25. De auto was de grote winnaar; alle overige gingen achteruit. Veel jongeren stapten van de bromfiets over op de auto. Zij worden als bromfietzers opgevolgd door een nieuwe groep jongeren die nog niet aan een auto toe zijn. Uit de opsomming van argumenten om een ander vervoermiddel te nemen kan geconcludeerd worden dat autobezit leidt tot auto-gebruik: van de respondenten die overstapt waren op de auto, noemde 60% als eerste reden de aanschaf van een auto dan wel het behalen van het rijbewijs.

Het inkomen speelt een rol bij de keuze tussen openbaar vervoer en de

Figuur 17. Procentuele verdeling over de belangrijkste vervoermiddelen naar leeftijd en geslacht van de forensen in 1971

4.5. Regionale verschillen in reistijd

4.5.1. De reistijd in het woon-werkverkeer naar urbanisatiegraad

auto. De Donnea²⁰ stelt dat hoe hoger het inkomen, hoe groter de neiging is om met het openbaar vervoer te gaan als de reistijd daarvan ten opzichte van de auto verkort wordt of het verschil gering is.

Bij het afwegen van de voor- en nadelen van de verschillende vervoermiddelen speelden collectieve belangen (leefbaarheid, veiligheid, ruimtegebruik e.d.) geen rol²¹. Er bestond ook een geringe neiging om van de auto op een ander vervoermiddel over te stappen ondanks het vooruitzicht van concrete maatregelen ter stimulering van de fiets en het openbaar vervoer.

Er zijn belangrijke verschillen in reistijd in het woon-werkverkeer voor gemeenten van verschillende urbanisatiegraad (tabel 42). Vooral bij de binnen de woongemeente werkzaam loopt de mediane reistijd uiteen: plattelandsgemeenten 0 minuten tot grote steden 18 minuten. De grotere oppervlakte en de stringenter doorgevoerde scheiding tussen woon- en werkgebieden zullen de oorzaak zijn voor deze verschillen.

Tabel 42. Reistijd in 1971 in het woon-werkverkeer naar urbanisatiegraad

	Binnen woon-gemeente werkzaam		(Dag)forensen	
	mediane reistijd	% dat forensert	mediane reistijd	% langer dan % uur onderweg (heenreis)
Plattelandsgemeenten	0	21,3	26	17,7
Verstedelijkte plattelandsgemeenten	5	27,3	26	17,6
Forensengemeenten	6	44,6	26	15,1
Plattelandstadjes en kleine steden	8	19,1	30	23,9
Middelgrote steden	10	17,5	29	23,1
Grote steden	18	10,3	35	33,6

In de forensengemeenten vinden we uiteraard het hoogste percentage forensen. Deze, evenals die uit de (verstedelijkte) plattelandsgemeenten kennen in vergelijking met de forensen uit de steden een korte mediane reistijd. Ook het percentage dat langer dan driekwart-uur onderweg is, is vrij laag. In de grootste steden zien we bij de forensen de langste mediane reistijd en een derde van hen is langer dan driekwartier onderweg. Een oorzaak hiervan zou het feit kunnen zijn dat nogal wat bedrijven uit de grote steden gemigreerd zijn naar suburbane gebieden, hetgeen resulteert in langere afstanden voor de werknemers en bij gebruik van openbaar vervoer vrijwel altijd in langere reistijden²².

De Smidt stelt dat zowel bedrijven als bewoners uit de stad trekken, maar dat van enige synchronisatie geen sprake is. Zo ontstaat het kruisforensisme van sociale beroepsgroepen. De hogere komen vanuit de suburbs in de stad werken, de lagere gaan in de suburbs, zo'n 15 à 20 km van het stadscentrum, in de industriële bedrijven werken. Het arbeidspotentieel van deze bedrijven komt uit de 19e eeuwse wijken en de na-oorlogse nieuwbouw van de grote stad. Hoewel dit kruisforensisme de bestaande infrastructuur beter lijkt te kunnen benutten, plaatst De Smidt toch als kanttekening hierbij, dat het patroon van bewegingen in vele gevallen kriskras is. Een groot nadeel hiervan is dat openbaar vervoer moeilijk te realiseren is. Moet men toch van het openbaar vervoer gebruikmaken, wat bij de lagere beroepsgroep het meest zal voorkomen, dan resulteren lange reistijden.

De gegevens van de Volkstelling 1971 ondersteunen de theorie van De Smidt niet. De hogere en middelbare employés en de hoger betaalde arbeiders zijn in deze volgorde oververtegenwoordigd in de stroom forensen uit de grote steden. De lagere en middelbare employés komen echter meer dan evenredig voor in de categorie die langer dan driekwartier verrekt.

4.5.2. Het forensisme in de verschillende provincies

Ten aanzien van de ontwikkeling van het dag-forensisme per provincie zien we het volgende beeld (zie tabel 43). De provincies Friesland en Drenthe en Zuid-Holland kennen een snellere toename dan de landelijke. Zuid-Holland komt hierdoor in 1971 op het landelijk niveau. Friesland en Drenthe lopen in op het landelijk niveau, maar bleven in 1971 nog wel achter. Deze inloopmanoeuvre is te danken aan de sterkere toename van mannelijke dagforensen.

Tabel 43. De ontwikkeling van het dagforensisme per provincie voor de periode 1960-1971 in procenten

Provincie	1960	1971	Index dagforensen (1960 = 100)	Index mannelijke dagforensen (1960 = 100)	Index vrouwelijke dagforensen (1960 = 100)
Groningen	15,4	19,0	123	133	98
Friesland	10,8	16,6	154	168	117
Drenthe	12,5	18,4	147	157	115
Overijssel	15,9	19,0	119	126	101
Gelderland	18,0	23,3	129	134	115
Utrecht	18,9	24,8	131	138	114
Noord-Holland	17,6	23,4	133	138	119
Zuid-Holland	16,8	24,6	146	153	131
Zeeland	17,5	19,3	110	115	93
Noord-Brabant	21,4	26,2	122	126	113
Limburg	30,5	32,8	108	108	109
Nederland	18,3	23,9	131	136	116

De provincies Gelderland, Utrecht en Noord-Holland komen qua groei en niveau (tevens qua sexe) overeen met de landelijke groei en het landelijk niveau.

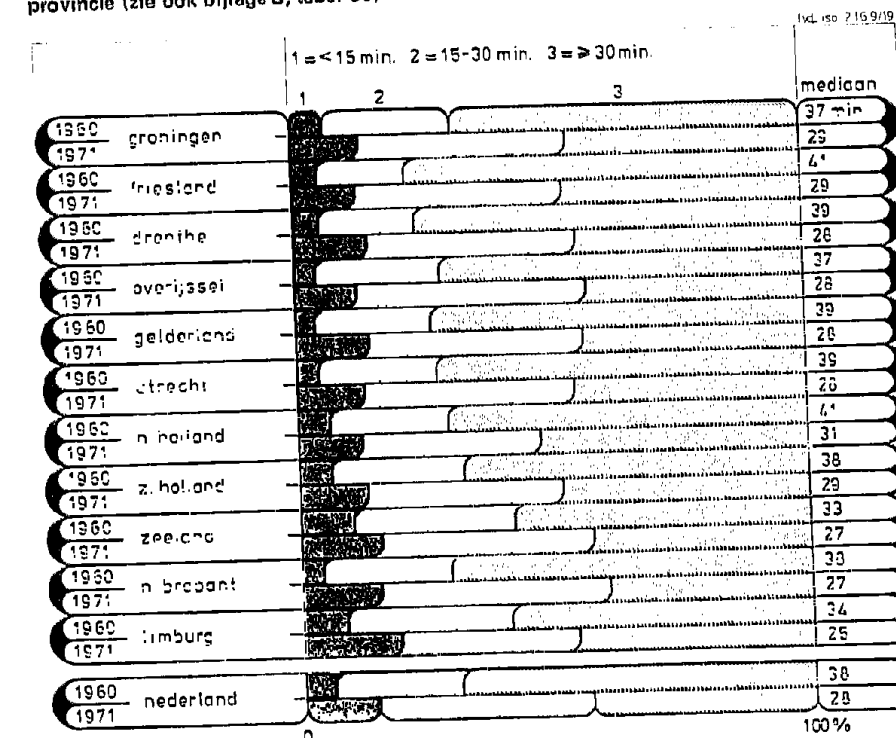
Drie provincies raken ten aanzien van het dag-forensisme verder achterop: Groningen, Overijssel en Zeeland. In Groningen is dit te danken aan de relatieve afname bij de vrouwelijke forensen. De twee overige provincies kennen voor beide sexen een relatieve afname. Noord-Brabant en vooral Limburg kenden een mindere groei dan landelijk; zij bleven echter nog wel duidelijk boven landelijk niveau. Het achterblijven van de groei komt in beide provincies vooral op rekening van de mannelijke dagforensen.

Verrassend is het dat niet de Randstad-provincies, maar Noord-Brabant en Limburg de hoogste percentages dagforensen te zien geven. In het geval van Limburg zal een belangrijke rol spelen dat er erg veel kleine gemeenten zijn en dus nogal wat z.g. pseudo-forensen. Daarnaast zal het grensoverschrijdend forensisme, voornamelijk naar West-Duitsland van invloed zijn op het hoge percentage dagforensen. Noord-Brabant kende in de zestiger jaren vermoedelijk een verschuiving van autochtone naar allochtone forensen door de toenemende suburbanisatie. Juist in de Randstad-provincies zouden we, omdat hier de suburbanisatie van het wonen het sterkst speelt, hoge percentages forensen verwachten. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een gemiddelde dat door twee ultiemen beïnvloed wordt; immers zoals uit tabel 42 blijkt: de grote steden kennen een laag percentage dagforensen, de kleinere gemeenten een hoog. Dat vooral Zuid-Holland in de zestiger jaren een groeiend aantal forensen kent, is een gevolg van de in de zestiger jaren toenemende suburbanisatie van het wonen, bij voorbeeld in het Groene Hart; in Noord-Holland daarentegen is vermoedelijk het forensisme in de zeventiger jaren pas toegenomen boven het landelijke gemiddelde als gevolg van het toen op gang gekomen overloopbeleid. Voordien was de suburbanisatie meer op het zuiden gericht, hetgeen resulteerde in hogere percentages forensen in andere provincies.

4.5.3. De reistijd in de provincies

Naar provincie verdeeld krijgen we het volgende beeld van de reistijd van dagforensen (figuur 18 en bijlage 3, tabel 50). In 1960 vertoonden de forensen in de provincies Friesland en Drenthe de langste reistuur. Dat is niet zo verwonderlijk: deze provincies kennen qua oppervlakte grote gemeenten. In Friesland en Noord-Holland kwam de hoogste mediaanwaarde voor, Zeeland en Limburg laten de laagste mediaanwaarden zien. In 1971 blijken de forensen in Noord-Holland er wederom het ongunstigst af te komen als het

Figuur 18. De reistijd van dagforensen van huis tot werk voor 1960 en 1971 naar provincie (zie ook bijlage 3, tabel 50)

om de mediane tijdsduur gaat, maar hier treffen we ook nu het hoogste percentage forensen aan die langer dan op een halfuur afstand van hun werk wonen. De drie zuidelijke provincies komen het best uit de bus.

De afname van de mediane tijdsduur voor Nederland was in de periode 1960-1971 van 38 minuten naar 28 minuten. In de provincie Friesland was de ontwikkeling nog gunstiger. Zeeland daarentegen laat een veel langzamere daling van de reistuur zien, maar deze provincie kent al een vrij korte reistuur voor haar forensen.

De relatief slechte situatie in Noord-Holland ten aanzien van de reistuur is voor een deel toe te schrijven aan het «overloop»-beleid zoals dat voor het zuiden van deze provincie gevoerd is. Dit houdt in dat nieuwe woongelegenheden in het noorden van de provincie in geconcentreerde vorm (gebundelde deconcentratie) gerealiseerd wordt. Daarnaast zou een belangrijke hoeveelheid werkgelegenheid ook in noordelijke richting moeten gaan. Wat het wonen betreft is dit beleid redelijk geslaagd, maar slechts een zeer gering gedeelte van de bedrijfsverplaatsingen heeft zich in die richting bewogen; veeleer is er sprake van een suburbanisatie van de werkgelegenheid naar het zuiden. Dit impliceert een toenemende geografische discrepantie van de bedrijfs- en woonlocaties en een onder meer daaruit voortvloeiende vergroting van de forensenstromen²³.

Frappant is overigens dat het gemiddeld inkomen van degenen die naar het noorden verhuisden duidelijk lager ligt dan van hen die, in dezelfde rich-

ting als de bedrijvigheid, naar het zuiden verhuisden²⁴. Bovendien constateert deze auteur dat het gemiddeld inkomen afneemt naarmate men verder naar het noorden overloopt en dus gemiddeld grotere woon-werkafstanden moet gaan afleggen.

Deze geografische discrepantie van bedrijfs- en woonlocaties doet enigszins denken aan de door verschillende schrijvers²⁵ in de Verenigde Staten geconstateerde ontwikkeling dat de werkgelegenheid suburbaniseert, maar dat een groot gedeelte van de vaak tot een etnische minderheid behorende werknemers gedwongen is om in de oude binnensteden te blijven wonen door de woningmarktstructuur en de nog veel voorkomende discriminatie, terwijl de woon-werkafstand vaak te groot is om via openbaar vervoer, zo dat er al is, te overbruggen. De min of meer gedwongen overloop (zie Engelsdorp-Gastelaars) naar kleinere plaatsen, door de wat lageren uit de middengroep en de lange reisafstand tot het werk leiden tot een weliswaar niet geheel vergelijkbare maar toch omvangrijke scheiding tussen wonen en werken in het Noordhollandse.

Vergelijken we de reistijd van de forensen in Noord-Holland die we als «overlopers» kunnen kenmerken met een vergelijkbare groep in Zuid-Holland, de suburbanisanten in het Groene Hart, dan vinden v.d. Velden en v.d. Booren²⁶ dat 67% langer dan een half uur reist en 32% zelfs meer dan één uur terwijl Ottens²⁷ een veel geringer percentage nl. 31% vindt bij de forensen uit het Groene Hart. Dit gebied is dan ook veel gunstiger ten opzichte van de arbeidsplaatsen in de Randstad gesitueerd dan het noordelijk gedeelte van Noord-Holland.

4.6. Overheidsbeleid en reacties daarop

Uit de Nota meerjarenplan voor het personenvervoer 1976-1980 - naar een beheerst verkeer - (1975) komt een streven naar beperking van de mobiliteit en in het bijzonder van het autogebruik naar voren. Hoewel wel een samenhang tussen ruimtelijke ordening en verkeer en vervoer wordt geconstateerd, wordt daaraan praktisch geen aandacht en vorm gegeven bij de uitwerking van het gekozen beleid. Opvallend is dat er nauwelijks aandacht is voor het specifieke karakter van het woon-werkverkeer, dat toch bij benadering een kwart van het totaal van de verkeersstromen voor zijn rekening neemt. De Verstedelijkingsnota²⁸ biedt wat dit aangaat wat meer perspectief.

In de Verstedelijkingsnota wordt de ontwikkeling van de woon- en werkgelegenheid in de stedelijke gebieden en in verband daarmee de toenemende afstanden in het woon-werkverkeer als een der knelpunten voor een goede ruimtelijke ontwikkeling gesignaleerd. Een drietal alternatieven die mede betrekking hebben op het woon-werkverkeer worden bij wijze van voorbeeld voor de Randstad uitgewerkt.

Het eerste alternatief wordt gekenmerkt door een gesloten woon-werkbalans binnen betrekkelijk kleine stadsgewesten. De nieuwe woongebieden worden op 4 à 6 km van de bestaande stadscentra geprojecteerd, zodat de fiets als vervoermiddel voor het woon-werkverkeer een reële mogelijkheid wordt. Bij het tweede alternatief wordt als grondslag de railinfrastructuur aangevoerd; een gesloten woon-werkbalans op gewestelijk niveau afgestemd op het openbaar vervoer. De woongebieden worden langs de railinfrastructuur geprojecteerd binnen een reisafstand van 25 à 35 minuten van de stedelijke centra. De auto staat in het derde alternatief centraal. Nieuwe woongebieden komen op maximaal 35 km van de stadscentra te liggen.

De regeringskeuze is gevallen op een combinatie van de eerste twee alternatieven, waarbij centraal staat de afstand tussen wonen en werken zo klein mogelijk te houden, onder andere door nieuwe woongebieden op zo kort mogelijke afstand van de stedelijke centra te ontwikkelen. Opgemerkt wordt, dat een gesloten woon-werkbalans slechts tot op zekere hoogte mogelijk is; eenzijdige forensenströmen moeten worden tegengegaan; tweezijdig gebruik van de infrastructuur is efficiënter. Lange afstand forensisme zoals vanuit Gelderland en Noord-Brabant naar de Randstad moet zoveel mogelijk worden voorkomen.

Er wordt gesteld dat onderlinge afstemming van woongegelegenheid en werkgelegenheid (zowel kwantitatief als kwalitatief) binnen de stadsgewesten de groei van de mobiliteit moet doen verminderen.

In het Structuurschema Verkeer en Vervoer²⁹ wordt de problematiek van het personenverkeer en -vervoer globaal in twee hoofdgroepen uiteengezet: de problemen die samenhangen met de omvang en de groei van het autogebruik en de omvang van de toenemende exploitatiekosten van het openbaar vervoer. Er zijn drie grensalternatieven onderzocht. Bij het auto-grensalternatief wordt zoveel mogelijk tegemoet gekomen aan de potentiële vraag naar vervoer per auto. Het beslag op de overheidsmiddelen door het openbaar vervoer wordt zoveel mogelijk beperkt.

Bij het openbaar vervoer-grensalternatief ligt de nadruk op het leefmilieu en op het terugdringen van het autogebruik. Om aan de verplaatsingsbehoefte te kunnen voldoen wordt een goed openbaar vervoer aangeboden en worden zoveel mogelijk voorzieningen voor het langzaam verkeer getroffen. De exploitatiekosten van het openbaar vervoer worden in beginsel in dit alternatief aanvaard.

In het mobiliteit-beperkend-grensalternatief zullen de nadelen van het autogebruik voor het milieu worden bestreden. Tegelijkertijd wordt evenwel gestreefd naar beperking van de tekorten van het openbaar vervoer. Getracht wordt dit te bereiken door de verplaatsingsbehoefte te beperken, zowel per auto, als per openbaar vervoer. Daarbij gaat het niet om het aantal verplaatsingen, maar om de lengte van de verplaatsingen.

Opgemerkt wordt dat de beleidskeuzen vooral zullen spelen in de grote stadsgewesten. De beleids marge is voor middelgrote en kleine steden en het landelijk gebied veel geringer. Dit is een gevolg van de belangrijke positie die de auto in die gebieden kan en zal blijven innemen. Plaatselijk kunnen uiteraard nog grote verschillen optreden. Onthullend is de opmerking dat de Oriënteringsnota en de Verstedelijkingsnota naar het derde mobiliteit-beperkend-grensalternatief tenderen, het Meerjarenplan Personenvervoer naar het tweede, het openbaar vervoer-alternatief. Het Structuurschema Verkeer en Vervoer geeft geen duidelijke keuze in een bepaalde richting!

Het Sociaal-Cultureel Planbureau heeft zich bezig gehouden met de beperking van het autogebruik³⁰. Onder het motto «mogelijkheden en aanvaardbaarheid» kwam men tot een vijftal maatregelen-combinaties. Eén daarvan heeft expliciet betrekking op het woon-werkverkeer: het terugdringen van het forensen-autoverkeer. Dit zou moeten geschieden met beter openbaar vervoer, afsluiting van sluiptwegen, bevorderen van carpools en het hantieren van congestie als instrument.

De beperking van de mobiliteit als een kerndoelstelling vinden we in de Oriënteringsnota, de Verstedelijkingsnota en als een grensalternatief in het Structuurschema Verkeer en Vervoer terug. Dit heeft veel reacties opgeroepen. Buiten³¹ geeft een overzicht hiervan. Hij onderscheidt een vijftal argumenten. Ten eerste wordt de aandacht gevestigd op de onduidelijkheid omtrent beperking in de mobiliteit of beperking in de groei van de mobiliteit, omtrent minder of kortere verplaatsingen en indien gecombineerd in welke verhouding. Het tweede type reacties omschrijft hij als ongelooft omtrent de mobiliteitsreductie. Anderen wijzen op de discrepantie tussen de voorgestane doelstellingen en de concrete maatregelen. Een vierde type reacties betreft mogelijke negatieve gevolgen van beperkingen in de groei van de mobiliteit: vermindering van pendel kan gevaarlijk zijn voor de werkgelegenheid. Als laatste reacties komen naar voren ongelooft over de mate waarin de aanbevolen ruimtelijke voorstellen en koersen werkelijk de mobiliteit zo sterk zullen reduceren als in de overheidsnota's (zonder empirische onderbouwing) wordt aangegeven.

Buit zelf geeft enkele conclusies ten aanzien van mobiliteitsbeperking als doelstelling van het overheidsbeleid³². Hij doet dit na in grote lijnen de toekomstige ontwikkelingen in onze samenleving geschetst te hebben en na de behandeling van enkele case-studies. Hij stelt dat vrijwel alle trekken van de

toekomstige samenleving wijzen in de richting van behoefte aan meer intra- (en extra-)stadsgewestelijke mobiliteit.

De huidige processen van decentralisatie van wonen en werken op intra-stadsgewestelijk niveau zullen in de komende jaren, gezien tal van onderdelen van intra-stedelijk ruimtelijk beleid (met name in het kader van de stadsvernieuwing) eerder versterkt dan verzwakt optreden en deze processen werken via migratie van bedrijven en bewoners sterk mobiliteitsbevorderend.

De overheid heeft weinig vat op de locatiekeuze van de werkgelegenheid op intra-stadsgewestelijk niveau, met name op de werkgelegenheid in de quartaire sector. De overheid bevordert via de centrifugale verplaatsing van haar eigen instellingen vanuit interne doelstellingen (efficiency, bereikbaarheid) zelf in sterke mate de mobiliteit binnen stadsgewesten. Voor particuliere bedrijven en voor de samenleving als geheel bevordert zij vanuit tal van urgente doelstellingen van ruimtelijke ordening (behoud stedschoon, verbeteren oude woonmilieus, bestrijding van ruimtelijke ongelijkheid en achterstand etc.) evenzeer de processen van centrifugale bedrijven- en bewonersverplaatsing en daarmee de verdere groei van de mobiliteit. en daarmee de verdere groei van de mobiliteit.

4.7. Conclusies en aanbevelingen

In de zestiger jaren zien we een toename van het aantal forensen en een verschuiving optreden in de kenmerken van de forensen; een groei van het aandeel dat employés in de totale forensenstroom hebben, terwijl de groep arbeiders door de tijd eenzelfde percentage forensen kent. Ook de bedrijfs- hoofden en vrije beroepen laten meer forensen zien. Als oorzaken noemden we de sociale mobiliteit en de geografische mobiliteit, die zich uit in de suburbanisatie van het wonen. Ondanks de geografische mobiliteit is er een sterke terugval in de mediane reistijd die met het woon-werkverkeer gemeoid is. Deze schijnbare tegenstrijdigheid wordt in het forensenverkeer veroorzaakt door een gigantische ommezwaai wat betreft het gebruikte vervoermiddel: ondanks de vermoedelijk grotere af te leggen afstand is er een kortere reisduur door het gebruik van de personenauto: autobezit leidt tot autogebruik in het woon-werkverkeer. In het woon-werkverkeer van de binnen de woongemeente werkzamen is de groei van het autogebruik geringer, de daling van de reistijd is iets groter dan bij de forensen in de periode 1971-1975. De verschillende privé-vervoermiddelen zijn concurrerend bij het afleggen van een traject binnen een gemeente. De (brom)fietser heeft vaak niet meer tijd nodig dan een automobilist. Zeker niet wanneer de laatste met parkeerproblemen te kampen heeft. Het openbaar vervoer evenwel blijft qua reistijd veelal achter.

Tussen de grootste sociale beroepsgroepen employés en arbeiders bestaat in het forensenverkeer weinig verschil in reistijd, wel in het gebruikte vervoermiddel. Driekwart van de hogere employés gaat met de auto naar het werk, van de lagere inkomenscategorie bij de arbeiders (nog) een vijfde. Car-pooling komt in redelijke mate voor bij de lagere sociale beroepsgroepen; bij de hogere is dit een nagenoeg onbetekenend verschijnsel. Tevens constateerden we een verband tussen leeftijd en geslacht en het gebruikmaken van het openbaar vervoer: jonge en oude forensen reizen meer met openbaar vervoer; vrouwen meer dan mannen. Aanzienlijke verschillen bestaan er tussen de reistijd in het woon-werkverkeer per urbanisatiegraad. De forensen uit de grote steden komen er relatief ongunstig af. Op provinciaal niveau zijn de verschillen niet zo groot; de indruk bestaat dat er op regionaal niveau veel grotere verschillen bestaan: dit bleek althans bij een vergelijking tussen het overloopgebied in de provincie Noord-Holland en het Groene Hart van de Randstad.

Het streven van de rijksoverheid is erop gericht om de mobiliteit en volgens sommige nota's het autogebruik te beperken. De beheersing van de woon-werkafstanden, waarover de Verstedelijkingsnota³³ spreekt, dient plaats te vinden door het ruimtelijk beleid. Hiertoe wordt veel aandacht besteed aan de (gewenste) situering van het wonen, de situering van het wer-

ken blijft nagenoeg buiten schot. Afgezien van het feit of het wonen in de gewenste richting gestuurd kan worden – we denken er hierbij aan hoe het de gebundelde deconcentratie uit de Tweede Nota is vergaan – moet toch een groot vraagteken gezet worden bij de ruimtelijke ontwikkeling van de werkgelegenheid. De suburbanisatie daarvan is reeds begonnen met alle kwalijke gevolgen van dien zoals het feit dat veel vestigingen slechts per auto binnen redelijke tijd te bereiken zijn.

Uit het aangehaalde Nijmeegse binnenstadsonderzoek bleek dat slechts weinigen geneigd zijn de auto te laten staan om per fiets of openbaar vervoer naar het werk te gaan, terwijl in de binnensteden het openbaar vervoer nog wel het best ontwikkeld is. De Heer e.a.³⁴ zien het probleem als een botsing tussen collectieve (leefbaarheid, veiligheid, ruimtegebruik e.d.) en individuele preferenties. Hierbij dient wat collectief wenselijk is duidelijk gemaakt te worden (bewustwording) en moeten er gericht maatregelen genomen worden om tot een oplossing te komen.

Voor de werkgelegenheid in de binnensteden is dit mogelijk een succesvolle benadering. In het kader van de stadsvernieuwing is het naast het behoud van de woonfunctie wenselijk om die werkgelegenheid te handhaven die past in de fijnmazige structuur van de binnensteden, die weinig ruimte opeist en weinig overlast bezorgt.

Wat betreft de arbeidsplaatsen buiten de binnensteden ziet het er somberder uit. In plaats van concentratie in subcentra, die een redelijk openbaar vervoer mogelijk maken, zien we langs de stadsranden verspreide en ruimteverslindende nieuwe vestigingen. Deze vorm roept evenals de suburbanisatie van de werkgelegenheid nu eenmaal onvermijdelijk veel autogebruik op. Droevig wordt het wanneer rijks- en provinciale overheden zelf perifere locaties kiezen aan de rand van steden langs grote autowegen: uitstekend per auto bereikbaar, niet per openbaar vervoer.

Uit het NS-onderzoek naar spoorforensen blijkt ons inziens, hoewel dat in het onderzoek zelf niet naar voren wordt gebracht, dat het van essentieel belang is dat de werkgelegenheid dicht (zelfs dichter dan het wonen) bij een station is gelegen, wil men niet toch met de auto naar het werk gaan. Wat voor de trein, openbaar vervoer bij uitstek, geldt, geldt ook voor de overige vormen van openbaar vervoer.

Processen als schaalvergroting (meer ruimte nodig per arbeidsplaats en daardoor andere locatiekeuze) en segregatie (het apart wonen van bepaalde sociale lagen van de bevolking), lijken welhaast onvermijdelijk; doordat deze ongecoördineerd verlopen, leggen zij een onnodig groot beslag op de beschikbare ruimte en roepen zij ongekende vervoersstromen op, die leiden tot massaal autogebruik. Een beter en vooral stringenter toegepaste planning bij de locatie van woon- én werkgebieden en daardoor betere openbaarvervoersmogelijkheden bij voorbeeld door het instellen van een minimum openbaarvervoersnorm in termen van afstand tot de halte en frequentie, moeten ertoe kunnen leiden dat het zich niet (kunnen) verplaatsen met een personenauto niet leidt tot een onevenredige en niet-sociale aanslag op het tijdruimte-budget.

Noten

- ¹ Sociale Meandstatistiek, juni 1977, blz. 398.
- ² Hoekveld, G. A. Baarn, schets van de ontwikkeling van een villadorp, 1964, blzz. 70-93.
- ³ Vooy's, A. C. de. Enkele aspecten van het forensisme in Nederland. Dies Natalisrede, Utrecht, 1968, blz. 6.
- ⁴ Klingbeil, D. Zur sozialgeographischen Theorie und Erfassung des täglichen Berufspendels. In: Geographisches Zeitschrift, 1969, Vol. 57, nr. 2, blz. 118.
- ⁵ Jahnke, G. Pendelwanderung und Standortpolitik. In: Raumforschung und Raumordnung, 1972, Vol. 30, Heft 2, blzz. 59-67.
- ⁶ Niezing, J. Forensisme als maatschappelijk verschijnsel. In: Mens en Maatschappij, 1960.
- ⁷ Zimmerman, H. e.a. Regionale Präferenzen. In: Informationen, 1972, nr. 15, blz. 390.
- ⁸ Reding, K. Die Bedeutung der Pendler für die Möglichkeiten der Schwerpunktbildung im Rahmen der Regionalpolitik. In: Informationen zur Raumentwicklung, 1974, Heft 5, blzz. 176-178.
- ⁹ CBS. 13e Algemene Volkstelling 1960, deel 11, Buiten de woongemeente werkenden, Hilversum, 1965, blzz. 34-36.
- ¹⁰ Ottens, H. F. L. Het Groene Hart binnen de Randstad. Assen, 1976, blzz. 128-129.
- ¹¹ Engelsdorp Gastelaars, R. van. Verhuisbewegingen uit en naar de grote stad: keuze of dwang. In: Wonen/TABK 22, 1976, blz. 26.
- ¹² Reding, K. Die Bedeutung der Pendler für die Möglichkeiten der Schwerpunktbildung im

- Rahmen der Regionalpolitik. In: Informationen zur Raumentwicklung, 1974, Heft 5, blz. 79.
- ¹³ Velden, J. v.d. en H. v.d. Booren. Onderzoek woonsatisfactie overloop in Noord-Holland, deel 2. Amsterdam, 1976, blz. 11.
 - ¹⁴ In de oorspronkelijke opzet van deze monografie zou het mogelijk zijn om de reisduur per sociale beroepsgroep met 1960 te vergelijken. Helaas heeft men door technische moeilijkheden de hiervoor benodigde tabel niet kunnen leveren.
 - ¹⁵ CBS. Statistisch Zakboek, 's-Gravenhage, 1977.
 - ¹⁶ Ridder, H. J. M. de. Het komen en gaan van treinreizigers. In: Openbaar Vervoer 10, 1977, nr. 1, blz. 29.
 - ¹⁷ Donnea, J. X. de. The determinants of transport mode choice in Dutch cities. Rotterdam, 1971.
 - ¹⁸ Heer, W. F. de, Th. W. M. Vergoossen en E. Wever. Woon-werkverkeer binnenstad Nijmegen. In: Nijmeegse Geografische Cahiers nr. 6, 1976, blz. 102.
 - ¹⁹ Idem.
 - ²⁰ Donnea, J. X. de. The determinants of transport mode choice in Dutch cities. Rotterdam, 1971.
 - ²¹ Heer, W. F. de, Th. W. M. Vergoossen en E. Wever. Woon-werkverkeer binnenstad Nijmegen. In: Nijmeegse Geografische Cahiers nr. 6, 1976, blzz. 127-128.
 - ²² Smidt, M. de. Processen in de bedrijvigheid en groeikernenbeleid. In: Stedebouw en Volks-

- huisvesting, 1976, nr. 3, blz. 100.
- ²³ Kruyt, B. Stedelijk verval en ruimtelijke economie. In: Plan, 1975, nr. 10, blz. 8.
 - ²⁴ Velden, J. v.d. Overloop onderzocht. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, 1975, nr. 11, blz. 440.
 - ²⁵ Vise, P. de. The suburbanization of jobs and minority employment. In: Economic Geography 1975, blzz. 348-362.
 - ²⁶ Harvey, D. Uitbuiting en de stad (vertaling), Amsterdam, 1975, blzz. 45-50.
 - ²⁷ Velden, J. v.d. en H. v.d. Booren. Onderzoek woonsatisfactie overloop in Noord-Holland. Deel 1. Algemene resultaten, Amsterdam, 1975.
 - ²⁸ Ottens, H. F. L. Het Groene Hart binnen de Randstad. Assen, 1976, blz. 130.
 - ²⁹ Verstedelijkingsnota. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1976, blz. 97.
 - ³⁰ Structuurschema Verkeer en Vervoer, 's-Gravenhage, 1977.
 - ³¹ Sociaal Cultureel Planbureau. Autogebruiksbeperking: mogelijkheden en aanvaardbaarheid. S. C. P. Cahier nr. 8, 1976.
 - ³² Buit, J. Veranderende mobiliteitspatronen en ruimtelijke ordening. VUGS-papier voor Congres Nederland op weg naar een post-industriële samenleving? 1977, blz. 18.
 - ³³ Idem.
 - ³⁴ Verstedelijkingsnota. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1976, blz. 139.
 - ³⁵ Heer, W. F. de, Th. W. M. Vergoossen en E. Wever. Woon-werkverkeer binnenstad Nijmegen. In: Nijmeegse Geografische Cahiers nr. 6, 1976.

5. Nabeschooving

5.1. Inleiding

In dit hoofdstuk komen eerst enkele aspecten van de huisvestingssituatie aan de orde, die in meerdere of mindere mate een rol spelen bij alle drie de deelonderwerpen. Het gaat hierbij om het aangeven van groepen die achterblijven op meerdere gebieden en om een ruimtelijke-ordeningsprobleem, de ontmenging, die zich zowel in sociale zin, dat wil zeggen sociale segregatie, als in ruimtelijke zin voldoet.

Vervolgens schetsen we op beknopte wijze de te verwachten toekomstige ontwikkelingen op het gebied van de huisvestingssituatie. We doen dit door eerst de ontwikkelingen te verkennen die anderen signaleren ten aanzien van de structuur van de sociale beroepsgroepen en de huishoudenssituatie. Dit immers waren de kernvariabelen in dit onderzoek om inzicht te krijgen in de huisvestingssituatie. De tendenties bij de twee kernvariabelen proberen we te vertalen in consequenties voor de huisvestingssituatie. Ten slotte komen we tot enkele aanbevelingen voor toekomstig onderzoek. De aanbevelingen met betrekking tot het te voeren beleid deden we al in de paragrafen 2.8, 3.7 en 4.7.

5.2. Enkele gemeenschappelijke aspecten van de behandelde deelonderwerpen

5.2.1. Achterblijvende groepen

Een van de doeleinden van deze monografie is het traceren van sociale categorieën die in hun huisvestingssituatie achtergebleven zijn. Door de beperking van de onderwerpen ten opzichte van het interimrapport is dit slechts voor enkele facetten uit te voeren. Een tweede beperking ondervinden we door het niveau waarop de analyses zijn gedaan. Per facet is met geaggregeerde gegevens gewerkt. Hierdoor kunnen de kenmerken ten aanzien van één aspect niet in direct verband met een ander aspect gebracht worden.

Het beoordelen of in een situatie van achterstand sprake is, is een moeilijke zaak. Dit bleek al bij de verschillende facetten, waarbij regelmatig het keuze-dwang dilemma naar voren kwam. Voor een goed overzicht van deze problematiek verwijzen we naar Cortie en Ostendorf¹. Het keuze-dwang dilemma willen we aan de hand van een voorbeeld toelichten. De concentratie van alleenstaanden in oude meergezinshuizen in de grote steden kan uitgelegd worden als een realisering van de voorkeur van deze groep voor het grootstedelijk milieu. Vanuit een andere optiek redenerend kunnen we stellen dat deze categorie door haar economische positie en het gevolgde huisvestingsbeleid slechts in de oude, veelal kleine meergezinshuizen een kans heeft op zelfstandige woonruimte. De verschillen in huisvestingssituatie kunnen uitgelegd worden als *verschillen in voorkeur en verschillen in mogelijkheden*. De eerste interpretatie gaat uit van een optimistisch getinte benadering nl. individuele keuze, de tweede legt de nadruk op de conditiekant, de conditionerende werking van het maatschappelijk systeem, zowel in de zin van het aanbieden van mogelijkheden als het opleggen van belemmeringen. Deze verschillende optieken leiden tot verschillende conclusies en verschillende beleidsaanbevelingen.

De resultaten van ons onderzoek geven geen uitsluitel omtrent het keuze-dwang dilemma. Vanuit de literatuur zien we dat eerst vooral het accent ligt op verschillen in voorkeur, later wordt meer aandacht besteed aan verschillen in mogelijkheden. Onderzoek op dit gebied is echter nog nauwelijks verricht.

Bij de sociale beroepsgroepen zijn er een paar categorieën, die zich op elk der onderzochte aspecten in negatieve zin onderscheiden. Hierbij moet wor-

den opgemerkt dat dit slechts geldt, wanneer we de «gemiddelde» waardering voor deze aspecten hiermee vergelijken.

De lagere employés en de (vnl. hoger betaalde) arbeiders wonen relatief veel in oude, meergezinshuizen, in huurwoningen en in de oude koopwoningen en hoewel ze waarschijnlijk gemiddeld qua afstand dicht bij het werk wonen dan hogere sociale beroepsgroepen, is hun gemiddelde reistijd dezelfde. Op de achtergrond hierbij speelt dat deze categorieën oververtegenwoordigd zijn in de steden (zie bijlage 2).

De hogere sociale beroepsgroepen kunnen de door hen gewenste woning en het geprefereerde woonmilieu wel verkrijgen – zij het vaak niet op de plaats waar men dat zou willen. (Gedwongen) suburbanisatie is het gevolg. Het sterk aan inkomen gebonden eigen-woningbezit fungeert als middel om deze woonwensen te realiseren, soms als doel vanwege financiële aantrekkelijkheid. De grotere afstand tot het werk vormt geen belemmering. De gemiddelde reistijd is door het hoge autogebruik (ten opzichte van lagere employés en (hoger betaalde) arbeiders) laag.

Die categorieën, die vanwege hun inkomen zich niet op de koopmarkt kunnen bewegen en/of die geen auto in het woon-werkverkeer kunnen gebruiken, bij voorbeeld vanwege de kosten, zullen veelal hun woonwensen aan moeten passen aan wat de stad te bieden heeft. Deze groep kunnen we in de huidige situatie als achterblijvend aanmerken.

Alleenstaanden, vooral de jongere, en jonge één-oudergezinnen zijn sterk oververtegenwoordigd in de oude meergezinshuizen in de grote steden. De vraag rijst of deze oververtegenwoordiging ook een voorkeur inhoudt. De lage prioriteit bij het toewijzingsbeleid en de geringe effectieve vraag die de meeste alleenstaanden kunnen uitoefenen, geven grond aan het vermoeden dat hier in ieder geval sprake is van een gebrek aan alternatieven. De locatie op zich, dicht bij het centrum van een grote stad, zal evenwel bij velen van deze categorie de voorkeur hebben.

5.2.2. De huisvestingssituatie en de ruimtelijke ordening

Bij de behandelde facetten van de huisvestingssituatie komt steeds weer de ruimtelijke ontmenging naar voren. Onder ruimtelijke ontmenging verstaan we het uiteenleggen van functies zoals wonen-werken, recreëren. Ook binnen deze functies constateren we een scheiding naar soort: kantoorwijken versus industrieterreinen, segregatie van bevolkingscategorieën.

Deze ontmenging is in sommige situaties geboden. Bij voorbeeld industrieën met een zware belasting voor de omgeving zijn niet geschikt om bij een woonwijk te staan. Industrie-terreinen vormen dan een geëigende oplossing.

Talrijk zijn echter de nadelen in andere situaties. Zo kunnen we in zijn algemeenheid stellen dat monofuncties in gebieden leiden tot schraalheid: de activiteiten bij zo'n functie vinden slechts plaats op bepaalde tijden; de rest van de tijd vinden er nagenoeg geen activiteiten plaats. Lege kantoorwijken en winkelstraten in de avonden zijn goede voorbeelden hiervan.

Op het gebied van het wonen treedt er naast ruimtelijke ontmenging sociale ontmenging op. Segregatie van bewoners naar sociaal-economische kenmerken valt waar te nemen. Het gevaar van het ontstaan van ghetto-achtige wijken is reëel aanwezig. Reeds nu doet zich verpaupering voor van woonbuurten in binnensteden en de 19e eeuwse wijken daaromheen. Ook naar huishoudenssituatie treedt er ontmenging op. Dit onderzoek laat zien dat gezinnen met jonge kinderen in sterke mate oververtegenwoordigd zijn in de koopwoningen in forensengemeenten en verstedelijkte plattelandsgemeenten. Gevaren en nadelen van de eenzijdigheid in de leeftijdsopbouw en samenstelling van de huishoudens van de bevolking manifesteren zich nu in vele stadswijken gebouwd na 1945. Aanzienlijke veroudering en verdunning van de bevolking en aantasting hierdoor van het voorzieningenniveau zijn het gevolg². Deze problemen zullen zich bij een ongewijzigd beleid in boven-

genoemde forensen- en verstedelijkte plattelandsgemeenten op identieke wijze manifesteren.

De ontmenging van functies en de scheiding naar soort binnen functies is mogelijk geworden door de toegenomen mobiliteit. Zo heeft de personenauto in het woon-werkverkeer voor een grote reikwijdte gezorgd, evenals bij andere soorten verkeersstromen. De toegenomen potentiële mobiliteit houdt in dat er een groter beslag op de ruimte wordt gelegd. De druk wordt over een veel groter gebied uitgeoefend: de opkomst van het lange-afstand-forensisme tussen Gelderland en Noord-Brabant enerzijds en de Randstad anderzijds is er een symptoom van.

Voor diegenen die hun (potentiële) mobiliteit niet zagen toenemen, bij voorbeeld door het feit dat ze geen auto bezitten, leverde de ontmenging en scheiding van functies juist beperkingen op. Bij een gelijkblijvend niveau van het openbaar vervoer en een toenemende ontmenging en ruimtebeslag raakt deze groep verder achterop. Zo zien we dat die groepen die in het woon-werkverkeer grotendeels van het openbaar vervoer afhankelijk zijn, een lange reistijd hebben.

Ruimtelijke en maatschappelijke planning zullen gericht moeten worden op een betere menging van functies. Leidraad hierbij zou kunnen zijn dat de activiteiten die deze functies oproepen, gespreid over de tijd plaatsvinden en niet met elkaar conflicteren. Juist dit laatste maakt dat er geen standaardoplossing aan te geven is. De nagestreefde verscheidenheid zal dan ook niet overal hetzelfde kunnen zijn³.

5.3. Verwachtingen betreffende de toekomstige ontwikkelingen

5.3.1. Veranderingen in de structuur van de sociale beroepsgroep

De ontwikkelingen in de structuur van de sociale beroepsgroepen zijn in hoge mate afhankelijk van de ontwikkelingen in de werkgelegenheidsstructuur. Het uitspreken van verwachtingen hierover is een vrij lastige zaak. Dat blijkt wel uit de problematiek van de hardnekkige structurele werkloosheid. Allerlei varianten om de werkgelegenheid beter te verdelen staan momenteel ter discussie. We zien een tendens dat het zonder meer scheppen van arbeidsplaatsen wordt afgewezen. In plaats daarvan zou de ontwikkeling van de quartaire sector, de niet marktgerichte dienstverlening, gestimuleerd moeten worden.

De verschuiving in de beroepsstructuur van blauwe kiel naar witte boord zal zich dan voortzetten. Tussen 1960 en 1971 bleef het aantal arbeiders gelijk; het aantal employés nam toe. Arbeidsbesparende investeringen en verhoging van het scholingsniveau spelen hierbij een rol. De dienstensector, waar arbeidsbesparende investeringen (nog?) moeilijker zijn te realiseren – zeker in de quartaire sector – zal zich in de toekomst uitbreiden. De werkgroep «Economie» van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk⁴ heeft systematisch de toekomstige ontwikkeling van de beroepsbevolking, de verhouding werkenden–niet-werkenden en de vraag en het aanbod naar opleidingsniveau onderzocht.

Verwacht wordt dat de beroepsbevolking zich tot 2015 met zo'n 23% zal uitbreiden, waarbij deze toeneming voornamelijk in de periode tot 2000 zal zijn geconcentreerd. De berekening is gebaseerd op de meest waarschijnlijke demografische ontwikkeling. Overigens is de ontwikkeling van de totale beroepsbevolking tot 1985 onafhankelijk van die van de totale bevolking. Gegeven de sterftেকansen en de deelnemingspercentages aan het arbeidsproces lag de beroepsbevolking in de leeftijdsklasse 15 jaar en ouder voor 1985 in 1970 al vast.

Omtrent de verhouding werkenden–niet-werkenden doen zich twee tegenstelde ontwikkelingen voor. Bij de mannen zien we sinds het begin van deze eeuw een daling in de participatie in het arbeidsproces. Verhoging van de leerplichtige leeftijd en het instellen van AOW en pensioenen zijn hier niet vreemd aan. Bij de vrouwen valt juist een groei van het aantal werkenden te constateren.

De verhouding werkenden–niet-werkenden wordt over het algemeen uit-

gedrukt in de afhankelijkheidsgraad. Dit is het quotiënt van de niet-beroepsbevolking en de beroepsbevolking. Evenals bij de ontwikkeling van de totale beroepsbevolking wordt de ontwikkeling van de afhankelijkheidsgraad in sterke mate bepaald door de huwelijksvruchtbaarheid, gegeven de sterfekansen en de deelnemingspercentages aan het arbeidsproces. Uiteraard kan een hoger deelnemingspercentage van gehuwde vrouwen van invloed zijn op de huwelijksvruchtbaarheid. De verwachting is, aldus de Werkgroep «Economie»⁶, dat bij de meest waarschijnlijke demografische ontwikkeling er in de komende veertig jaar nauwelijks verandering zal optreden in de afhankelijkheidsgraad. Jeugdigen gaan weliswaar gemiddeld langer onderwijs volgen, maar hun aandeel in de totale bevolking neemt af. De ouderen, niet meer werkenden, zien hun aandeel groeien.

In de *samenstelling van de beroepsbevolking* doet zich echter wel een aantal belangrijke veranderingen voor. De verhoogde scholingsgraad van de jeugdigen heeft als consequentie dat er een toenemend tekort aan ongeschoolde arbeiders gaat ontstaan. De Werkgroep «Economie»⁶ tekent hierbij aan dat de onderlinge vervangingsmogelijkheid tussen arbeid van verschillende niveaus van scholing groter is dan veelal wordt aangenomen. Deze vervangingsmogelijkheid wordt nl. voor één deel bepaald door de stand van de technische ontwikkeling en het is aannemelijk, dat ook deze zich in de loop van de tijd – althans ten dele – aanpast aan de gegeven samenstelling van het aanbod. Anderzijds geldt, dat verbeteringen in de beloningsstructuur en «upgrading» in andere opzichten van relatief lager gekwalificeerde werkzaamheden het voor mensen met een relatief hoger opleidingsniveau aantrekkelijker kunnen maken werkzaamheden te aanvaarden, die in principe zeer wel door mensen met een relatief lager opleidingsniveau kunnen worden verricht.

Door de verwachte groei van de arbeidsproductiviteit bestaan er mogelijkheden om de arbeidsduur te verkorten met zo'n 30%. Deze *arbeidstijdverkorting* kan op verschillende wijzen worden bereikt. Mogelijke vormen van verkorting zijn bij voorbeeld verhoging van het aantal vakantie- resp. snipperdagen, of vermindering van het aantal werkdagen per week, dan wel van het aantal gewerkte uren per dag. De Werkgroep «Economie» heeft een zekere voorkeur voor de laatste vorm. Dit maakt het nl. voor de gehuwde vrouw belangrijk gemakkelijker om aan het productieproces deel te nemen. Bij een werkdag van ongeveer 5,5 uur is een combinatie van werk buitenshuis en meer zorg voor huishouden en kinderen mogelijk, zoals nu alleen bij part-time werk. Ofwel bij verregaande arbeidstijdverkorting als hier wordt genoemd, wordt een tweeploegenstelsel van ieder vijf à zes uur mogelijk. Voordelen zijn dat man en vrouw samen als kostwinner kunnen optreden en de zorg voor kinderen en het huishouden delen. Bovendien geeft zo'n ploegenstelsel belangrijke voordelen in de sfeer van besparing op kapitaalgoederen. Nadelen in de gezinssfeer, bij voorbeeld beide kostwinners zijn vrij lange tijd na elkaar van huis, zeker wanneer reistijd meegerekend wordt, worden door de werkgroep wonderlijk genoeg niet gesignaleerd.

Mede vanwege gezinsomstandigheden is er ons inziens een grote vraag naar *part-time werk* te verwachten. Dissatisfactie met alleen huishoudelijk werk en een hoog opleidingsniveau van de gehuwde vrouw doen een toenemende vraag naar part-time werkzaamheden ontstaan. Het minder vanzelfsprekend zijn van het hebben van kinderen en de kleinere gezinsgrootte dragen er toe bij dat gehuwde vrouwen kortere tijd de zorg voor kinderen hebben. Bij de groeiende groep gehuwde vrouwen zonder kinderen is er een grotere potentiële vraag naar (kortere) full-time werkzaamheden te verwachten.

Bij de *toekomstige inkomensvorming* speelt een drietal factoren een rol⁷: de technische ontwikkeling, de beschikking over grond- en hulpstoffen en in-

stitutionele veranderingen. Treden bij de laatste twee factoren slechts geringe wijzigingen op en zet de huidige trend bij de technische ontwikkeling zich voort, dan is er nog wel enige groei in het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking te verwachten. In deze groei is de bovengenoemde arbeidstijdverkorting, die een gevolg is van stijging in de arbeidsproductiviteit, al verdisconteerd.

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de sociale beroepsgroep van het hoofd van het huishouden, zoals in deze monografie gebruikt, om tweeërlei redenen minder duidelijk de sociaal-economische positie van het huishouden zal gaan weergeven. Ten eerste gaat het hier om het hoofd van het huishouden. Nu wordt veelal aan de man de positie van hoofd van het huishouden toegedicht. Een andere verdeling van arbeid en kostwinnerschap tussen man en vrouw ligt in de lijn der verwachtingen. In de tweede plaats zijn er veranderingen in de beloningsstructuur van het werk te verwachten. Een andere verhouding, beroep en opleidingsniveau enerzijds en het bijbehorend inkomen anderzijds, zal vermoedelijk geleidelijk aan haar intrede doen.

Er is een omvangrijke groei van het aantal huishoudens te verwachten. Zo leiden recente vooruitberekeningen van de Centrale Directie van de Volkshuisvesting tot de verwachting dat er in 2000 1,3 miljoen meer huishoudens zullen zijn dan in 1975. Deze groei van 29% treedt op wanneer het percentage hoofden van huishoudens per bevolkingsgroep – gebaseerd op een indeling naar leeftijdsgroep, geslacht en burgerlijke staat – constant blijft op het niveau van 1975. De groei van de totale bevolking wordt op 12% geschat. Het verschil tussen beide percentages kan men geheel op rekening schrijven van de veranderingen in de samenstelling van de bevolking gedurende vijftienvintig jaar.

De hiervoor genoemde term huishouden staat in tegenstelling tot het voorgaande in deze monografie voor alle huishoudens, inclusief de één-persoonshuishoudens. De belangrijkste factor die de toeneming van de tweepersoonshuishoudens veroorzaakt, is daling van de gemiddelde gezinsgrootte. Het aandeel van echtparen zonder kinderen neemt toe, enerzijds door een geringere kindertal, anderzijds door de langere gemiddelde levensduur der partners.

Er deed zich in de periode 1960–1971 een geringe vermindering voor bij het aandeel van niet-gezinshuishoudens en één-oudergezinnen⁸. Absoluut gezien groeiden deze groepen. Deze groei zal zich ongetwijfeld voortzetten. De frequentere huwelijksontbindingen leiden tot meer één-oudergezinnen. Andere samenlevingsvormen dan waarbij huwelijk en/of ouderschap een rol spelen, zullen misschien niet relatief, maar wel in absolute aantallen toenemen. Deze absolute groei heeft belangrijke consequenties onder andere voor het huisvestingsbeleid.

Eerst komen enige algemene zaken van de huisvesting aan de orde. Vervolgens gaan we per deelonderwerp de consequenties van toekomstige ontwikkelingen verkennen.

De toename van het aantal huishoudens vereist een nog aanzienlijke uitbreiding van de *woningvoorraad*. Deze toename is voor een deel toe te schrijven aan de groei van huishoudens met twee of meer personen. Een relatief snellere groei is te verwachten bij de één-persoonshuishoudens, in onze terminologie de alleenstaanden.

Een duidelijke toename is al vast te stellen bij het aandeel van alleenstaanden voor de periode 1960–1971. In tegenstelling tot de gezinshuishoudens is het zelfstandig wonen van alleenstaanden niet overwegend een functie van autonome maatschappelijke ontwikkelingen. Voor een belangrijk deel wordt het eveneens bepaald door de huisvestingsmogelijkheden voor deze categorie.

Als de aandacht die de één- (en twee-) persoonshuishoudens in het over-

5.3.2. Veranderingen in de huishoudensituatie

5.3.3. Enkele consequenties voor de huisvestingssituatie

heidsbeleid krijgen, metterdaad leidt tot meer zelfstandige woonruimte voor deze categorie, zal het relatieve aandeel van gezinnen in de verschillende huishoudenssituaties afnemen. Het beleid is daarom van groot belang voor alleenstaanden, omdat het om een groep gaat die een geringe effectieve vraag naar woonruimte kan uitoefenen. Maatschappelijke ontwikkelingen zoals het feit dat ongehuwden op jeugdiger leeftijd het huis (willen) verlaten en het feit dat een groeiend deel der jongeren een voortgezette dagopleiding volgt, maken dat de, vaak weinig effectieve, vraag groot is. Bij deze groep gaat het enerzijds om kleine woningen, anderzijds juist om grote woningen, waar meerdere alleenstaanden kunnen wonen.

De daling van de gemiddelde huishoudensgrootte zal zijn beslag vinden in een daling van de gemiddelde woningbezetting. Een daling van de gemiddelde woninggrootte ligt echter niet voor de hand.

De eisen die men aan het comfort van een woning stelt en de door de arbeidstijdverkorting groeiende hoeveelheid vrije tijd vragen om een ruime woning. In het Sociaal Cultureel Rapport 1976 wordt opgemerkt dat mede onder invloed van de vrije tijd steeds meer activiteiten die men wel aanmerkt als liefhebberijen, in feite zijn ontstaan door een verschuiving van beroepsarbeid naar amateurarbeid. Deze ontwikkeling is begonnen met de grote terugloop in huishoudelijk personeel (dienstboden, hoveniers en dergelijke) en voortgezet met de opkomst van doe-het-zelf-activiteiten. De stijgende arbeidskosten en de te verwachten toename van het eigen-woningbezit maken een verdere uitbreiding van deze vrijetijdsbesteding waarschijnlijk.

Bij de *woonvorm* zijn twee tendenties te verwachten. Enerzijds zal er een vraag naar gestapelde woonvormen blijven, anderzijds blijft ook het eengezinshuis in trek.

Gestapelde woonvormen, die comfortabel uitgerust zijn, zullen aantrekkingskracht blijven uitoefenen op alleenstaanden en kleine gezinnen (d.w.z. voornamelijk zonder kinderen). Meer part-time en full-time werk van getrouwde vrouwen hebben tot gevolg dat er een verhoudingsgewijs grote vraag blijft bestaan naar betrekkelijk kleine en makkelijk te onderhouden woningen. Juist gestapelde woningen kunnen aan deze eisen voldoen.

Aan de andere kant zal de toenemende vrije tijd, door arbeidstijdverkorting, aan het wonen als activiteit meer gewicht geven. Het meestal ruimere eengezinshuis met tuin biedt de mogelijkheid om in en om de woning op een aangename manier de grotere hoeveelheid vrije tijd door te brengen. Deze tendens zal ons inziens zwaarder gaan wegen dan de eerstgenoemde: de leefstijl van de gemiddelde Nederlander zal de vraag naar eengezinshuizen doen toenemen.

Het *eigen-woningbezit* zal bij handhaving van het huidige fiscale (belastingtechnische) systeem aan aantrekkelijkheid winnen. Het baas in eigen huis zijn wordt belangrijker naarmate men meer tijd aan het wonen besteedt. Het verschil in zeggenschap over de woning geeft de eigen woning in de huidige structuur een ruime voorsprong op de huurwoning. Hiervoor werd melding gemaakt van de ideeën van het Sociaal-Cultureel Planbureau: het groeiend eigen-woningbezit roept een verdere uitbreiding van vrijetijdsbesteding in de zin van onderhouds- en doe-het-zelf-activiteiten op. Andersom kunnen we ons inziens stellen dat de toenemende vrije tijd het eigen-woningbezit aantrekkelijker maakt.

De grotere deelneming aan het arbeidsproces door getrouwde vrouwen maakt het voor bepaalde huishoudens financieel gezien beter mogelijk om een huis te kopen. Belasting-technisch en wat de financieringsmogelijkheden betreft biedt deze extra-vorm van inkomsten vaak weinig soelaas. Een aanzienlijke toename van het eigen-woningbezit bij de lagere sociale beroepsgroepen en inkomenscategorieën valt hierdoor ons inziens niet te verwachten, althans niet binnen de huidige structuur.

Zoals in het hoofdstuk over de eigendomsverhoudingen al is gesteld,

bergt een sterke toeneming van het eigen-woningbezit het gevaar in zich dat groepen die niet in het bezit kunnen of willen komen van een woning daarvan de dupe worden. Het huisvestingsbeleid en met name het toewijzingsbeleid van de overheid kan dan te weinig speelruimte krijgen. Gezien het feit dat het aandeel van categorieën als alleenstaanden, één-oudergezinnen en bejaarden in de toekomst snel zal toenemen, roept een sterke stimulering van het eigen-woningbezit in de nieuwbouw en de verkoop van de beste woningwetwoningen in de oudbouw problemen op: een toenemende sociale segregatie zal het gevolg zijn.

Een groeiende beroepsbevolking heeft een groeiend aantal kilometers dat wordt afgelegd tussen *woning en werk* tot gevolg. Op grond van een kortere arbeidstijd zouden we kunnen verwachten dat langere reistijden acceptabeler worden. Het wonen krijgt meer prioriteit en men is geneigd om in een aantrekkelijke woonomgeving te gaan wonen.

Het aandeel van part-time werk, bij voorbeeld door gehuwde vrouwen en tijdelijk werk (bij voorbeeld via uitzendbureaus), zal toenemen. De invloed hiervan op het woon-werkverkeer is nog niet helemaal duidelijk. Vermoedelijk zal men vanwege part-time en tijdelijk werk minder snel geneigd zijn om de afstand tussen wonen en werken door verhuizen te bekorten.

De toenemende participatie van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces, en wel full-time, zal meer gevolgen hebben voor de woonlocatiekeuze. Was oorspronkelijk alleen de locatie van de arbeidsplaats van de man in deze van belang, nu komt daar die van de vrouw bij. Enerzijds zal men als één van beiden van werk verandert minder snel verhuizen, anderzijds zal mogelijk het wonen in de stad aantrekkelijker worden vanwege de ruimere keuze op de arbeidsmarkt aldaar.

Al met al moet benadrukt worden dat de hier geopperde gevolgen een sterk hypothetisch karakter dragen. In feite is er nog te weinig bekend over relaties tussen verkorting van arbeidstijd, een toenemende participatie van gehuwde vrouwen en de ontwikkelingen in het woon-werkverkeer en bij het verhuisgedrag om redelijk onderbouwde uitspraken te kunnen doen.

Zoals al hiervoor gesteld betreffen deze aanbevelingen alleen het onderzoek. Beleidsaanbevelingen zijn al aan de orde geweest bij de drie deelonderwerpen (zie paragraaf 2.8, 3.7 en 4.7). De aanbevelingen voor verder onderzoek zijn ons inziens noodzakelijk om een adequaat beleid te kunnen voeren op de desbetreffende gebieden.

De aandacht voor de huisvestingssituatie bij andere categorieën dan het gezin is de laatste tijd toegenomen. Binnenkort zijn de eerste resultaten van landelijk onderzoek naar de woonbehoeften van één- en tweepersoonshuishoudens te verwachten. Uit het hier gepresenteerde onderzoek blijkt dat niet alleen genoemde categorieën, maar ook één-oudergezinnen zeker aandacht verdienen in verband met het huisvestingsbeleid. De één-oudergezinnen met een oudste kind jonger dan 6 jaar behoren tot de achtergebleven groepen.

Ten aanzien van woningdichtheden worden telkenmale andere cijfers als streven opgevoerd. In discussies zien we vaak een ware cijferoorlog. Echter systematisch onderzoek naar woningdichtheden en de consequenties ten aanzien van woonvorm, woningtype en woonomgeving, ontbreekt. Hierdoor blijft en de discussie en het beleid schimmig.

Onderzoek in verband met het keuze-dwangdilemma dat zich op de woningmarkt manifesteert, is zeer gewenst. Lag tot nu toe de nadruk bij de interpretatie van onderzoekresultaten op het verschil in *voorkeuren*, thans is systematisch onderzoek naar verschil in *mogelijkheden* geboden. Een andere, ingewikkelder vraagstelling is hierbij noodzakelijk. Twee belangrijke deel-terreinen zijn hierbij aan te geven: welke woningmarktprocessen spelen een rol (we denken hierbij aan de verschillende sectoren huur en koop) en welke

5.4. Aanbevelingen met betrekking tot toekomstig onderzoek

verschillen in mogelijkheden zijn er voor verschillende categorieën? Een ander hiërmees nauw verbonden gebied is dat van de woonlocatiekeuze. Hoe ligt hier het verschil in mogelijkheden?

Onderzoek op het gebied van het woon-werkverkeer, waarbij aandacht wordt besteed aan de relaties tussen arbeidstijdverkorting (waarbij verschillende vormen mogelijk zijn), de participatiegraad in het arbeidsproces van gehuwde vrouwen en de woonlocatiekeuze is noodzakelijk om toekomstige ontwikkelingen in goede banen te kunnen leiden. Vooral voor een goed ruimtelijk-orderingsbeleid is een analyse in deze zin van grote betekenis.

Ten aanzien van de opzet van toekomstige *Volkstellingen* en het gebruik van deze in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, willen we het volgende opmerken. Een z.g. minicensus verdient ons inziens de voorkeur boven de huidige vorm van de Volkstelling. Er zou slechts een beperkt aantal vragen gesteld hoeven te worden. De gegevens van zo'n minicensus kunnen dan dienst doen als ijkings voor gericht steekproefonderzoek en als controle voor de bevolkingsregisters.¹⁰

Als nadelen van de huidige wijze van werken bij de Volkstelling kunnen genoemd worden: de lange tijd die verstrijkt tussen het verzamelen van de gegevens en het gebruiken van de uitkomsten; gevolg is dat gegevens op landelijk niveau een steekproefkarakter hebben; het gebruik van methodisch-technisch geavanceerde technieken lijkt in deze situatie nauwelijks een haalbare kaart, hierdoor wordt de kloof tussen de verworven methodisch-technische kennis en het feitelijk te gebruiken empirisch datamateriaal steeds groter; de gegevens zijn weinig toegespitst op bepaalde problemen en probleemgroepen, waardoor aanvullende tellingen als Woningbehoeftenonderzoeken, Arbeidskrachtentellingen etc. nodig zijn.

Ten slotte nog enkele opmerkingen over de dataverwerking van deze Volkstelling en in de toekomst te houden tellingen. Tijdens dit onderzoek is gebleken dat veel tijd en kosten (o.a. in de vorm van manuren) bespaard hadden kunnen worden, wanneer resultaten in plaats van in gedrukte vorm, per tape, en dus direct voor computergebruik gereed, beschikbaar waren geweest. Dit is van des te meer belang, omdat de wijze van de beschikbaarheid van de data zo vaak tijdens dit onderzoek is veranderd en zo lang onzeker is gebleven. Het lijkt aanbevelenswaardig om de gegevens van de volgende Volkstelling, hoe die dan ook gehouden wordt, van Woningbehoeftenonderzoeken, kortom van alle andere CBS-tellingen, in een soort bibliotheek op te slaan. Diegenen die niet voldoende hebben aan de gebruikelijke CBS-publicaties kunnen hierop voor gegevens een beroep doen. De mogelijkheden om diepergaand onderzoek te doen (het gebruik van meerdere variabelen en dus meerdere dimensies bij de analyse) en om meer geavanceerde onderzoekstechnieken te gebruiken zouden ten eerste worden vergroot.

6. Samenvatting

Op basis van de Volkstelling van 1971 zijn een aantal gezinssociologische censusmonografieën opgezet. Deze monografieën, waarin enkele aspecten van de huisvestingssituatie behandeld worden, is vooraf gegaan door een interimrapport getiteld «De huisvestingssituatie in Nederland», geschreven door dr. J. den Draak in 1974; hierin wordt de globale probleemstelling van het onderhavige onderzoek uiteengezet en is een uitgebreide literatuurstudie opgenomen.

In het inleidend hoofdstuk worden, voordat op de woonvorm, de eigendomsverhoudingen en het forensisme wordt ingegaan, enkele algemene aspecten van de huisvestingssituatie behandeld. Zo blijkt uit de Volkstelling van 1971 dat slechts een klein gedeelte, te weten 1,1% van de woningvoorraad als niet-woning te boek stond. Dit betekende ten opzichte van 1960 een afname van 15 000 bewoonde andere ruimten tot 35 000. Van de bewoners kan gezegd worden dat zij in grote lijnen een wat zwakkere positie op de woningmarkt innemen. De lager sociale beroepsgroepen en de categorieën zonder beroep en beroep onbekend zijn oververtegenwoordigd. Wat betreft inwoning valt op te merken dat het vooral jongere alleenstaanden zijn die onvrijwillig inwonend zijn: hoe jonger, des te hoger het percentage alleenstaanden dat inwoont en tevens een woning zoekt.

Nederland kende in 1971 een vrij hoge gemiddelde woningbezetting in vergelijking met andere Westeuropese landen. Een snelle daling vond echter wel al plaats. Mag de gemiddelde woningbezetting vrij hoog zijn, de ouderlage van de totale woningvoorraad is waarschijnlijk beduidend beter dan in menig ander Westuropees land, gezien het hoge aantal nieuwe woningen: 55% is na 1945 gebouwd.

In de nieuwbouw van de laatste jaren constateerden we een verschuiving tussen de woonvormen. Het eengezinshuis heeft aan terrein gewonnen. Bij de meergezinshuizen zien we een verschuiving van hoogbouw naar middel-hoge bouw. Deze wordt voornamelijk gerealiseerd in de grote steden.

We stelden vast dat het consumentenbelang, de wens naar het eengezinshuis, meer de doorslag is gaan geven, maar dat waar nog woningnood is, in de grote steden, het aandeel meergezinshuizen tot voor kort toenam.

Bij de analyse van de gegevens van de Volkstelling 1971 constateerden we dat naarmate men in een latere gezinsfase verkeert, men meer in een eengezinshuis woont. Consequentie hiervan is dat er juist nogal wat gezinnen met kleine kinderen zijn die in een voor hen ongeschikte woonvorm wonen. De locatie van deze groep, voor de helft in de grootste steden, geeft, wanneer ze verhuizen, aanleiding tot nog meer suburbanisatie. Het aanbod van eengezinshuizen in deze steden is immers minimaal.

De ontmenging van de bevolking naar huishoudenssituatie zien we geïllustreerd in de concentratie van alleenstaanden en onvolledige gezinnen met kleine kinderen, in de grootste steden in de oude meergezinshuizen aldaar. Het gaat hier niet alleen om bejaarden, maar juist om jonge alleenstaanden: zij hebben beperkte keuzemogelijkheden op de woningmarkt, immers een groot gedeelte woont in het geheel niet zelfstandig. Anderzijds is de centrale ligging en het stedelijk milieu voor deze groep aantrekkelijk.

Naar sociale beroepsgroep constateerden we belangrijke verschillen. Hoe hoger de sociale beroepsgroep, hoe vaker men in een eengezinshuis woont en hoe vaker men in nieuwbouw woont. De lagere sociale beroepsgroepen

De woonvorm

Noten

¹ Cortie, C. en Ostendorf, W. J. M. Bevolkingsmigratie en de dynamiek van het stedelijk systeem. In: *Geografisch Tijdschrift* XI, 1977 nr. 4, blz. 295-306.

² Jobse, R. B. Bevolkingsamenstelling en -ontwikkeling in grootstedelijke nieuwbouwwijken: achtergronden en consequenties. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 1974, nr. 10.

³ Draak, J. den. De veelvormigheid en de grenzen van verscheidenheid in het stedelijk milieu. In: *Plan*, 1976 nr. 7 en ISO overdruk nr. 10

⁴ Rapport Werkgroep «Economie» van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstukken, Verslagen, Adviezen, Rapporten, 's-Gravenhage, 1976.

⁵ Idem.

⁶ Idem, blz. 34.

⁷ Idem, blz. 12-14.

⁸ Beuckens-Vries, M. Verschijningsvormen van het gezin. SISWO, Amsterdam, 1976, blz. 138-143.

⁹ Sociaal Cultureel Rapport. Uitgave van het Sociaal Cultureel Planbureau, 1976, blz. 140.

Autogebruiksbeperking: mogelijkheden en aanvaardbaarheid.

¹⁰ Zie ook: Hoog, C. de. De Volkstelling bezien, SISWO, Amsterdam, 1976;

Idem. De Nederlandse censusmonografieën: een tussentijdse balans. In: *Bevolking en Gezin*, 1976, nr. 3 blz. 271-282;

Idem. Een voorstel tot een andere opzet van de Volkstelling. In: *Beleid en Maatschappij*, 1976, nr. 11, blz. 291-294.

die in een eengezinshuis wonen, vinden we voornamelijk in de oude wijken. Het bewonen van nieuwbouwmeergezinshuizen is voor de hogere sociale beroepsgroepen veelal een tijdelijke zaak. Het meergezinshuis fungeert kenmerkend als tussenstation op weg naar het eengezinshuis, dat vaak in een sub-urbane omgeving gekocht wordt.

Van overheidswege wordt gestreefd naar het scheppen van een wervend woonmilieu in de steden. Zowel bestaande als nieuw te bouwen woningen en woonomgevingen behoeven veel aandacht. Hier komt de problematiek van de gewenste bebouwingsdichtheid om de hoek kijken. De meningen van deskundigen variëren sterk en staan soms lijnrecht tegenover elkaar.

Wat de woonvorm betreft zijn wij van mening, dat de nieuwbouw toegankelijker gemaakt zou moeten worden voor de lagere inkomensgroepen gezien de oververtegenwoordiging van de hogere en vooral de midden inkomensgroepen. De toepassing van nieuwe woonvormen kan ertoe bijdragen dat in de nieuwbouw naar huishoudenssituatie een betere vermenging ontstaat. Bij de bestaande woningvoorraad zal een doelgericht huisvestingsbeleid moeten zorgdragen dat de eenzijdige bevolkingssamenstelling doorbroken wordt. In bestaande wijken lijkt functiemenging, d.w.z. aantrekken van niet-woonfuncties zinvoller dan verdichtingsbouw.

De eigendomsverhoudingen

De belangrijkste ongelijkheden bij de eigendomsverhoudingen zijn terug te voeren op verschillen in sociaal-economische positie c.q. het inkomen. Was het eigen-woningbezit in de eerste vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog een op beperkte schaal voorkomend fenomeen en voorbehouden aan een kleine groep, die zich een eigen-woning kon permitteren door haar hoge sociaal-economische positie c.q. inkomen, sindsdien is het in snel tempo toegenomen en is de groep die eigenaar-bewoner is, snel groter geworden. In de nieuwbouw van dit moment wordt meer dan de helft voor eigenaar-bewoners gerealiseerd. Evenwel de groep eigenaar-bewoners, die zo sterk toegenomen is, bestaat voornamelijk uit diegenen die we kunnen rekenen tot de hogere en midden sociale beroepsgroepen. Bij hen is de verschuiving, ook de laatste jaren, van de huur- naar de koopsector veel omvangrijker dan bij de lagere sociale beroepsgroepen en de categorie zonder beroep, waardoor de verschillen en daarmee de ongelijkheid tussen deze twee met de jaren toeneemt.

Een indicatie dat deze verschillen voorlopig niet zullen verdwijnen, vinden we in het feit dat de starters van de verschillende sociale beroepsgroepen – hoewel deze iets meer in de koopsector terecht komen dan de overeenkomstige doorstromers – onderling dezelfde grote verschillen te zien geven als de doorstromers. Bovendien is een omvangrijker eigen-woningbezit geen garantie voor een gelijkmatiger verdeling over de sociale beroepsgroepen, zo wijst onderzoek in Engeland en Wales uit dat de onderlinge verschillen tussen de sociale beroepsgroepen eveneens groter worden door verhuizingen, ondanks het feit dat Engeland en Wales een veel hoger percentage eigen-woningbezit kennen dan Nederland.

Binnen de koopwoningensector constateren we eveneens belangrijke verschillen. De employés zijn oververtegenwoordigd in de nieuwbouw van deze sector. Overigens geldt dit ook voor de woningsector en de overige huursector. De andere groepen vinden we meer terug in de oudbouw.

Bezien we de verdeling naar huishoudenssituatie dan komen de alleenstaanden in zeer geringe mate voor in de nieuwbouw; de gezinnen met kinderen des te meer. Ook ruimtelijk treden er onevenwichtigheden op; de laatstgenoemde groep is zwaar oververtegenwoordigd in de koopwoningen in de verstedelijkte plattelandsgemeenten en de forensengemeenten. In dit soort gemeenten is meer dan de helft van de koopwoningen in de periode 1960–1971 gerealiseerd. De hiermee gepaard gaande suburbanisatie van het wonen heeft een onevenwichtige bevolkingssamenstelling tot gevolg.

Ook binnen de woningwetsector, de «sociale sector» treffen we een ongelijkmatige verdeling aan. We stelden vast dat 5% tot 10% van deze wonin-

gen bewoond werden door een groep die er in wezen niet in thuishoort. Het gaat hierbij om zo'n 50 000 tot 100 000 woningwetwoningen. Het merendeel van deze groep bewoners is gehuisvest in de nieuwste woningwetwoningen, die niet betaalbaar waren voor de groep waarvoor deze sociale sector eigenlijk bedoeld is. Met de invoering van de individuele huursubsidie kan deze situatie sinds 1971 wel enigszins verbeterd zijn, in die zin dat duurdere woningwetwoningen ook voor lagere inkomensgroepen bereikbaar worden.

Hoe de voorkeur van de bevolking ten aanzien van kopen of huren ligt, is moeilijk vast te stellen. Immers de financiële constellatie van maatregelen en de woningmarktsituatie zijn beperkende factoren die wanneer men deze niet uitdrukkelijk naar voren brengt, leiden tot het meten van een ideaalbeeld, dat van elke werkelijkheidszin ontbloot is. Bij dat onderzoek dat wel aan deze randvoorwaarden voldoet, blijkt dat er zich weinig verschuiving voordoet tussen de voorkeur van thans en de ontwikkeling van de laatste paar jaren. Dit geldt zowel voor sociale beroepsgroepen en inkomen als voor leeftijd van het hoofd van het huishouden. Een discrepantie bestaat wel ten aanzien van de voorkeur bezien naar gemeentegrootte en de omvang van het eigen-woningbezit naar gemeentegrootte: met name in de (middel-)grote gemeenten is de vraag naar koopwoningen groter dan het (vermoedelijke) aanbod.

Het verschil tussen kopen en huren van de woning kan door technische maatregelen als verhoging van het huurwaarde-forfait weggenomen worden. Dit betreft echter alleen de financiële kant van de zaak. Daarom werd aandacht gevraagd voor het stimuleren van nieuwe eigendomsverhoudingen, mengvormen tussen huren en kopen, waarbij de voordelen van beide aan elkaar gekoppeld worden.

In het beleid is er wel al aandacht voor de ruimtelijke effecten van de eigendomsverhoudingen, de ruimtelijke verscheidenheid c.q. ongelijkheid binnen de koopsector, d.w.z. naar urbanisatiegraad en bouwperiode. Echter, slechts een samenhangend beleid tussen ruimtelijke ordening, waarbij we denken aan de realisering van aantrekkelijke woonmilieus, en volkshuisvesting, waarbij de grote verschillen tussen de eigendomsverhoudingen worden weggenomen, kan er zorg voor dragen dat deze problematiek opgelost wordt.

Het forensisme

In de zestiger jaren zien we een toename van het aantal forensen en een verschuiving optreden in de kenmerken van de forensen. Een groei van het aandeel dat employés in de totale forensenstroom hebben, terwijl de groep arbeiders door de tijd eenzelfde percentage forensen kent. Ook de bedrijfs- en hoofd- en vrije beroepen laten meer forensen zien. Als oorzaken noemden we de sociale mobiliteit en de geografische mobiliteit, die zich uit in de suburbanisatie van het wonen. Ondanks de geografische mobiliteit is er een sterke terugval in de mediane reistijd die met het woon-werkverkeer gemoeid is. Deze schijnbare tegenstrijdigheid wordt in het forensisme veroorzaakt door een gigantische ommezwaai wat betreft het gebruikte vervoermiddel: ondanks de vermoedelijk grotere af te leggen afstand is er een kortere reisduur door het gebruik van de personenauto: autobezit leidt tot auto-gebruik in het woon-werkverkeer. In het woon-werkverkeer van de binnen de woongemeente werkzamen is de groei van het auto-gebruik geringer, de daling van de reistijd is iets groter dan bij de forensen in de periode 1971–1975.

Tussen de grootste sociale beroepsgroepen, employés en arbeiders, bestaat in het forensenverkeer weinig verschil in reistijd, wel in het gebruikte vervoermiddel. Driekwart van de hogere employés gaat met de auto naar het werk, van de lagere inkomenscategorie bij de arbeiders een vijfde. Carpooling komt in redelijke mate voor bij de lagere sociale beroepsgroepen; bij de hogere is dit een nagenoeg onbetekenend verschijnsel.

Tevens constateerden we een verband tussen leeftijd en geslacht en het gebruikmaken van het openbaar vervoer: jonge en oude forensen reizen meer met openbaar vervoer; vrouwen meer dan mannen. Aanzienlijke verschillen bestaan er tussen de reistijd in het woon-werkverkeer per urbanisatiegraad. De forensen uit de grote steden komen er relatief ongunstig af. Op provinciaal niveau zijn de verschillen niet zo groot; de indruk bestaat dat er op regionaal niveau veel grotere verschillen bestaan: dit bleek althans bij een vergelijking op basis van literatuur over het overloopgebied in de provincie Noord-Holland en het Groene Hart van de Randstad.

Uit NS-onderzoek naar spoor-forensen blijkt ons inziens, hoewel dat in het onderzoek zelf niet naar voren wordt gebracht, dat het van essentieel belang is dat de werkgelegenheid dicht (zelfs dichters dan het wonen) bij een station is gelegen, wil men niet toch met de auto naar het werk gaan. Wat voor trein, openbaar vervoer bij uitstek geldt, geldt ook voor de overige vormen van openbaar vervoer.

Processen als schaalvergroting (meer ruimte nodig per arbeidsplaats en daardoor andere locatiekeuze) en segregatie (het apart wonen van bepaalde sociale lagen van de bevolking), lijken welhaast onvermijdelijk; doordat deze ongecoördineerd verlopen, leggen zij een onnodig groot beslag op de beschikbare ruimte en roepen zij ongekende vervoersstromen op, die leiden tot massaal autogebruik. Een betere en vooral stringenter toegepaste planning bij de locatie van woon- én werkgebieden en daardoor betere openbaar vervoersmogelijkheden bijvoorbeeld door het instellen van een minimum openbaar vervoersnorm in termen van afstand tot de halte en frequentie, moeten ertoe kunnen leiden dat het zich niet (kunnen) verplaatsen met een personenauto niet leidt tot een onevenredige en niet-sociale aanslag op het tijdruimte-budget.

Nabeschuiving

In de nabeschuiving werd aandacht besteed aan het traceren van sociale categorieën die in hun huisvestingssituatie zijn achtergebleven. Het beoordelen of in een bepaalde situatie achterstand sprake is, is een moeilijke zaak. Het dilemma of er sprake is van een keuze voor deze situatie of van een in meer of mindere mate gebrek aan keuze, d.w.z. een zekere dwangmatige situatie, is op basis van dit onderzoeksmateriaal uiteraard niet vast te stellen.

Bij de sociale beroepsgroepen zijn er een paar categorieën, die zich op elk der onderzochte aspecten in negatieve zin onderscheiden. Hierbij moet worden opgemerkt dat dit slechts geldt, wanneer we de «gemiddelde» waardering voor deze aspecten hiermee vergelijken.

De lagere employés en de (vnl. hoger betaalde) arbeiders wonen relatief veel in oude meergezinshuizen, in huurwoningen en in de oude koopwoningen en hoewel ze waarschijnlijk gemiddeld qua afstand dichters bij het werk wonen dan hogere sociale beroepsgroepen, is hun gemiddelde reistijd dezelfde. Op de achtergrond hierbij speelt dat deze categorieën oververtegenwoordigd zijn in de steden.

De hogere sociale beroepsgroepen kunnen de door hen gewenste woning en het geprefereerde woonmilieu wel verkrijgen – zij het vaak niet op de plaats waar men dat zou willen. (Gedwongen) suburbanisatie is het gevolg. Het sterk aan inkomen gebonden eigen-woningbezit fungeert als middel om deze woonwensen te realiseren, soms als doel vanwege financiële aantrekkelijkheid. De grotere afstand tot het werk vormt geen belemmering. De gemiddelde reistijd is door het hoge autogebruik (ten opzichte van lagere employés en (hoger betaalde) arbeiders) laag.

Die categorieën, die vanwege hun inkomen zich niet op de koopmarkt kunnen bewegen en/of die geen auto in het woon-werkverkeer kunnen gebruiken, bijvoorbeeld vanwege de kosten, zullen veelal hun woonwensen aan moeten passen aan wat de stad te bieden heeft. Deze groep kunnen we in de huidige situatie als achterblijvend aanmerken.

Alleenstaanden, vooral de jongere, en jonge één-oudergezinnen zijn sterk oververtegenwoordigd in de oude meergezinshuizen in de grote steden. De

vraag rijst of deze oververtegenwoordiging ook een voorkeur inhoudt. De lage prioriteit bij het toewijzingsbeleid en de geringe effectieve vraag die de meeste alleenstaanden kunnen uitoefenen, geven grond aan het vermoeden dat hier in ieder geval sprake is van een gebrek aan alternatieven. De locatie op zich, dicht bij het centrum van een grote stad, zal evenwel bij velen van deze categorie de voorkeur hebben. Vervolgens kwam de relatie tussen de huisvestingssituatie en de ruimtelijke ordening aan bod.

Op het gebied van het wonen treedt er naast ruimtelijke ontmenging sociale ontmenging op. Segregatie van bewoners naar sociaal-economische kenmerken valt waar te nemen. Het gevaar van het ontstaan van ghetto-achtige wijken is reëel aanwezig. Reeds nu doet zich verpaupering voor van woonbuurten in binnensteden en de 19e eeuwse wijken daaromheen. Ook naar huishoudenssituatie treedt er ontmenging op. Dit onderzoek laat zien dat gezinnen met jonge kinderen in sterke mate oververtegenwoordigd zijn in de koopwoningen in forensengemeenten en verstedelijkte plattelandsgemeenten.

De ontmenging van functies en de scheiding naar soort binnen functies is mogelijk geworden door de toegenomen mobiliteit. Zo heeft de personenauto in het woon-werkverkeer voor een grote reikwijdte gezorgd, evenals bij andere soorten verkeersstromen. De toegenomen potentiële mobiliteit houdt in dat er een groter beslag op de ruimte wordt gelegd.

Voor diegenen die hun (potentiële) mobiliteit niet zagen toenemen, bijvoorbeeld door het feit dat ze geen auto bezitten, leverde de ontmenging en scheiding van functies juist beperkingen op. Bij een gelijkblijvend niveau van het openbaar vervoer en een toenemende ontmenging en ruimtebeslag raakt deze groep verder achterop. Zo zien we dat die groepen die in het woon-werkverkeer grotendeels van het openbaar vervoer afhankelijk zijn, een lange reistijd hebben.

Ruimtelijke en maatschappelijke planning zullen gericht moeten worden op een betere menging van functies. Leidraad hierbij zou kunnen zijn dat de activiteiten die deze functies oproepen, gespreid over de tijd plaatsvinden en niet met elkaar conflicteren. Juist dit laatste maakt dat er geen standaardoplossing aan te geven is. De nagestreefde verscheidenheid zal dan ook niet overal hetzelfde kunnen zijn.

Hierna werd aandacht besteed aan de te verwachten veranderingen in de structuur van de sociale beroepsgroepen en in de huishoudenssituatie. Enkele consequenties voor de huisvestingssituatie zouden de volgende kunnen zijn. Er is nog een aanzienlijke uitbreiding van de woningvoorraad nodig door de toename van het aantal huishoudens en het effectief worden van de vraag naar woonruimte van groepen als bijvoorbeeld alleenstaanden, die nu nog weinig aan bod komen.

Bij de woonvorm zijn twee tendenties te verwachten. Meer part-time en full-time werk van getrouwde vrouwen heeft tot gevolg dat er een verhoudingsgewijs grote vraag blijft bestaan naar betrekkelijk kleine en makkelijk te onderhouden woningen. Juist gestapelde woningen kunnen aan deze eisen voldoen.

Aan de andere kant zal de toenemende vrije tijd, door arbeidstijdverkorting, aan het wonen als activiteit meer gewicht geven. Het meestal ruimere eengezinshuis met tuin biedt de mogelijkheid om in en om de woning op een aangename manier de grotere hoeveelheid vrije tijd door te brengen. Deze tendens zal ons inziens zwaarder gaan wegen dan de eerstgenoemde: de leefstijl van de gemiddelde Nederlander zal de vraag naar eengezinshuizen doen toenemen.

Het eigen-woningbezit zal bij handhaving van het huidige fiscale (belastingtechnische) systeem aan aantrekkelijkheid winnen. Het baas in eigen huis zijn wordt belangrijker naarmate men meer tijd aan het wonen besteedt. Het verschil in zeggenschap over de woning geeft de eigen woning in

de huidige structuur een ruime voorsprong boven de huurwoning, zeker bij de te verwachten toenemende vrije tijd.

Een sterke toeneming van het eigen-woningbezit bergt het gevaar in zich dat groepen die niet in het bezit kunnen of willen komen van een woning daarvan de dupe worden. Het huisvestingsbeleid en met name het toewijzingsbeleid van de overheid kan dan te weinig speelruimte krijgen. Gezien het feit dat het aandeel van categorieën als alleenstaanden, één-oudergezinnen en bejaarden in de toekomst snel zal toenemen, roept een sterke stimulering van het eigen-woningbezit in de nieuwbouw en de verkoop van de beste woningwetwoningen in de oudbouw problemen op: een toenemende sociale segregatie zal het gevolg zijn.

Ten aanzien van het woon-werkverkeer moet gesteld worden dat er in feite nog te weinig bekend is over relaties tussen verkorting van arbeidstijd, een toenemende participatie van gehuwde vrouwen en de ontwikkelingen in het woon-werkverkeer en bij het verhuisgedrag om redelijk onderbouwde uitspraken te kunnen doen.

Ten slotte kwamen enkele aanbevelingen met betrekking tot toekomstig onderzoek aan de orde. De aandacht voor de huisvestingssituatie bij andere categorieën dan het gezin is de laatste tijd toegenomen. Binnenkort zijn de eerste resultaten van landelijk onderzoek naar de woonbehoeften van één- en tweepersoonshuishoudens te verwachten. Uit het hier gepresenteerde onderzoek blijkt dat niet alleen genoemde categorieën, maar ook één-oudergezinnen zeker aandacht verdienen in verband met het huisvestingsbeleid. De één-oudergezinnen met een oudste kind jonger dan 6 jaar behoren tot de achtergebleven groepen.

Ten aanzien van woningdichtheden worden telkenmale andere cijfers als streven opgevoerd. In discussies zien we vaak een ware cijferoorlog. Echter systematisch onderzoek naar woningdichtheden en de consequenties ten aanzien van woonvorm, woningtype en woonomgeving, ontbreekt. Hierdoor blijft de discussie en het beleid schimmig.

Onderzoek in verband met het keuze-dwangdilemma op de woningmarkt is zeer gewenst. Lag tot nu toe de nadruk bij de interpretatie van onderzoekresultaten op het verschil in *voorkeuren*, thans is systematisch onderzoek naar verschil in *mogelijkheden* geboden. Een andere, ingewikkelder vraagstelling is hierbij noodzakelijk. Twee belangrijke deel terreinen zijn hierbij aan te geven: welke woningmarktprocessen spelen een rol (we denken hierbij aan de sectoren huur en koop) en welke verschillen in mogelijkheden zijn er voor verschillende categorieën? Een ander hiermee nauw verbonden gebied is dat van de woonlocatiekeuze. Hoe ligt hier het verschil in mogelijkheden?

Onderzoek op het gebied van het woon-werkverkeer, waarbij aandacht wordt besteed aan de relaties tussen arbeidstijdverkorting (waarbij verschillende vormen mogelijk zijn), en de participatiegraad in het arbeidsproces van gehuwde vrouwen en de woonlocatiekeuze is noodzakelijk om toekomstige ontwikkelingen in goede banen te kunnen leiden. Vooral voor een goed ruimtelijk ordeningsbeleid is een analyse in deze zin van grote betekenis.

Ten aanzien van de opzet van toekomstige *Volkstellingen* en het gebruik van deze in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, willen we het volgende opmerken. Een z.g. minicensus verdient ons inziens de voorkeur boven de huidige vorm van de Volkstelling. Er zou slechts een beperkt aantal vragen gesteld hoeven te worden. De gegevens van zo'n minicensus kunnen dan dienst doen als ijking voor gericht steekproefonderzoek en als controle voor de bevolkingsregisters.

Als nadelen van de huidige wijze van werken bij de Volkstelling kunnen genoemd worden: de lange tijd die verstrijkt tussen het verzamelen van de gegevens en het gebruiken van de uitkomsten; gevolg is dat gegevens op

landelijk niveau een steekproefkarakter hebben; het gebruik van methodisch-technisch geavanceerde technieken lijkt in deze situatie nauwelijks een haalbare kaart, hierdoor wordt de kloof tussen de verworven methodisch-technische kennis en het feitelijk te gebruiken empirisch datamateriaal steeds groter; de gegevens zijn weinig toegespitst op bepaalde problemen en probleemgroepen, waardoor aanvullende tellingen als Woningbehoeftete-onderzoeken, Arbeidskrachtentellingen etc. nodig zijn.

Bijlagen

1. Statistische verantwoording

In tegenstelling tot voorgaande Volkstellingen zijn de gegevens van die van 1971 voor ons niet integraal beschikbaar. In het navolgende is aangegeven hoe de steekproef is getrokken. Basis voor de steekproef vormden de woningen en de aldaar wonende personen.

De woningen zijn onderscheiden naar aantal bewoners (stratificatie), voor zover dit aantal kleiner is dan 10. Op deze wijze zijn groepen gevormd van woningen met 0, 1, 2, 9 personen, en een groep woningen die tien of meer personen tellen. Deze laatste is in zijn geheel in de steekproef opgenomen, terwijl uit de andere steeds om de tien een woning is getrokken. Op deze wijze getrokken bevat de steekproef tien procent van de leegstaande woningen, tien procent van de woningen met één persoon, tien procent van de woningen met twee personen, enz., en alle woningen met tien of meer personen. In totaal is bijna 15% van de Nederlandse bevolking in de steekproef vertegenwoordigd.

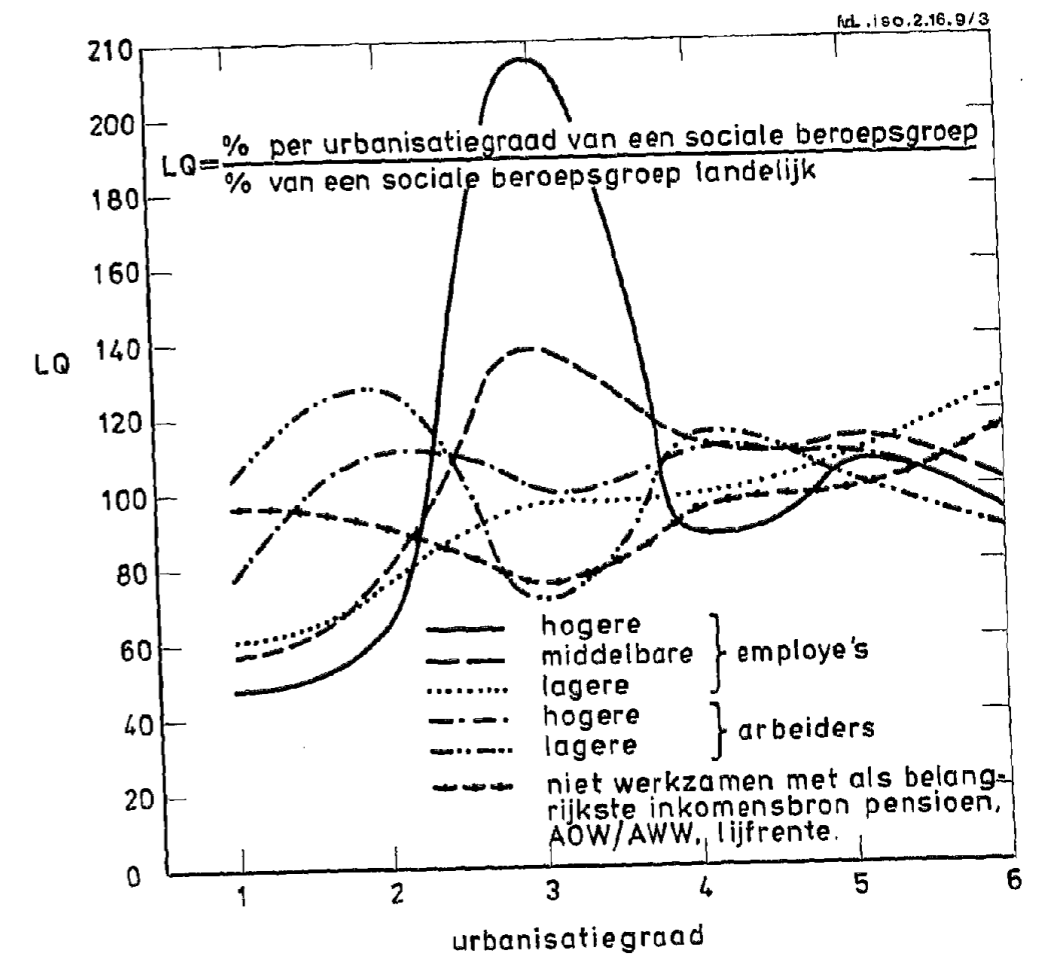
De steekproeftrekking is zodanig uitgevoerd dat iedere gemeente, wijk en buurt evenredig in de steekproef is vertegenwoordigd. Als gevolg hiervan kan worden gesteld dat de steekproef beter is dan enkelvoudig a-select. Voor de betrouwbaarheidsintervallen en de daarbij behorende nomogrammen verwijzen wij naar de publikatie Uitgebreide technische toelichting bij de steekproefuitkomsten uit de 14e Algemene Volkstelling van 28 februari 1971 van het CBS.

Waar sprake is van absolute aantallen is door weging en vermenigvuldiging een schatting gemaakt van de werkelijke absolute aantallen. De marges in de percentages bij een steekproef van deze omvang zijn zeer gering, zeker wanneer het zoals in het onderhavige geval gaat om grote absolute aantallen. Daar waar sprake is van geringe absolute aantallen is dit aangegeven in de tabellen.

Vanwege de lange periode tussen de Volkstelling en de oplevering van de gegevens is materiaal uit recenter onderzoek bewerkt. Het gaat hierbij om een onderzoek in opdracht van het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten met een steekproeffractie van 1 op 400 (bij woonvorm en eigen-woningbezit) en de Arbeidskrachtentelling 1975 met een steekproeffractie van 3% (bij het forensisme).

2. Locatiequotiënt

Figuur 19. De locatiequotiënt per urbanisatiegraad van een aantal sociale beroepsgroepen (1971).

3. Enkele tabellen over eigenwoningbezit en forensisme

Tabel 44. Het percentage eigenwoningbezit in 1971 bij de verschillende sociale beroepsgroepen naar urbanisatiegraad

	Plattelandsgemeenten	Verstedelijkte plattelandsgemeenten	Forensengemeenten	Plattelandstadjes en kleine steden	Middelgrote steden	Grote steden	Totaal
Personen met beroep							
Wetenschappelijke vrije beroepen en overige zelfstandigen buiten de landbouw met 10 man en meer personeel	86,8	87,8	83,4	82,9	75,5	64,6	77,9
Overige zelfstandigen < 10 man personeel buiten de landbouw	81,1	78,6	67,3	66,4	55,4	30,6	58,8
Zelfstandigen in de landbouw	78,2	84,0	77,9	74,8	69,9	66,9	79,3
Employés							
— hogere	65,1	64,3	67,7	54,7	50,5	37,8	54,1
— middelbare	47,7	49,4	45,0	35,0	28,5	17,3	32,5
— lagere	43,1	43,6	32,0	27,5	20,8	9,6	22,8
Arbeiders							
— inkomen per jaar > f 12 000	51,7	46,8	30,7	27,7	19,2	10,1	26,9
— inkomen per jaar < f 12 000	48,0	45,3	29,1	26,1	18,6	8,7	26,9
Landarbeiders of dergelijke	40,7	52,4	34,3	41,9	28,0	22,5	40,4
Sociale groep onbekend	64,2	55,4	42,3	39,0	22,1	12,0	26,5
Personen zonder beroep op toelating en de voornaamste bron van inkomen in 1970 was							
— inkomen uit arbeid	65,4	65,8	54,2	47,6	34,7	17,5	38,8
— inkomen uit vermogen	85,8	82,4	83,5	76,1	77,5	57,7	74,4
— pensioen, AOW/AWW, lijfrente	60,1	56,6	44,0	37,4	27,9	12,8	32,5
— sociale uitkering/studiebeurs	55,5	46,1	28,4	20,9	16,0	6,3	21,8
— onderhoud ouders/verzorgers	59,2	49,3	39,5	22,7	22,3	12,9	23,6
— onderhoud voormalig echtgenoot	27,8	30,7	39,0	25,6	22,4	16,3	23,1
— voornaamste bron van inkomen 1970 onbekend	64,7	62,0	48,2	37,5	26,1	10,5	26,1
Totaal	60,0	55,3	46,4	37,0	28,6	15,4	35,4

Tabel 45. De relatie tussen inkomen en het betrekken van een huur- of koopwoning voor de periode 1970-1975

Inkomen x f 1000	1 Als 1e bewoner in koopwoning	2 Als niet 1e bewoner in koopwoning	1 + 2 Totaal in koopwoning	3 Als 1e bewoner in huurwoning	4 Als niet 1e bewoner in huurwoning	N
< 11 550	1	10	11	15	74	100 441
11 551-14 550	4	10	14	16	70	100 569
14 551-17 550	6	17	23	12	65	100 690
17 551-20 550	7	18	25	13	62	100 799
20 551-23 550	10	20	30	17	53	100 848
23 551-26 550	13	23	36	20	44	100 788
26 551-29 550	15	23	38	19	43	100 588
29 551-32 550	20	23	43	24	33	100 471
32 551-35 550	26	23	49	23	28	100 357
35 551-40 550	31	28	59	21	20	100 358
40 551-45 550	34	29	63	17	20	100 216
45 551-50 550	37	30	67	15	18	100 137
> 50 550	36	46	82	6	12	100 223
Alle inkomenscategorien	15	22	37	16	47	100 6485

Bron: Bewerking ongepubliceerde gegevens van Bouwfonds Nederlandse Gemeenten.

Tabel 46. De eigendomsverhoudingen in procenten bij hen die in de periode 1970-1975 verhuisden naar sociale beroepsgroep

Sociale beroepsgroep	1 Als 1e bewoner in koopwoning	2 Als niet 1e bewoner in koopwoning	1 + 2 Totaal in koopwoning	3 Als 1e bewoner in huurwoning	4 Als niet 1e bewoner in huurwoning	N
Zelfstandigen en vrije beroepen	29	38	67	11	22	100 1322
Employés	21	24	45	19	36	100 2843
Arbeiders	9	17	26	14	60	100 3722
Geen beroep	4	17	21	19	60	100 754
Alle sociale beroepsgroepen	15	22	37	16	47	100 8641

Bron: Bewerking ongepubliceerde gegevens BNG.

Tabel 47. Doorstroommatrices voor eigendomsverhoudingen naar sociale beroepsgroep voor de periode 1970-1975

	Van/naar	1970	
		Koopwoning	Huurwoning
Zelfstandigen en vrije beroepen	Koopwoning	31	6
	Huurwoning	36	27
Employés	Koopwoning	15	3
	Huurwoning	29	53
Arbeiders	Koopwoning	9	4
	Huurwoning	14	73
Zonder beroep	Koopwoning	11	10
	Huurwoning	10	69
Alle sociale beroepsgroepen	Koopwoning	15	4
	Huurwoning	23	58

Bron: Bewerking ongepubliceerde gegevens BNG.

Tabel 48. Verdeling over de huur- en koopsector van de starters in de periode 1970-1975 naar sociale beroepsgroep in procenten

Sociale beroepsgroep	1	2	1 + 2	3	4	N
	Als 1e bewoner in koopwoning	Als niet 1e bewoner in koopwoning	Totaal in koopwoning	Als 1e bewoner in huurwoning	Als niet 1e bewoner in huurwoning	
Zelfstandigen en vrije beroepen	22	42	64	10	26	100 305
Employés	18	27	45	16	39	100 963
Arbeiders	10	20	30	14	56	100 1426
Zonder beroep	2	13	15	12	73	100 195
Alle sociale beroepsgroepen	13	24	37	14	49	100 2889

Bron: Bewerking ongepubliceerde gegevens BNG.

Tabel 49. De koopgeneigdheid bij de potentieel mobiele in 1975 naar gemeentegrootte in procenten

Koopgeneigdheid	Gemeentegrootte x 1000 inwoners							
	tot 5	5 t/m 9,9	10 t/m 19,9	20 t/m 49,9	50 t/m 99,9	100 t/m 149,9	150 t/m 249,9	250 of meer
1. Zeker kopen	39	47	42	36	26	22	27	13
2. Waarschijnlijk wel kopen	9	12	6	8	8	12	8	7
3. Misschien kopen	15	10	12	11	12	7	11	10
4. Waarschijnlijk niet kopen	6	4	8	8	5	7	10	6
5. Zeker niet kopen	31	27	32	37	49	52	44	64
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100
Mediaanwaarde	2,64	1,73	2,62	3,09	4,40	4,55	3,95	4,72

Bron: Ongepubliceerd materiaal-onderzoek BNG.

Tabel 50. De reistijd van dagforensen van huis tot werk voor 1960 en 1971 naar provincie in procenten

	1960				1970			
	< 15 min.	15-30 min.	> 30 min.	mediaan in min.	< 15 min.	15-30 min.	> 30 min.	mediaan in min.
Groningen	6,6	25,0	68,3	37	13,5	40,5	45,9	29
Friesland	5,1	17,4	77,5	41	12,6	40,4	47,0	29
Drenthe	5,3	18,9	75,9	39	14,9	40,8	44,3	28
Overijssel	4,4	24,4	71,2	37	12,1	45,3	42,6	28
Gelderland	4,0	22,7	73,2	39	14,6	42,1	43,2	28
Utrecht	4,5	23,0	72,5	39	13,2	41,5	45,4	28
Noord-Holland	6,4	23,3	70,3	41	12,5	35,0	52,5	31
Zuid-Holland	6,5	26,2	67,4	38	13,3	38,6	48,1	29
Zeeland	10,4	31,6	58,0	33	15,8	41,9	42,2	27
Noord-Brabant	4,3	25,3	70,4	38	15,4	45,0	39,7	27
Limburg	8,7	32,3	59,0	34	19,7	44,4	35,9	25
Nederland	5,9	25,1	69,0	38	14,3	42,4	43,3	28

Geraadpleegde literatuur

- Adriaansens, C. A.
 Bergman, A. J. G.
 Berry, F.
 Beuckens-Vries, M.
 Boas-Vedder, D. E.
 Bouwfonds Nederlandse Gemeenten
 Brouwer, K. en M. Tacken
 Brouwer, K. en M. Tacken
 Brouwer, K. en M. Tacken
 Brouwer, K. en M. Tacken
 Burgers, J. P. L.
 Cantle, T.
 Centraal Bureau voor de Statistiek
 Centraal Bureau voor de Statistiek
 Centraal Bureau voor de Statistiek
 Centraal Bureau voor de Statistiek
 Centraal Bureau voor de Statistiek
 Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid
 Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid
 Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid
 Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid
 Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid
 Cortie, C. en Ostendorf, W. J. M.
 Dahms, F. A.
 Dam, M. P. A. van
 Donnea, J. X. de
 Donnison, D. V.
 Draak, J. den
- «Eigen-woningbezit en de huurrelatie: juridische knelpunten». in: Stedebouw en Volkshuisvesting, nr. 10, blzz. 469-477. (1977).
 «Verkoop van corporatiewoningen kan adspirant-huurder benadelen». in: Bouw, nr. 17, blzz. 448-449. (1977).
 Housing: The great British Failure. London. (1974).
 Verschijningsvormen van het gezin. SISWO. (1976).
 «Groeierende flatdevaluatie tast woonomgeving aan». in: Bouw, nr. 34/35, blzz. 535-537. (1976).
 Drampels voor de eigen-woning. Hoevelaken. (1976).
 Wonen in nieuwe stadsuitbreidingen. Deel II. De betrokkenheid en de participatie van bewoners. ISO. Delft. (1977).
 Wonen in nieuwe stadsuitbreidingen. Deel III. De woning en de wijkvoorzieningen. ISO. Delft. (1977).
 Wonen in nieuwe stadsuitbreidingen. Samenvatting van de resultaten. ISO. Delft. (1977).
 Wonen in nieuwe stadsuitbreidingen. Deel VI. De verhuiscgenigheid en de motieven om te verhuizen. ISO. Delft. (1977).
 Sociologisch onderzoek naar bouwen en wonen in Nederland. IVA. Tilburg. (1976).
 «Housing needs and the private sector». in: The Planner, Sept. ;76, blzz. 165-168. (1976).
 Woningbehoeftenonderzoek 1964. Voorburg. (1965).
 13e Algemene Volkstelling 1960, deel 11, Buiten de woongemeente werken. Hilversum. (1965).
 Woningbehoeftenonderzoek 1967. Voorburg. (1968).
 Woningbehoeftenonderzoek 1970. Voorburg. (1971).
 14e Algemene Volkstelling 1971, Steekproef 1 op 10 (x10). Uitkomsten voor Nederland. (1976).
 Statistisch Zakboek. Den Haag. (1977).
 De waardering van de woonvorm. Den Haag. (1970).
 Jaarverslag. Den Haag. (1972).
 Jaarverslag. Den Haag. (1973).
 Jaarverslag. Den Haag. (1974).
 Jaarverslag. Den Haag. (1975).
 «Bevolkingsmigratie en de dynamiek van het stedelijk systeem». in: Geografisch Tijdschrift XI nr. 4, blzz. 295-306. (1977).
 «Urban residential structure: some neglected factors». in: New Zealand Geographer, nr. 2, blzz. 130-150. (1971).
 «Eigen-huis minder kapitalistisch dan huurwoning». in: Bouw, 51/52, blzz. II-III. (1975).
 The determinants of transport mode choice in Dutch cities. Rotterdam. (1971).
 The government of housing. London. (1967).
 De huisvestingsituatie in Nederland. ISO/SISWO. Amsterdam. (1974).

- Draak, J. den
 Dunnen, R. den en F. A. Ophorst
 Engelen, A. P. M. van
 Engelsdorp-Gastelaars, R. van
 Guffens, Th. M. G., N. J. M. Nelissen en J. B. Scholten
 Gijswijt, A. J.
 Halverson, P. L.
 Hamersma, D.
 Hamersma, D.
 Hartog, F. den
 Harvey, D.
 Heer, W. F. de, Th. W. M. Vergoosen en E. Wever
 Heimans, A.
 Heimans, A. en D. de Jonge
 Heimesen, C. F. H.
 Hoekveld, G. A.
 Hoog, C. de
 Hoog, C. de
 Hoog, C. de
 Houben, P. P. J.
 Jahnke, G.
 James Brown, H.
 Jobse, R. B.
 Jonge, D. de
 Kain, J. F.
 Kiestra, H.
 Klaren, M. en T. Steemers
 Klein, H. J.
 Klingbeil, D.
 Kombrink, J. H.
 Kruyt, B.
 Langen, M. de, A. C. P. Verster en J. Vogelaar
- «De veelvormigheid en de grenzen van verscheidenheid in het stedelijk milieu». in: Plan nr. 7 en ISO overdruk, nr. 10. (1976).
 «Waarom koopt men een woning». in: Bouw nr. 12, blzz. 221-222. (1975).
 «Verhuizen in Nederland (III). Veranderingen in de woonomstandigheden bij de in 1963 en 1964 verhuisde huishoudens en alleenstaanden». in: Stedebouw en Volkshuisvesting, blzz. 272-280. (1968).
 «Verhuiscbewegingen uit en naar de grote stad: keuze of dwang». in: Wonen/TABK 22, blzz. 22-26. (1976).
 «Migratie en wijzigingen in de samenstelling van buurten». in: Stedebouw en Volkshuisvesting, blzz. 354-362. (1968).
 Besluitvorming en hoogbouw. SISWO. Amsterdam. (1970).
 «The income factor in the journey-to-work attitudes and behaviour». in: The Professional Geographer. Vol. 25, nr. 4, blzz. 357-362. (1973).
 «Over de omvang van de jaarlijkse subsidies voor huur- en koopwoningen». in: Woningraad 1974: blzz. 152-154. (1974).
 «Corporatiebezit niet verkopen». in: Woningraad blz. 3. (1976).
 «De toekomst van het eigen-huis: economische aspecten». in: NV Bouwfonds Nederlandse Gemeenten: Wonen, vandaag en morgen. Hoevelaken. (1968).
 Uitbuiting en de stad (vertaling). Amsterdam. (1975).
 «Woon-werkverkeer binnenstad Nijmegen». in: Nijmeegse Geografische Cahiers, nr. 6. (1976).
 «Overheid kiest ruime opzet en voorrang voor laagbouw». in: Bouw 34/35, blzz. 532-534. (1977).
 Woningssituatie en woningvraag in Nederland. Den Haag. (1965).
 De betekenis van woonvorm, woonlaag en tuin. Centrum voor Architectuuronderzoek, Delft. (1969).
 Baarn, schets van de ontwikkeling van een villadorp. Baarn. (1964).
 De Volkstelling bezien. SISWO. Amsterdam. (1976).
 «De Nederlandse censusmonografieën: een tussentijdse balans». in: Bevolking en Gezin: nr. 3, blzz. 271-282. (1976).
 «Een voorstel tot een andere opzet van de Volkstelling». in: Beleid en Maatschappij, nr. 11, blzz. 291-294. (1976).
 Leefbare stedelijkheid en sociale integratie. in: Verkenningen inzake leefbare stedelijkheid. MVRO. (1977).
 «Pendelwanderung und Standortpolitik». in: Raumforschung und Raumordnung, Vol. 30, Heft 2, blzz. 59-67. (1972).
 «De betekenis van het veranderen van baan voor het verhuisgedrag». (vertaling). in: Handboek Bouwen en Wonen, Deventer. (1975).
 «Bevolkingsamenstelling en -ontwikkeling in grootstedelijke nieuwbouwwijken: achtergronden en consequenties». in: Stedebouw en Volkshuisvesting, nr. 10, blzz. 354-366. (1974).
 «Waardering van en verwachtingen over verschillende soorten woonomgevingen». in: De Architect 8, nr. 2, blzz. 25-27. (1977).
 «The journey to work as a Determinant of Residential Location». in: Papers and Proceedings of the RSA, Vol. 9, blzz. 137-160. (1962).
 «De ontwikkeling van het forensisme». in: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, Vol. 58, nr. 2, blzz. 57-67. (1967).
 «De etagewoning in een nieuw jasje». in: Wonen/TABK 4, blzz. 5-32. (1976).
 Wohneigentum in der Stadtregion, Karlsruhe. (1970).
 «Zur sozialgeographischen Theorie und Erfassung des täglichen Berufspendelns». in: Geographisches Zeitschrift, Vol. 57, nr. 2, blzz. 108-131. (1969).
 «Onbillijke verschillen huren-kopen wegnemen». in: Bouw 50, blzz. II-III. (1975).
 «Stedelijk verval en ruimtelijke economie». in: Plan, nr. 10, blzz. 7-16. (1975).
 «Enige gedachten over vestigingsgedrag, verplaatsingsgedrag en bereikbaarheid». in: Stedelijk verkeer en vervoer langs nieuwe banen, red. J. Overeem, blzz. 71-92. (1976).

Lill, F.
 Michelson, W.
 Ministerie van Verkeer en Waterstaat
 Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
 Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
 Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
 Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
 Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
 Muller, P. O.
 Murie, A. e.a.
 NCIV
 Neubeck, K.
 Nierstrasz, F. H. J.
 Niezing, J.
 Nycolaas, J.
 Nypels, E.
 O'Farrel, P. N. en J. Markham
 Openbaar Lichaam Rijnmond
 Ottens, H. F. L.
 Power, A.
 Priemus, H.
 Priemus, H.
 Priemus, H.
 Pritchard, R. M.
 Rapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk
 Rapport Werkgroep «Economie» van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk
 Reding, K.
 Ridder, H. J. M. de
 Robson, B. T.
 Schaar, J. v.d.
 Sjoberg, G.
 Smeek, W. F. M.

«Gesellschaft in ständigem Wandel-Folgerungen für Architektur und Wohnungsbau». In: Gemeinnütziges Wohnungswesen 10, blzz. 515-522. (1974).
 Reversing the «inevitable» trend: highrise housing in Sweden and Denmark. Research paper nr. 79, Centre for urban and community Studies. Toronto. (1976).
 Structuurschema Verkeer en Vervoer. Den Haag. (1977).
 Nota Volkshuisvesting. Den Haag. (1972).
 Nota Huur- en Subsidiebeleid. Den Haag. (1974).
 Onderzoek naar woonmilieus. Studierapporten, Rijks Planologische Dienst, Den Haag. (1974).
 Verstedelijkingsnota. Den Haag. (1976).
 Structuurschema Volkshuisvesting, deel a: beleidsvoornemen. Den Haag. (1977).
 «Intrametropolitan employment deconcentration and its impact on commuting distances». in: Southeastern Geographer Vol. XVI, nr. 1. (1976).
 Housing policy and the housing system. Birmingham. (1976).
 Jaarverslag voor de Volkshuisvesting, 1975/6. (1976).
 Eigentumswohnungen und Stadtentwicklung (auszug). München. (1972).
 «Een eigen-huis ook voor lagere inkomens haalbaar». in: Weenna 700, nr. 2. blzz. 3-4. (1977).
 «Forensisme als maatschappelijk verschijnsel». in: Mens en maatschappij. (1960).
 Volkshuisvesting – een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid – Nijmegen. (1974).
 «Wordt ons huis een dwangbuis». in: Volkshuisvesting 1977 nr. 2. blzz. 55-62. (1977).
 «Commuting costs and residential location, a process of urban sprawl». in: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Vol. 66, nr. 2, blzz. 66-74. (1975).
 Geïntegreerd Milieuonderzoek-interimrapport. Rotterdam. (1974).
 Het Groene Hart binnen de Randstad. Assen. (1976).
 «France, Holland, Belgium and Germany – a look at their housing problems and policies –». in: Habitat. Vol. 1, nr. 1, blzz. 81-103. (1976).
 Woningmarkt en woningbouwmarkt – een voorlopige theoretische analyse. Delft. (1973).
 «Woningcorporaties en de socialisatie van het woningbestand». in: Woningraad, blzz. 440-455. (1973).
 «Eigendomsverhoudingen en woningtypen». in: Stedebouw en Volkshuisvesting, sept., blzz. 319-325. (1974).
 Housing and the spatial structure of the City. London. (1976).
 Bevolking en welzijn in Nederland. Leidschendam. (1976).
 Verslagen, Adviezen, Rapporten. Leidschendam. (1976).
 «Die Bedeutung der Pendler für die Möglichkeiten der Schwerpunktbildung im Rahmen der Regionalpolitik». in: Informationen zur Raumentwicklung, Heft 5, blzz. 175-186. (1974).
 «Het komen en gaan van treinreizigers». in: Openbaar vervoer 10, nr. 1, blzz. 27-30. (1977).
 Urban social areas. London. (1975).
 «Beheer van woningen, sector-indeling en sektor-vormingsbeleid». in: Stedebouw en Volkshuisvesting, nr. 10, blzz. 477-488. (1977).
 The pre-industrial city. Glencoe. (1960).
 «Verhuizen in Nederland». in: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, blzz. 108-115. (1968).

Smidt, M. de
 Sociaal Cultureel Planbureau
 Sociaal Cultureel Planbureau
 Sociaal Cultureel Planbureau
 Sociale Maandstatistiek
 Steemers, Th.
 Studlegroep BNA-kring Rijnmond
 Teuling, M. G. den
 Velden, J. v.d.
 Velden, J. v.d. en H. v.d. Booren
 Velden, J. v.d. en H. v.d. Booren
 Vise, P. de
 Vooy, A. C. de
 Wheeler, J. O.
 Wiardi Beckman Stichting
 Wiersema, J.
 Wit-Ybema, L. de e.a.
 Zimmerman, H. e.a.
 NN.
 «Processen in de bedrijvigheid en groeikernenbeleid». in: Stedebouw en Volkshuisvesting, nr. 3, blzz. 95-102. (1976).
 Sociaal Cultureel Rapport 1974. Den Haag. (1974).
 Sociaal Cultureel Rapport 1976. Den Haag. (1976).
 Autogebruiksbeperking: mogelijkheden en aanvaardbaarheid. S. C. P. Cahier nr. 8 (1976).
 «Arbeidskrachtentelling – enige gegevens over het woon-werkverkeer». in: Sociale Maandstatistiek juni 1977. blzz. 396-405. (1977).
 «De woningwetwoning als onbereikbare luxe». in: Wonen/TABK, nr. 6, blzz. 10-25. (1973).
 Verdichting van woongebieden. in: Plan 3, blzz. 5-7. (1977).
 «De korporatie en de wonende mens». in: Volkshuisvesting, nr. 4, blzz. 98-106. (1977).
 «Overloop onderzocht». in: Stedebouw en Volkshuisvesting nov. '75, blzz. 437-443. (1975).
 Onderzoek woonsatisfactie overloop in Noord-Holland, deel 1. Algemene resultaten. Amsterdam. (1975).
 Onderzoek woonsatisfactie overloop in Noord-Holland, deel 2, Amsterdam (1976).
 «The suburbanization of jobs and minority employment». in: Economic Geography, blzz. 348-362. (1975).
 «Enkele aspecten van het forensisme in Nederland». Dies natalisrede, Utrecht. (1968).
 «Some effects of occupational status on work trips». in: Journal of Regional Science, Vol. 9, blzz. 69-77. (1969).
 Een socialistisch woonbeleid. Deventer. (1976).
 «Geen elgen-woning voor de arbeider». in: Bouw 3, blzz. 72-73. (1960).
 Suburbanisatie waar gaan we heen? Groningen. (1974).
 «Regionale Präferenzen». in: Informationen, nr. 15, blzz. 379-398.
 «De Europese gemeenschappen en het huisvestingsbeleid». in: A plus nr. 40, blz. 12. (1977).